

EKİTAP

KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİ

Dr. Mustafa Hilmi BİLİCAN

ilâhiyât

ilāhiyāt

ilāhiyāt 1740

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Kayrevan'da Kıraat İlmi

Dr. Mustafa Hilmi BİLİCAN

Editör: Dr. Mehmet Maşuk ACAR

E-ISBN 978-625-8731-85-9

1. Baskı: Aralık 2025

Sertifika No: 44396

Mizanpaj ve Uygulama: TAVOOS

Kapak: TAVOOS

ilāhiyāt

Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No: 138/5, 06378

Ostim/Ankara

Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com

editor@ilahiyatyayin.com

satis@ilahiyatyayin.com

www.instagram.com/ilahiyatyayin

KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİ

Dr. Mustafa Hilmi BİLİCAN

Mustafa Hilmi BİLİCAN

Aslen Ahıska kökenli olan yazar, Üsküdar'da dünyaya geldi (1988). İlköğretim ve liseyi Adapazarı'nda bitirdi. Kocaeli Üniversitesi'nde İşletme (2013) ve Sakarya Üniversitesi'nde İlahiyat (2018) bölümlerinden mezun oldu. "Kıraatlerin Tercihinde Temim Lehçesinin Yeri" adlı teziyle Marmara Üniversitesi'nde yüksek lisansını (2019), "Kayrevan'da Kıraat İlmi" isimli teziyle de Bursa Uludağ Üniversitesi'nde doktorasını (2025) tamamladı. Ayrıca Sakarya'da Mahmudiye, Yıldız; Kocaeli'de Mehmet Ali Paşa, Mimar Sinan gibi talebe yurtlarında muhtelif zamanlarda eğitim gören yazar, İstanbul'da Tekamül müessesesinden de icazet aldı (2011). Evli ve bir çocuk babası olan Mustafa Hilmi BİLİCAN, 2019 yılından itibaren Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki görevine devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
KISALTMALAR	15
GİRİŞ	17
1. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE AMACI	17
2. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI	19
3. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	21
4. ÇALIŞMANIN TEMEL KAYNAKLARI	23
5. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ	26
BİRİNCİ BÖLÜM	
KAYREVAN ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ VE KAYREVAN'DA	
KIRAAT İLMİNİN TARİHİ	31
1.1. KAYREVAN ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ	31
1.1.1. Kayrevan Şehrinin İfrîkiye'de İlmînin Yayılması	
Açısından Önemi	32
1.1.1.1. İfrîkiye'nin Sınırları ve Kayrevan ile olan alakası	32
1.1.1.2. İfrîkiye'nin Fethi	34
1.1.1.3. Kayrevan Şehrinin Kurulması	40
1.1.1.3.1. Kayrevan İsminin Kökeni, Kayrevan'ın Coğrafi	
Konumu ve Kayrevanlı Olanlara Verilen Nisbeler	40
1.1.1.3.2. Şehrînin Kurulması	41
1.1.1.4. Kayrevan Şehrînin İlmî Önemi	45

1.1.2. Kayrevan'da Siyasî Durum ve İlmî Hayata Etkisi	52
1.1.2.1. Valiler Dönemi (Hicrî 96-184)	52
1.1.2.2. Ağlebiye Devleti	57
1.1.2.3. İsmâîlî Şiîler Dönemi	60
1.1.2.4. Benî Zîrî Dönemi	62
1.1.3. Kayrevan'da Dinî-Mezhebî Durum ve İlmî Hayata Etkisi ...	63
1.1.3.1. Mezhepler Ortaya Çıkmadan Önceki Dinî Durum	63
1.1.3.2. Mezheplerin Kayrevan'a girişi	64
1.1.3.2.1. Şöhret Bulmamış Mezhepler	65
1.1.3.2.2. Hanefî Mezhebi	65
1.1.3.2.3. Mâlikî Mezhebi	66
1.1.3.3. Kayrevan'da Kelâmî Fırkalar	67
1.1.3.3.1. Havâric (İbâziyye-Sufriyye)	67
1.1.3.3.2. Mu'tezile	69
1.1.3.3.3. Şîa- İsmâiliyye	70
1.1.3.3.4. Mürcie	70
1.1.4. Kayrevan'da Etnik -Toplumsal Yapı ve İlmî Hayata Etkisi ..	71
1.1.4.1. Kayrevan'da Önemli Toplumsal Unsurlar	71
1.1.4.1.1. Araplar	71
1.1.4.1.2. Berberîler	72
1.1.4.1.3. Diğer Etnik Gruplar	72
1.1.4.1.4. Yahudi ve Hristiyanlar	72
1.1.4.2. Kayrevanlı Kadınlar ve İlim	73
1.1.4.3. Kayrevan Halkının Genel Özellikleri	74
1.1.5. Kayrevan'da İktisadî Yapı ve İlmî Hayata Etkisi	75
1.1.6. Kayrevan'da İlim ve Ders Mahalleri	77
1.1.6.1. Mescid (Cami)	77
1.1.6.2. Küttâb (Mekteb)	78
1.1.6.3. Kütüphane	79
1.1.6.4. Ribâtlar	80
1.1.6.5. Diğer Ders Mahalleri	82
1.2. KAYREVANDA KIRAAT TARİHİ (KIRAAT DÖNEMLERİ) ...	84
1.2.1. Fetih Sürecinde Kayrevan'da Kur'ân ve Kıraat Faaliyetleri ...	85
1.2.1.2. Fetih Ordusundaki Sahâbe ve Özel Mushafları	85
1.2.1.3. Fetih Ordusundaki Tâbiîn ve Özel Mushafları	89
1.2.2. İhtiyar Öncesi Ferdî Kıraat Dönemi	92

1.2.2.1. Süfyân b.Vehb'in (ö.82/702) Kıraati	94
1.2.2.2. Abdurrahman b.el-Esved'in (ö.99/717) Kıraati	96
1.2.2.3. Abdullah b.Zübeyr b.el-Avvâm'ın (ö.73/692) Kıraati	98
1.2.2.4. Abdullah b.Abbâs'ın Kıraati	100
1.2.2.5. Abdullah b.Ömer b.el-Hattâb'ın (ö.73/692) Kıraati	102
1.2.2.6. Abdullah b.Amr b.Âs'ın Kıraati	103
1.2.2.7. Ukbe b.Âmir'in Kıraati	104
1.2.3. İhtiyar Dönemi	105
1.2.3.1. Ömer B.Abdilazîz'in Gönderdiği Heyet ve İhtiyar Dönemindeki Rolü	108
1.2.3.2. İhtiyar Döneminde Kayrevanlı Kıraat Ulemâsı	117
1.2.4. Kayrevan'da Kıraatlerin İştiharı Dönemi	121
1.2.4.1. İstihar Döneminde Öne Çıkan Kıraatler	126
1.2.4.1.1. Ebû Amr Kıraati	126
1.2.4.1.2. Hamza Kıraati	128
1.2.4.1.3. Nafi Kıraati	129

İKİNCİ BÖLÜM

KAYREVAN KIRAAT EKOLÜNÜN ÖZELLİKLERİ VE KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİMİNİ

SAĞLAYAN FAKTÖRLER	131
2.1. KAYREVAN KIRAAT EKOLÜNÜN ÖZELLİKLERİ	131
2.1.1. Kayrevan Kıraatinin Temel Kaynakları	131
2.1.1.1. Hicaz: Şöhret Bulan Kıraate Yönelik Kaynaklık	131
2.1.1.2. Mısır: Tedrisat Yönüyle Kaynaklık	136
2.1.1.3. Bağdat, Basra, Kûfe: Telif Türüne Yönelik Kaynaklık	140
2.1.1.4. Kayrevan'ın Endülü's'e Kaynaklığı	146
2.1.2. Kayrevan'da Tercih Edilen Kıraatler/Rivayetler ve Sebepleri	150
2.1.2.1. Nâfi' Kıraati Öncesindeki Durum	151
2.1.2.1.1. Hamza Kıraatinin Geçici Yaygınlığı	152
2.1.2.1.2. Hamza Kıraatinin Kayrevan'da Yayılmasına Etki Eden Kişi ve Sebepler	153
2.1.2.2. Nâfi' Kıraatinin Kayrevan'a Girişi	157

2.1.2.2.1. Nâfi'nin Kayrevanlı talebeleri	160
2.1.2.2.2. Nâfi'in Diğer Bölgelerden Kayrevan'a Gelen Talebeleri	161
2.1.2.3. Nâfi' Kıraatinin Kayrevan'da İştiharı	164
2.1.2.1.1. İmâm Sahnûn'un Etkisi	165
2.1.2.1.2. İbn Hayrûn'un Etkisi	168
2.1.2.4. Nâfi' Kıraatinin İstikrar Bulma Sebepleri	169
2.1.2.4.1. Hicaz'a Yapılan Rihleler	169
2.1.2.4.2. Medine Mezhebini ve Kıraatini Diğerlerinden Üstün Tutmak	171
2.1.2.4.3. İmam Nâfi' ve İmam Mâlik Arasındaki İlmî İlişki ve Etkileşim	174
2.1.2.4.4. Ulemânın Maliki Mezhebini ve Nafi Kıraatini birlikte Nakletmeleri	175
2.1.2.4.5. Yönetimlerin Destek ve Müdahaleleri	176
2.1.2.4.6. Siyasî ve Fikrî Olarak Doğudan Bağımsız Olma Gayreti	179
2.1.2.4.7. Mağrib Müslümanlarının Kıraat ve Mezhepte Birlik Gayreti	180
2.1.2.5. Kayrevan'da Nâfi' Kıraatinin Rivayetleri	182
2.1.2.5.1. Verş Rivayeti	182
2.1.2.5.2. Şöhret Bulmayan Rivayetle.	184
2.1.3. Kayrevan'da Tercih Edilen Kıraat Tasnifatı	185
2.1.3.1. Kayrevanlı Kurrânın Kıraatlerin Sınırlandırmasına Yönelik Yaklaşımları	185
2.1.3.1.1. İbn Mücahid Öncesinde Tedvin Faaliyetleri	186
2.1.3.1.2. İbn Mücâhid'in Kıraatleri Sınırlandırması	189
2.1.3.1.3. Kayrevanlı Kıraat Âlimlerinin Kıraatlerin Sınırlandırılmasına Yönelik Görüşleri	190
2.1.3.1.3.1. Yedi Adedinin Seçilmesi Konusundaki Eleştiriler	191
2.1.3.1.3.2. Yedinin Dışında Kalan Kıraatlerin Şaz Olarak Algılanmasına Yönelik Eleştiriler	193
2.1.3.1.3.3. Râvî Sayısının İki ile Kayıtlanmasına Yönelik Eleştiriler	194
2.1.3.1.3.4. Yedi Kıraatin İçine Alınan/Alınmayan	

İsimlerde Doğru Davranılmadığı Konusundaki Eleştiriler	196
2.1.4. Hicrî İlk Dört Buçuk Asırda Kayrevan Mushafları ve Özellikleri	197
2.1.4.1. Kayrevan Mushaflarının Özellikleri	204
2.1.4.1.1. Mushaf Tabiri ve Kayrevan Mushaflarında Kullanımı	204
2.1.4.1.2. Mushafların Hacim ve Ölçüleri	206
2.1.4.1.3. Kayrevan Mushaflarının Yazımında Kullanılan Malzeme	207
2.1.4.1.4. Mushaf Süsleri, İşaretleri, Fevâtihu's-Süver ve Mushafın Bölümleri	208
2.1.4.1.5. Kayrevan Mushaflarında Harekeler, Noktalar ve Kıraatler	210
2.1.4.2. Kadim Kayrevan Mushaflarının Kıraat Yönü İle Tahlili	213
2.1.4.2.1. Fadl Mushafı	214
2.1.4.2.2. Kadı Abdullah b. Hâşim'in Vakfettiği Kayrevan Mushafı	217
2.1.4.2.3. Ümmü Milâl'in Mushafı	218
2.2. KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİMİNE KATKI SAĞLAYAN FAKTÖRLER	220
2.2.1. Kayrevan Halkının Kıraat İlmine Verdiği Önem ve Kayrevan'da Kur'ân Eğitimi	221
2.2.1.1. Kayrevan'da Kıraat İlmine Verilen Değer	221
2.2.1.2. Kayrevan'da Eğitim Sistemi ve Kur'ân Eğitimi	225
2.2.2. İlim Yolculukları: Rihle	228
2.2.2.1. Rihlenin Kavramsal Çerçevesi	229
2.2.2.2. Kayrevan'a Has Rihle Nedenleri	230
2.2.2.3. Rihlelerin Gerçekleştirildiği Bölgeler	234
2.2.2.3.1. Rihle Güzergahları ve Yol Tercihleri	234
2.2.2.3.2. Kayrevan'dan Diğer Bölgelere Yapılan Rihlelerde Tercih Edilen Yerler	235
2.2.2.3.3. Kayrevan'dan Diğer Bölgelere Yapılan Rihlelerde Tercih Edilen Yerlerin Nedenleri	243

2.2.2.3.4. Diğer Bölgelerden Kayrevan'a Gerçekleştirilen Rihleler	245
2.2.2.3.5. Diğer bölgelerden Kayrevan'a Yapılan Rihlelerin Nedenleri	248
2.2.3. Yöneticilerin Kıraat Alanına Yönelik Katkıları	250

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAYREVAN KIRAAT LİTERATÜRÜ VE

KAYREVANLI KIRAAT ALİMLERİ	253
----------------------------------	-----

3.1. TABAKÂT ESERLERİNDE KURRÂYA İŞARET EDEN

TABİRLER	254
----------------	-----

3.1.1. Kıraat İlmîyle İştîğal Etmekle Alakalı Tabirler	254
--	-----

3.1.2. Kıraat Dersi Almakla Alakalı Tabirler	255
--	-----

3.1.3. Kıraat Dersi Vermekle Alakalı Tabirler	256
---	-----

3.2. KAYREVANLI KIRAAT ALİMLERİNİN İLMÎ,

KÜLTÜREL VE AHLAKİ DURUMLARI	257
------------------------------------	-----

3.3. KAYREVANLI MÜELLİF KURRÂ VE KIRAAT

LİTERATÜRÜ	259
------------------	-----

3.4. KIRAAT TELİFİ BULUNMAYAN KAYREVANLI

KURRÂ	283
-------------	-----

SONUÇ	313
-------------	-----

KAYNAKÇA	323
----------------	-----

ÖNSÖZ

Sahabe ve tabiînin özverili gayretleriyle İslamî ilimlerde önemli bir seviyeyi yakalayan Kayrevan, aynı zamanda farklı gelişim safhalarına şahitlik etmiş olması hasebiyle de kıraat ilmi tarihinin kendisinden müstağni kalamayacağı bir coğrafya niteliğindedir. Sahabîlerin harfleri ile başlayan serencam, tâbiünden öne çıkan kurranın okuyuşları ve Ömer b. Abdilazîz'in gönderdiği heyetin öncülük ettiği ihtiyar süreci ile devam etmiş, İbn Mücâhid'in tasnifi sonrası bazı kıraatlerin öne çıktığı tercih dönemi ile nihayet bulmuştur. Yaklaşık dört yüz elli yılda, geçiş güzergâhında da bulunması hasebi ile Kayrevan ilim merkezi fikhî, kelâmî anlamda birçok akımın dönem dönem tesis edilip yayıldığı yer olduğu gibi kıraat konusunda da farklı birçok akıma ev sahipliği yapmıştır.

Çalışma, giriş, sonuç ve üç ana bölümden teşekkül etmektedir. Birinci bölümde evvela Kayrevan şehrinin bazı temel hususiyetleri üzerinde durulmuştur. Zira bir şehrin coğrafî, tarihî, siyasî, ekonomik, dinî, mezhebî, toplumsal yapı vb. birçok yönü anlaşıldığında ilmî açıdan daha iyi tahlil ve tetkik edilebilmektedir. Bir de konu Kayrevan gibi çok fazla ele alınmamış yahut üzerinde durulmamış bir şehir olunca şehir ile alakalı temel bilgilerin verilmesi, gerektiği yerde detaylı verilerin de su-

nulması lüzumlu addedilmiştir. Birinci bölümde kronolojik bir aktarım ile Kayrevan'da kıraat ilminin tarihî seyri de ele alınmıştır. Kıraat tarihinin bu seyri, fetih dönemindeki Kur'ân ve kıraat faaliyetlerinden itibaren aktarılmıştır. Daha sonra kıraatlerin ihtiyarından önceki durum, ardından ihtiyar ve iştihar dönemlerinde Kayrevan'da kıraat ilminin durumu analiz edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu aşamalar kıraat ilmine etki eden kişiler ile telif ve tedris faaliyetleri ekseninde değerlendirilmiş, bu şekilde Kayrevan'daki kıraat birikiminin oluşum serencamı gösterilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise Kayrevan kıraatinin özellikleri ve Kayrevan'da kıraat ilminin gelişmesini sağlayan etkenler ele alınmıştır. Buna göre; Kayrevan kıraatinin kaynaklarının neler olduğu, tercih edilen kıraatler-rivayetler ve sebepleri, geçerli olan kıraat tasnîfâtı ve bu çerçevede Kayrevan kıraat ulemâsının görüşleri serdedilmiştir. Ayrıca kıraat ulemâsının ilim yolculuklarının izi sürülmüş, Kayrevan'dan giden yahut Kayrevan'a gelen kıraat âlimlerinin hareketleri ve bunun kıraat ilminin seyrine olan etkileri tartışılmıştır. Bununla birlikte sözü edilen bölümde Kayrevan kıraat birikiminin özelliklerine dair ipuçları bulabileceğimiz eski Kayrevan mushaflarına temas edilmiştir. Söz konusu mushafların yazı, şekil, tezhip gibi bazı özelliklerine değinilmiş, hangi yörenin mushaf özelliklerini barındırdığı irdelenmiş, hangi kıraatleri barındırdığı ve kıraatleri sunuş biçimi incelenmiştir. Çalışmamızın son bölümü ise Kayrevanlı kıraat âlimleri ve telif ettikleri eserlerin tanıtımına ayrılmıştır. Sadece müellif kurrâ değil, Kayrevan kıraatine etki etmiş, tedris faaliyetlerinde bulunmuş tüm âlimlere temas edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen ve etkin katkılarıyla yanımda olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Efe'ye, gerek konunun belirlenmesinde gerek proje aşama-

sında gerekse okuma ve yazım sürecinde fikir ve eleştirileriyle katkılarını sunan Dr. Öğr. Üyesi Abdülhalim Başal'a, izleme komitesinde bulunan Doç. Dr. Hidayet Peker ile Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Öz'e, çalışmamı baştan sona tetkik ederek gerekli düzeltmeleri yapan ve editörlük vazifesini üstlenen Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Maşuk Acar'a teşekkürü bir borç bilirim.

Küçük yaştan itibaren çeşitli kurslarda talim ve terbiyem ile meşgul olan ve üzerimde emeği bulunan tüm hocalarıma minnet duygularımı arz ederim. Eserin ortaya çıkma sürecinde sabrı, anlayışı ve desteğiyle yanımda olan değerli eşime ve henüz çocuk olmasına rağmen ilim için fedakârlık yapmanın ne demek olduğunu çalışmalarım boyunca tecrübe etmek durumunda kalan biricik kızıma gönülden teşekkür ederim. Tüm çalışma ve faaliyetlerimde her zaman samimi desteklerini yanımda hissettiğim, hayır dualarını hiç eksik etmeyen annem, babam ve ablama minnet ve şükranlarımı arz ederim.

Mustafa Hilmi BİLİCAN

BURSA 2025

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin (Oğlu)
b.	: Basım
bk.	: Bakınız
c./C.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlühü
çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
H.z.	: Hz.
İfa.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSA.	: İslâm Araştırmaları Merkezi
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallahü Anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Aralđı
s.a.s.	: Sallalâhü Aleyhi Vesellem
şrh.	: Şerh Eden
thk.	: Tahkik Eden
TD.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
y.y.	: Yayın Yeri / Yayınevi Yok

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Kayrevan, sahâbe-i kirâmın ve etbeu't-tâbiînın bizzat fethinde ve tesisinde büyük etki sahibi olduğu önemli bir İslâm şehridir. Batı İslâm coğrafyasının önemli bir bölgesi olan İfrîkiye topraklarının fethinden kısa bir süre sonra resmî olarak hicretin ellinci senesinde kurulmuş, kısa süre içerisinde siyasî, askerî, ilmî anlamda başkent hüviyeti kazanmıştır. Batı ve Doğu İslâm beldelerinin neredeyse tam ortasında kalan ve bu iki cenahı birbirine bağlayan kritik bir güzergahta bulunan Kayrevan, bu özelliği nedeniyle tesisinden itibaren birçok âlime yurt olmuş ve çeşitli ilmî akımların neşvünema bulduğu önemli bir şehir haline gelmiştir. Her ne kadar İslâmî fetih gerçekleşse de siyasî istikrar pek zuhur etmemiş ve Kayrevan çoğunlukla iç karışıklıkların peyda olduğu bir şehir olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Ancak siyasî anlamdaki bu olumsuz tabloya rağmen bölgenin fethine ve şehrin tesisine katkıda bulunan sahâbe ile tâbiînın gayretleri sayesinde Kayrevan bir ilim şehri olmuştur. Zamanla yetişen âlimler diğer İslâm merkezlerine ilim yolculukları tertip ederek, Hac ibadeti vesilesiyle doğu illerine ve özellikle Medine şehrine ulaşarak ilmen mücehhez hale gelmişler, ardından memleketlerine dönerek yüksek key-

fiyetli bir ilmî ortamın hazırlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Kayrevan'da kıraat, hadis, fıkıh, kelim gibi hemen hemen İslâmî ilimlerin her sahasında, alanında otorite isimler yetişmiş ve bu ulemâ hem memleketlerinde hem de çeşitli İslâm beldelelerinde talebeler yetiştirmişlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm ile birincil manada alakası sebebiyle Kayrevanlıların en fazla önemsedikleri ve kıymet verdikleri alanlardan biri kıraat ilmi olmuştur. Bu verilen önem vesilesiyle Kayrevan, kıraat ilmi açısından önemli bir şehir olmuş ve bağrında çok etkili kıraat âlimleri yetişmiştir. Kayrevanlı kıraat ulemâsı kıraat tedrisine ve okuyuş farklılıkları ile alakalı teliflere azami ehemmiyet göstermişlerdir. Bazı Kayrevanlı kıraat âlimleri sahasında otorite isimler haline gelmişlerdir. Günümüzde kıraat tarihî yahut muhtelif kıraat eserlerini tetkik eden bir kişi satır aralarında birçok Kayrevanlı isme tesadüf etmektedir. Ayrıca Kayrevanlı olmayan bazı kıraat ulemâsını araştırırken de Kayrevan şehrinin etkilerini gözlemlene ihtimali bulunmaktadır.

Kayrevan şehri, kıraat ilmiyle alakalı yapılmış diğer birçok coğrafî çalışmanın aksine yüzölçümü anlamında büyük bir alanı temsil etmemektedir. Genellikle söz konusu çalışmalarda ülke, bölge, yöre gibi şehirden daha büyük coğrafyalar ele alınabilmektedir. Kayrevan ise bir şehir olması hasebiyle bahsi geçen genellemeden ayrılmaktadır.

Kayrevan Mağrib'te inşâ edilen ilk şehirlerdendir. Böyle olunca siyasî, askerî hareketlilik Kayrevan'dan neşet etmiş, zamanla ilmî akış ve kültürel devinim oradan devam edegelmiştir. Özellikle Batı yörelerine dair bir tespit yapıldığında, bir âlimden söz edildiğinde yüksek olasılıkla Kayrevanlı birine değinildiği gözlemlenmiştir. Kıraat sahasında da benzer bir durum cârîdir. Kayrevan'ın, Mağrib şehirlerine ve Endülüs'e kıraat de dahil olmak üzere birçok ilimde kaynaklık ettiği tespit edilmiştir.

Kıraat ilminde bölgesel çalışmaların azlığı bir vâkiadır. Belli

coğrafyaların ele alınarak oradaki ilmî alışverişi, kıraat birimini ve hareketliliğini imkân ölçüsünde tespit edebilmek, tarihîin tozlu sayfalarında unutulmuş biyografilere temas etmek oldukça değerlidir. Önemi anlatılmaya çalışılan mezkûr durumlar bu çalışmada hasbelkader sunulmaya çalışılmış ve Kayrevan'ın kıraat açısından tüm yönleri ile tetkik edilmesi amaçlanmıştır.

2. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Çalışmamız Kayrevan şehrinin tesis edilmesinden, ilmî merkeziyetini kaybettiği beşinci asrın ortalarına kadar olan süreyi kapsamaktadır. Hicrî elli senesinde gerçekleşen tesisinden evvelki fetih süreçlerine, sahâbe ve tâbiînün bölgedeki gayretlerine de genel hatları ile değinilmiştir. Takriben dört yüz elli seneyi kapsayan bu çalışma elbette bilimsel açıdan bakıldığında geniş bir zamana tekabül etmektedir. Özellikle sözünü ettiğimiz sürenin son iki asrında Kayrevan'da kıraat ilmi tam manası ile teşekkül etmiş ve tedvîn faaliyetleri gerçekleşmiştir. Bilhassa ele alınan sürecin son yüzyıllarında nicelik bakımından çok fazla olmasa da çok kıymetli telifler kaleme alınmış, içlerinden önemli bir kısmı kendisinden sonraki eserlerde temel kaynak olarak kullanılmıştır. Ezcümle, çalışmamızda Kayrevan'ın içinde bulunduğu İfrîkiye bölgesinin fethi ve Kayrevan şehrinin tesis edilmesinden başlayarak, ilmî şöhret ve merkeziyetini yitirdiği beşinci asrın ortalarına kadar olan süre ele alınmıştır. Sözü edilen süre zarfında Kayrevan'da kıraat ilminin tarihî seyrini olumlu veya olumsuz anlamda etkileyen hadiseler, tercih edilen kıraat ve tercih edilme nedenleri, Kayrevanlı kurrâ ve telifleri gibi birçok noktaya temas edilmeye gayret edilmiştir.

Çalışma, giriş, sonuç ve üç ana bölümden teşekkül etmektedir. Birinci bölümde evvela Kayrevan şehrinin bazı temel hususiyetleri üzerinde durulmuştur. Zira bir şehrin coğrafî, tarihî, siyasî, ekonomik, dinî, mezhebî, toplumsal yapı vb. birçok yö-

nü anlaşıldığında ilmî açıdan daha iyi tahlil ve tetkik edilebilmektedir. Bir de konu Kayrevan gibi çok fazla ele alınmamış yahut üzerinde durulmamış bir şehir olunca şehir ile alakalı temel bilgilerin verilmesi, gerektiği yerde detaylı verilerin de sunulması lüzumlu addedilmiştir. Birinci bölümde kronolojik bir aktarım ile Kayrevan'da kıraat ilminin tarihî seyri de ele alınmıştır. Kıraat tarihinin bu seyri, fetih dönemindeki Kur'ân ve kıraat faaliyetlerinden itibaren aktarılmıştır. Daha sonra kıraatlerin ihtiyarından önceki durum, ardından ihtiyar ve iştihar dönemlerinde Kayrevan'da kıraat ilminin durumu analiz edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu aşamalar kıraat ilmine etki eden kişiler ile telif ve tedris faaliyetleri ekseninde değerlendirilmiş, bu şekilde Kayrevan'daki kıraat birikiminin oluşum serencamı gösterilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise Kayrevan kıraatinin özellikleri ve Kayrevan'da kıraat ilminin gelişmesini sağlayan etkenler ele alınmıştır. Buna göre; Kayrevan kıraatinin kaynaklarının neler olduğu, tercih edilen kıraatler-rivayetler ve sebepleri, geçerli olan kıraat tasnîfâtı ve bu çerçevede Kayrevan kıraat ulemâsının görüşleri serdedilmiştir. Ayrıca kıraat ulemâsının ilim yolculuklarının izi sürülmüş, Kayrevan'dan giden yahut Kayrevan'a gelen kıraat âlimlerinin hareketleri ve bunun kıraat ilminin seyrine olan etkileri tartışılmıştır. Bununla birlikte sözü edilen bölümde Kayrevan kıraat birikiminin özelliklerine dair ipuçları bulabileceğimiz eski Kayrevan mushaflarına temas edilmiştir. Söz konusu mushafların yazı, şekil, tezhîp gibi bazı özelliklerine değinilmiş, hangi yörenin mushaf özelliklerini barındırdığı irdelenmiş, hangi kıraatleri barındırdığı ve kıraatleri sunuş biçimi incelenmiştir.

Çalışmamızın son bölümü ise Kayrevanlı kıraat âlimleri ve telif ettikleri eserlerin tanıtımına ayrılmıştır. Sadece müellif kurrâ değil, Kayrevan kıraatine etki etmiş, tedris faaliyetlerinde bulunmuş tüm âlimlere temas edilmeye çalışılmıştır.

Âlimler bir şehrin herhangi bir ilimdeki birikimi ile doğrudan alakadar oldukları için tabakât eserlerinde Kayrevan kurrâsı ile ilgili var olan bilgiler mümkün olduğu kadar detaylı bir şekilde sunulmaya gayret edilmiştir. Ayrıca terâcim eserlerinde kıraat âlimlerinin zikri geçerken çoğunlukla rastlanılan bazı kelimeler ve kalıp ifadeler kısaca izah edilmiştir.

3. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Bilimsel araştırma, problemlere mantıklı ve güvenilir çözümler bulmak hedefiyle bir plan e sistem dahilinde verilerin bir araya getirilmesi, analiz edilmesi, yorumlanarak bir değerlendirmeye tabi turulması ve rapor edilmesi sürecidir. Söz konusu bilimsel araştırmanın konusuna uygun olarak kullanılacak bilimsel araştırma yöntemlerinin, bilim alanlarına ve ele alınan konuya göre çeşitlilik arz ettiği bilinen bir durumdur. Söz gelimi Kur'ân-ı Kerîm'i odağına alan çalışmalarda tercih edilen yöntemle, tahkik veya edisyon kritiği sınıfına giren çalışmalarda tercih edilen yöntem farklılık göstermektedir. Ya da daha genel bir örnekle ifade edilecek olursa, ekonomi alanındaki bir mevzuyla tarih biliminin sahasına giren bir konu farklı yöntemlerle araştırılmaktadır.

Araştırmamızda kullandığımız metot nitel araştırma yöntemlerinin bir türü olan "durum çalışması" türüne uygun düşmektedir. Durum çalışması "sınırlı bir sistemin nasıl işlediği ve çalıştığı hakkında sistematik bilgi toplamak için çoklu veri toplama kullanılarak o sistemin derinlemesine incelenmesini içeren metodolojik bir yaklaşım"¹ ve "sınırlı bir sistemin derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesi"² şeklinde ifadelerle

¹ Chmiliar, "Multiple-case designs", *Encyclopedia of case study research* (USA: SAGE Publications, 2010), 582-583.

² Merriam, *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2013).

tanımlanmıştır. Araştırmamızda, durum çalışmasında dikkat edilmesi gereken; durum içerisindeki olgu ve olayların net bir şekilde tanımlanması, hadiselerin kronolojik olarak sunulması, olay ve olguların tanımlanıp analiz edilmesi için yer yer tartışmaların kurulması, belirgin olaylar ve bireysel aktör ya da aktör grupları üzerine odaklanması gibi hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Ezcümle bu kitabın, sosyal bilimler alanında, nitel araştırma usullerinden “kaynak tarama”, “veri toplama” ve “analiz etme” yöntemleri esas alınarak hazırlanmış bir durum çalışması kategorisinde olduğu ifade edilebilir.

Durum çalışmasında araştırılan olay veya durum, kendi doğal kapsamında, yer ve zamanla sınırlı olarak araştırılmaktadır. Bu çalışmada da Kayrevan şehri kıraat ilmi açısından ve fetih hareketlerinin başladığı hilafet dönemiyle Kayrevan'ın çeşitli siyasî durumlardan kaynaklı olarak ilmî kimliğini yitirdiği hicrî beşinci asrın yarısına kadar olana süre çerçevesinde araştırmaya tabi tutulmuştur.

Kıraat ilminin Kayrevan'da geçirdiği tüm aşamaları ele alan çalışmamız, ilk olarak bu şehre mensup olan kıraat ulemâsının tespitini gerekli kılmıştır. Zira bir bölge veya şehirdeki kıraat faaliyetleri, büyük oranda orada yaşamış kıraat âlimlerinin biyografilerinden yararlanılarak analiz edilebilir. Elbetteki Kayrevan'da yaşamış tüm kurrânın tespitini eksiksiz olarak yapabilmeyin zorluğu malumdur. Ancak biyografi ve içerisinde biyografik verilerin bulunduğu tüm kitaplar tespit edilip tarama yapılarak aranan vasıflardaki kurrânın bilgilerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Taramalar sırasında kurrânın Kayrevan'da dünyaya gelmesi, burada kıraat eğitim veya öğretim faaliyetlerinde bulunan, ilk eğitimini Kayrevan'da almasına rağmen farklı yerlere göç eden, farklı bölgelerde yetişen fakat daha sonra Kayrevan'a gelerek burada kıraatle meşgul olan tüm kurrâ kaydedilmeye çalışılmıştır. Başka ülke veya şehirlerden Kayrevan'a gelen kurrânın

çok kısa süre uğrayan misafir vasfında değerlendirilebilecek olanlara değil; hatırı sayılır bir süre burada ikamet eden, şehrin kıraat birikimine tesir eden yahut eğitim öğretim faaliyetlerine belli bir süre katılanlara değinilmiştir. Son bölümde tespit edilen bu kurrânın kısa biyografilerine, ilim yolculuklarına ve günümüze ulaşsın ya da ulaşmasın kıraatle alakalı teliflerine yer verilmiştir.

Çalışmamızda şehir ve şahıs isimlerinin aslî kaynaklarda zikredildiği şekilde yazılmasına büyük oranda dikkat edilmiştir. İhtilaflı durumlarda ise TDV İslam Ansiklopedisi'nin yazımı takip edilmiştir. Arapça'dan dilimize geçmiş kelimelerin imlâsında da TDV İslam Ansiklopedisi esas alınmıştır. Kıraat âlimlerinin adları Arap alfabesiyle ayrıca yazılmamıştır. Ancak isim öbekleri yazılırken kendi içerisinde nahiv kaidelerine dikkat edilmiş örneğin muzâfun ileyh olan sözcükler, Arap dilindeki telaffuzları esas alınarak kaydedilmiştir (örn. Sa'd b. Ebû Serh yerine Sa'd b. Ebî Serh).

4. ÇALIŞMANIN TEMEL KAYNAKLARI

Araştırmamız, Kayrean kıraat birikiminin hemen her yönünü içerse de öncelikle tarihsel yönüyle öne çıkmakta; analiz, değerlendirme ve tespitler çoğunlukla kurrâ ile alakalı bilgilerden istifade edilerek aktarılmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızın ana kaynaklarının ilk sırasında tabakât-terâcim eserleri yer almıştır. Kitabın hazırlık aşamasında Kayreanlı kıraat âlimlerini tespit edebilmek için, çalışmamızın aynı zamanda esas kaynaklarını oluşturan ve aşağıda sayılacak olan eserler başından sonuna dek taramaya tabi tutulmuştur. Zaman zaman bu işlem için Mektebetü'ş-Şâmîle programı kullanılmış, bazen de kurrânın tahmin edilenin haricinde bir kelimeyle aktarılma olasılığından dolayı eserler elektronik ortamda manuel olarak taranmıştır.

Sözü edilen taramada öncelik yalnız kıraat ulemâsının biyografilerini içeren Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Ma'rifetü'l-kurrâi'l kibâr 'ala't-tabakâti ve'l-'âsâr'* ve İbn Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Ġâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* isimli eserlerine verilmiş, Kayrevanlı kurrâ tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonraki aşamada ise Kayrevan, Mağrib, Endülüs yörelerini ele alan ve memleketleri genellikle zikri geçen yerler olan müelliflerin tabakât-terâcim telifleri taranmış, Kayrevanlı olan yahut Kayrevan'da hatırı sayılır bir süre ikamet eden kurrânın isimlerine ulaşılmaya gayret edilmiştir. Bahse konu kaynaklar ise Ebu'l-Arab'ın (ö. 333/944) *Tabakât*, İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs, Mâlikî'nin* (ö. 453/1061) *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye*, Humeydî'nin (ö. 488/1095) *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endülüs*, İbn Beşkuvâl'in (ö. 578/1183): *Kitâbü's-Sıla fi târihi eimmeti'l-Endülüs*, ed-Dabbî'nin (ö. 599/1223) *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endülüs*, Debbâğ'ın (ö. 696/1206) *Meâlimü'l-îmân* isimli eserleridir.

Yukarıdaki eserler kadar yoğun bir şekilde başvurulmasa da çalışmamızda kaynak olarak kullanılan Zehebî'nin *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Buğyetü'l-vü'ât; tabakâtü'l-müfessirîn*, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb*, Mahlûf'un (ö. 1941) *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye* teliflerinin altı çizilmelidir.

Kayrevan'daki kıraat ilmi birikiminin daha iyi analiz edilmesi için kurrânın meydana getirdiği eserleri de tüm detaylarıyla tespit etmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple fihrist ve tabakât eserleri olarak İbn Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihristü fi ahbâri'l-ulemâi'l-musannifîne mine'l-kudemâi ve'l-muhaddisîne ve esmâi kütübihim*, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn 'an esmâi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyetü'l-'ârifîn Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn; İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, Ali

Şevah İshak'ın *Mu'cemü musannefâtî'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli telifleri gereken durumlarda taramaya tabi tutulmuştur.

Çalışmamızın özellikle birinci bölümü Kayrevan tarihleriyle ilgili birçok bilgi ihtiva etmektedir. Ayrıca şehrin coğrafî, siyasî, iktisadî vb. durumlarının ilim sahasına etkileri incelenmiştir. Bu hususlarla alakalı Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, İbn Abdirabbih'in (ö. 327/938) *Akdi'l-ferîd*, İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*, Nüveyrî'nin (ö. 733/1332) *Nihâyetü'l-ereb*, Süyûtî'nin *Hüsnü'l-muhâdara fi târihi Mısr ve'l-Kâhire*, Venşerîsî'nin (ö. 914/1058) *el-Mi'yârü'l-muarrab ve'l-câmiü'l-muğrib an fetavâyi ulemâi İfrîkiyye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, Ebbâh'ın *Târîhü'l-kırâât fi'l-meşrik ve'l-mağrib* adlı eserlerine başvurulmuştur.

Kayrevan'daki eğitim-öğretim faaliyetleri ve kıraat ilmine dair bölgedeki durumu tespit ve analiz için ise İbn Sahnûn'un (ö. 256/869) *Kitâbu Âdâbu'l-Muallimîn*, Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *er-Risâletü'l-Mufasssale*, Kadı İyâz'ın (ö. 544/1149) *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti 'alâmi mezhebi Mâlik*, İbn İzârî'nin (ö. 712/1312) *el-Beyânü'l-müğrib fi'htisâri ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mükaddimetü İbn Haldûn* isimli eserlerine müracaat edilmiştir.

Kıraat ilminin gerek Kayrevan gerekse diğer İslâm şehirlerindeki seyri, kıraatlerin tasnif ve sınırlandırılması, kıraatin temel mevzularında Kayrevan kurrâsının görüşleri gibi hususlarda ise İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât*, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'î'l-meşhûra; el-Ahrufi's-seb'a li'l-Kurân*, Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*; Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn, Mehmet Emin Maşalı'nın *Tarihî ve Temel Me-seleleriyle Kıraat İlmi* isimli teliflerden istifade edilmiştir.

Müellif ve eserleriyle alakalı bilgilerin teyidi ve kaynaklara

ulaşma konusunda kolaylık için Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden de sıklıkla faydalanılmıştır. Kelimelerin yazımıyla alakalı da söz konusu ansiklopediye yoğun olarak başvurulmuştur. Bu bölümde zikri geçen eserler kaynak mahiyetinde oldukları için zikredilmiştir. Ancak bu sayılanlarla birlikte hem Arap dünyasında hem de ülkemizde konuyla ilgili birçok kitap, makale ve ansiklopedi maddesinden yararlanılmıştır.

5. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Her ne kadar konuya kısmen temas eden bazı akademik çalışmalar, tezler ve makaleler mevcut olsa da, şu ana kadar ulaşılan kaynaklar doğrultusunda, ne Türkiye'de ne de Arap dünyasında Kayrevan'ın tesisinden başlayarak işgaline kadar uzanan tarihsel süreci esas alan kapsamlı bir kıraat incelemesine rastlanmamıştır.

Gerçekleştirdiğimiz araştırma; içeriği, yapısal bütünlüğü, konu başlıklarının ele alınış biçimi, daha önce gün yüzüne çıkarılamamış bazı bilgilere ulaşılması, literatürde yeterince işlenmemiş pek çok meseleyi kapsamına alması, Kayrevan kıraatinin kaynaklarını, yöntemini, metodolojisini ve İslam dünyası üzerindeki etkilerini ayrıntılı şekilde ortaya koyması; ayrıca bu medeniyetin yetiştirdiği kurrâ ve onların kıraat ilmine dair kalemeye aldıkları eserlerin yalnızca sınırlı bir kısmına değil, tamamına temas etmesi gibi yönleriyle Kayrevan'ı kısmî olarak ele alan mevcut çalışmalardan önemli ölçüde ayrılmakta ve onlara nazaran daha kapsamlı bir nitelik arz etmektedir.

Ülkemizde Kayrevan'ın tarihî ve mimarî yönden ele alındığı iki adet lisansüstü tezi bulunmaktadır. Bunlardan biri Esra Keskin'in *Kuruluşundan Emevîler Devleti'nin Yıkılışına Kadar Kayrevan'* isimli yüksek lisans; diğer ise Mouayed Mnari'nin *Kayrevan Şehrinin Osmanlılaştırılması ve Tarihi Eserleri (1557 - 1735)* adlı doktora çalışmasıdır.

Kayrevan'a kıraat ilmi açısından doğrudan veya dolaylı olarak temas eden birçok çalışma mevcuttur. İfrîkiyye, Mağrib bölgelerindeki kıraat birikiminden, âlimlerden yahut çeşitli spesifik konulardan bahseden makale bazında çok kıymetli Türkçe çalışmalardan olarak, Ahmet Arif Akbaba'nın Kayrevan'daki kıraat teşekkül sürecini mücmel bir şekilde ele aldığı "*Kayrevan'da Kıraat İlminin Teşekkül Süreci (Hicrî İlk Beş Asır)*"; Alaaddin Salihoğlu'nun Mağrib ve Kuzey Afrika coğrafyasında Nâfi' kıraatinin durumunu ele alan ve özellikle söz konusu kıraatin tariklerine projeksiyon tuttuğu "*Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi' Kıraati ve On Tarîki*" isimli makalelerin altı çizilmelidir.

Lisansüstü tez düzeyinde de Kayrevan'ı tema olarak almayan ancak içerisinde oraya temas eden önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri Nur Kübra Demirci'ye ait *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi* isimli yüksek lisans tezidir. Sözü edilen çalışmada birçok Kayrevanlı kurrâya temas edilmiş, Kayrevan'a Mısır-Endülüs arasındaki kıraat ilişkisi bağlamında değinilmiştir. Ayrıca Abdulhâlim Başal'ın Kayrevan'a coğrafi olarak yakın ve Kayrevan ile çeşitli ilmî etkileşimlerde bulunmuş olan Endülüs'teki kıraat medresesini ele aldığı "*Endülüs'te Kıraat İlmi*" adlı doktora tezi de ele aldığımız şehirle alakalı kıymetli ipuçları sunmaktadır. Yüksek nitelikli bu çalışmadan azamî düzeyde istifade edilmiş, tezimizin içeriğinin oluşturulması ve konuyu işleme üslubu bakımından çalışmamız boyunca faydalanılmıştır. Yine ülkemizde Kayrevanlı kurrânın bazısı tez düzeyinde çalışılmıştır. Örneğin Mekkî b. Ebî Tâlib'in gerek tefsir gerekse kıraat yönü ele alınarak birçok tez hazırlanmıştır. Mehdevî ile alakalı ise Mustafa Akın'ın *Mushaf imlâsı bağlamında Mehdevî ve Hicâu Mesâhifi'l-emsâr adlı eseri* isimli yüksek lisans; Ahmet Arif Akbaba'nın ise *Kıraat il-*

mi tarihindeki yeri ve önemi açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî adlı doktora tezi zikredilebilir.

Her ne kadar doğrudan Kayrevan'ı ele almasa da bölgedeki rihle hareketliliğine dair ipuçları sunan Fatma Büşra Çoban'ın "*Endülüslü muhaddislerin rihleleri (Hicrî ilk dört asır)*" isimli yüksek lisans, Elif Erdem'in ise "*Hadis tarihinde ilim yolculukları: Rihleler*" isimli doktora tezi zikredilebilir. Ayrıca Yusuf Bahri Gündoğdu'nun "*İslam Eğitim Geleneğinin Teşekkülünde Hadislerin Etkisi: Rihle Örneği*" ve Mustafa Çoban'ın "*Endülüslü Eğitim ve Öğretiminde Rihleler ve Günümüz Öğrenci Değişim Programları ile Karşılaştırılması*" isimli makaleleri de literatürde yer almaktadır.

Kayrevan şehrinin tarihinden, ictimâî, dinî, ticarî ve eğitim-öğretim cihetinden bahseden birçok eser bulunmaktadır. Muhammed Zeytûn'un "*el-Kayrevan ve Devruhâ fi'l-Hadâratil-İslâmiyye*" ve Abdurrahman Osman Hicâzî'nin "*et-Terbiyetül-İslâmiyye fi'l-Kayrevan*" isimli eserleri sözü edilen mevzular yönüyle önemlidir. Kayrevan şehrinin de içerisinde bulunduğu İfrîkiyye bölgesindeki veya daha geniş bir coğrafyayı ifade eden Mağrib'teki kıraat ilmi hareketliliği ile alakalı bazı çalışmalar yapılmıştır. Hamîtû'nun "*Kırâatü'l-İmâm Nâfi' inde'l-Meğârib min Rivâyeti Ebî Sa'îd Verş*" ve Hind Şelebî'nin ise "*el-Kırâât bi-İfrîkiyye mine'l-fethi ile'l-muntesi'fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*" adlı çalışmaları bu hususta ilk zikredilecek çalışmalardandır. Şelebî, İfrîkiyye'deki kıraat birikimine ve ulemâya dair kıymetli tespitler sunmaktadır. Kayrevan mushaflarını özel olarak incelemesi ve söz konusu coğrafyadaki kurrâya yönelik tespitleri, Şelebî bahsi geçen telifini nezdimizde kıymetli kılmaktadır. Hamîtû ise daha geniş bir coğrafyayı ele alarak Nâfi' kıraatini önceleyecek şekilde hacimli bir eser kaleme almıştır. Mağrib odaklı olarak yazılmış beş ciltlik eserinin özellikle ilk cildi, çalışmamız açısından önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Zira Verş rivayetinin Kayrevan'daki yayılımıyla ilgili pek çok bilgi, bu ciltte ayrıntı-

lı şekilde ele alınmıştır. Hamîtü, Verş Rivayeti'nin Batı'ya geçiş sürecini detaylı bir şekilde irdeleyerek, aynı zamanda Kayrevan'daki tarihsel gelişimine ve bu dönemde öne çıkan kurrâyaya dair önemli bilgilere de geniş yer ayırmıştır.

Bahsedilenlere ek olarak, Arap literatüründen Muhammed Muhtâr Veledü Ebâh'ın *Târihu'l-Kırâât fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib*; Fâtıma Abdülkâdir Ridvân'ın *Medînetü'l-Kayrevan fi ahdi'l-Ağâlîbe*; Hüseyin Şevât'ın *Medresetü'l-Hadîs fi'l-Kayrevan mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* ve Muhammed Zeytûn'un *el-Kayrevan ve devruhâ fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye* isimli çalışmalarından da azami ölçüde istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYREVAN ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ VE KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN TARİHİ

1.1. KAYREVAN ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ

Bir şehirdeki beşerî hayatın özellikleri hem o şehirdeki ilmî hayatı etkilemekte hem de ondan etkilenmektedir. Bir coğrafî bölgenin ilmî özelliklerinin doğuşu, gelişmesi, muhtelif seviyelere ulaşması, başka şehirleri etkileyip onlardan etkilenmesi gibi birçok olgu, söz konusu bölgenin insana tealluk eden tüm yönlerinin de incelemeye tabi tutulması lüzumludur. Bu sebeple Kayrevan³ şehrindeki ilmî hareketi, özellikle de kıraat ilmiyle alakalı durumları tam anlamıyla idrak edebilmek için oranın siyasî, dinî, ictimaî, iktisadî vb. yönleri bu bölümde ele alınacaktır.

Şehrin tüm özelliklerinin ve tarihî izlerinin birçok hadise ile dolu dört asırda tüm ince detaylarıyla incelenmesi tabii ki mümkün görünmemektedir. Hatta şehrin tüm özellikleri detaylarıyla ele alınırsa her başlık için birer ilmî tez kadar kapsamlı malumatın ortaya çıkacağı açıktır. Bu sebeple hazırlık mahi-

³ Nadir Özkuyumcu, "TDV İslam Ansiklopedisi", *Kayrevan* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), 25/88-90.

yetinde olan bu bölümde, kıraat ilminin Kayrevan'daki durumu aktarılırken okuyucunun aklında soru işareti kalmaması amacıyla şehirle alakalı gerekli bilgiler sunulmaya çalışılacaktır. Bu gerekli bilgiler de şehrin özelliklerinin ilmî hayata olan etkisine yönelik aktarılmaya çalışılacak, bu gayenin dışına lüzumlu olmadıkça çıkılmayacaktır.

Bu sebeple, tarihçilerin muhtelif rivayetlerini aktarmak, olayların detaylarına inmek, olası durumları tek tek ele almak gibi ayrıntılı sunumlara girilmemeye çalışılacak; okuyucunun Kayrevan'daki kıraat ilmiyle alakalı serencamı daha iyi tahayyül etmesi için sadece özet bilgiler aktarılacaktır.

1.1.1. Kayrevan Şehrinin İfrîkiye'de İlmin Yayılması Açısından Önemi

Kayrevan şehrinin tesis edilmesi ve İfrîkiye bölgesinin fethedilmesi ile alakalı bilgilerden önce İfrîkiye'nin sınırlarıyla alakalı görüşleri bilmek önem arz etmektedir. Çalışmanın odaklandığı süre içerisinde Kayrevan söz konusu bölgenin başkenti konumunda olduğu için oranın sınırlarını okuyucunun bilmesinde fayda görülmektedir.

1.1.1.1. İfrîkiye'nin Sınırları ve Kayrevan ile olan alakası

İfrîkiye adı, meşhur olan şekliyle hemzenin kesresi ile telaffuz edilmekle birlikte nadir olarak hemzenin fethasıyla Efrîkiye-Afrîkiye şekillerinde de ifade edilmektedir.⁴

İfrîkiye'nin sınırlarıyla alakalı çeşitli görüşler beyan edilmiştir. Bazı kaynaklarda İfrîkiye'nin Berka ile Tanca şehirleri arasında kalan, Fas, Tunus, Cezayir'in tamamını, Libya'nın da bü-

⁴ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdir, 1995), 1/228; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed el-Cezerî İbnu'l-Eşîr, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb* (Beirut: Dâru Sâdir, ts.), 1/79.

yük bir bölümünü kapsayan saha olduğu, bazı kaynaklarda ise Berka ile şu anda Cezayir topraklarında bulunan Tâhert şehri arasındaki Cezayir, Tunus ve Libya'nın çoğunu içine alan bir alan olduğu söylenmiştir.⁵

Söz konusu bölgenin yüz ölçümünü daha küçük olarak kabul eden bazı kaynaklardaki görüşe göre ise İfrîkiye, Trablus ve Bicâye şehirleri arasındaki Tunus'un tamamını, Cezayir ve Libya'nın ise bir kısmını kapsayan alan; diğer bir görüşe göre ise Trablus ve Cezayir'in Konstantin şehirleri arasında kalan, günümüz Tunus şehrinin neredeyse tamamını kapsayan alan olarak kabul edilmiştir. Tüm bunlarla birlikte İfrîkiye kelimesi ile sadece başkent Kayrevan'ın da kastedildiğine dair zayıf rivayetler de bulunmaktadır.⁶

Bir şehrin yahut bölgenin sınırları doğrudan siyasî hadiselerle bağlantılı olduğu için doğal olarak Kayrevan'ı içinde bulunduran İfrîkiye'nin sınırları da dönem dönem savaş ve anlaşmalarla daralmış veya genişlemiştir. Yani bu söz konusu bölgenin sınırlarıyla alakalı ihtilâfın, hudutlarının sürekli genişleyip daralması ile alakalı olduğu düşünülebilir. Kayrevan'ın kıraat birikiminin hicrî yaklaşık ilk beş asrının araştırıldığı bu çalışmanın ele aldığı dönemde de İfrîkiye'nin yüz ölçümü zaman zaman azalmış ve artmıştır. Kayrevan ise ilk beş asrın neredeyse tamamında İfrîkiye'nin siyasî olarak başkenti bilinmiş, söz konusu coğrafyada ilmin yayılmasını sağlayan, kültürel birikimin kökeni olan bir şehir olarak addedilmiştir.⁷

⁵ İbnu'l-Eşîr, *el-Lübâb*, 1/79; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/227.

⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/228; Hüseyin Mûnis, *Meâlimü târihi'l-Mağrib ve'l-Endülüs* (Kahire: Dâr'u'r-Reşâd, 1997), 27-48.

⁷ Mûnis, *Meâlimü târihi'l-Mağrib*, 27-48.

1.1.1.2. İfrîkiye'nin Fethi

İslâm peygamberi irtihal ettiğinde Müslüman yurdu olarak sadece Arap yarımadasından bahsedilmektedir. Sahâbe, İslâm sancağını dünyanın her yerine götürmek için büyük bir gayretle cihat etmiş ve hicrî birinci asrın ilk çeyreğinde Irak, Şam ve Mısır fethedilmiştir.⁸

Amr b. Âs (ö. 44/664) 22/643 senesinde Berka'yı⁹ ve 23/644'te Trablus'u fethetmiş; bu alanları korumak ve tam hâkimiyet sağlamak için ordusunun bir bölümünü fethedilen yerlerde bırakmıştır. Bu ordunun içerisinde ileride İfrîkiye'yi fethedecek ve Kayrevan şehrini kuracak olan Ukbe b. Nâfi' (ö. 64/683) bulunmaktaydı. Amr b. Âs bu süreçte İfrîkiye bölgesinde yaşayan halkın İslâm'a yakın bir hayat tarzı sergilediğini ve bu bölgenin kolay fethedilebileceğini anlamıştır. Bu sebeple fetih için daha iştiyaklı davranmış, oraya birçok seriyye düzenlemiş ve girdiği her çatışmadan zaferle ayrılmıştır. Halife Ömer b. Hattâb (ö. 24/644) ile bu durumu istişare etmiş ve ondan İfrîkiye bölgesinin tamamını fethetmek için müsaade istemiştir. Bu istem karşısında müminlerin emîri, İfrîkiye'yi fethederek orayı elde tutmanın zor olabileceğini, o bölgenin insanının İslâm kültürüne uzak olduğunu ve hıyanet içinde bulunabileceklerini aktararak reddetmiştir. Hz. Ömer'in bu sözleri İfrîkiye halkının Rumlara olan rağbetinden ve İslâm ordusunun daha önce o bölgede yaşadığı arkadan vurulma hadiselerinden dolayı söylemiş olduğu varsayılmıştır. Ayrıca Hz. Ömer'in yardım kuvveti çağırmanın zor olduğu uzak bir coğrafyada buna onay vermekten geri durduğu ve Mısır'a dönülmesini arzu ettiği belirtilmiştir.

⁸ Irak hicrî 16-21, Şam 13-15 yılları arasında, Mısır ise 20 yılında fethedilmiştir.

⁹ İskenderiye ve İfrîkiye arasında bünyesinde birçok şehir ve köyü bulunduran büyük araziye verilen isimdir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/388.

Bu durum 24/645 yılında başlayan Hz. Osman dönemine kadar devam etmiştir.¹⁰

Hz. Osman Mısır'a Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i vali olarak atamıştır. O da İfrîkiye'nin bazı kıyı bölgelerini almış, bu durumu bildirmek ve büyük fetihler için izin istemek maksadıyla Hz. Osman ile görüşmüştür. Halife Hz. Osman, Hz. Ömer'in bu husustaki tutumunu bildiği için tereddüt etmiş sahâbeyi toplayarak onlarla istişare etmiş, selefinin görüşünü öne sürerek iki kişi onay vermemiş; ancak çoğunluk İfrîkiye savaşları için hemfikir olmuştur. Nihayetinde Hz. Osman tasdik ederek Müslümanları bu fetihlere teşvik etmiş, farklı kabilelere mensup birçok sahâbe ve tabiîn cihat hazırlıklarına başlamıştır. Bu süreçte yaklaşık yirmi bin kişilik ordu hazırlanmış ve İbn Ebî Serh öncülüğünde fetih hareketi başlamıştır. Berka şehrinde Ukbe b. Nâfi' de bu orduya katılmıştır. Abâdile ismiyle bilinen ilk savaş 27/648 yılında gerçekleşmiştir. Komutan, ordusuyla Sübeytla'ya kadar ilerlemiş, bu süreçte ayaklanmalar ve cizye vermeyi reddetme hadiseleri baş gösterdiği için de düşman ordusu yüz yirmi bin civarında olmasına rağmen savaşmaktan başka seçenek kalmamıştır. İki taraf arasında Sübeytla şehri civarında yapılan savaşları İslâm ordusu kazanmış ve düşman komutanları öldürmüştür. Bu savaşla birlikte Kafsa şehrine kadar olan bölgeye Müslümanlar hâkimiyet kurmuştur. Birçok İfrîkiyeli Müslüman olmuş, olmayanlar da kendilerini güvende hissedecek yerlere sığınmışlardır. Bu savaşın ardından İfrîkiye'ye herhangi bir vali atanmamış, henüz Kayrevan şehrinin kurulmadığı

¹⁰ Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. 'Abdilvahhâb b. Muhammed b. 'Abdiddâim el-Çureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nuveyrî en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Veşâîku'l-Çavmiyye, 1423), 20/327, 328; Ebû Zur'a Abdurrahmân b. 'Amr Ebû Zur'a ed-Dimeşkî, *Târîhu Ebi Zur'a*, thk. Ni'metullah el-Kûcânî (Dimaşk: Mecmeu'l-Lügati'l-Arabiyye, ts.), 183-185.

bu dönemde yaklaşık bir yıl Mısır merkezli bir yönetim şekli uygulanmıştır. Müslümanlar ve Berberîler bu süre zarfında birlikte yaşamışlardır.¹¹

Bu kısmî fetihten sonra iki savaş daha meydana gelmiştir. Bazı muasır tarihçiler söz konusu iki savaşın olmadığını iddia etse-ler de genel kanaat bu savaşların gerçekleştiği üzerinedir. Bahsi geçen iki savaş Muaviye b. Ebî Süfyân (ö. 61/680) döneminde gerçekleşmiştir. Bu savaşlardan birincisi, İfrîkiye halkının yapılan bir anlaşmayı bozması nedeniyle 33/654 senesinde Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (ö. 36/657) kumandasında gerçekleşmiş, sonuç olarak yine birçok kişi İslâm dinine girmiş ya da cizye vermeyi kabul etmiştir. İkinci savaş ise bir yıl sonra yine itaat etmeyen bir gruba karşı bu kez Muâviye b. Hudeyc (ö. 52/672) komutasında vuku bulmuş ve ayaklanmalar bastırılmıştır.¹²

Biri büyük ikisi küçük çapta gerçekleşen bu fetih savaşları sonrasında Müslümanlar bir süre doğudaki hadiselerle uğraşmışlardır. Halife Muâviye İfrîkiye'ye evvela 41/662 yılında Muaviye b. Hudeyc'i daha sonra 42/663'te ise Ukbe b. Nâfi'i yollamıştır. Bahsi geçen bu iki savaştan sonra geride hiçbir toprak bırakmadan bütüncül bir fetih için oldukça önemli bir gazve daha gerçekleşmiştir. 45/666 yılında gerçekleşen bu önemli hadise ile Muaviye b. Hudeyc Bizans ordularını hezimete uğratmıştır. İfrîkiye'nin bu savaşla şehir şehir fethi sağlanmış ve Kayrevan'ın tesis edileceği bölgeye yakın Karn Dağı'na kadar ulaşılmıştır. Bu dağın eteklerinde askerî bir üs kurulmuş ve bu üs bölgenin diğer şehirlerine yönelmeyi kolaylaştıran bir mekân olarak belirlenmiştir. Bu askerî üs kullanılarak Sûsa,

¹¹ Ebû Zur'a ed-Dimeşkî, *Târîhu Ebî Zur'a*, 290-292; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhiri'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993), 318-321.

¹² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 318-321.

Celûlâ, Binzert gibi önemli şehirler ele geçirilmiş ve İslâm tarihinde ilk olarak Sıkılıyye (Sicilya) 45/666 senesinde fethedilmiştir. Daha sonra Cerbe Yarımadası bu kez Ruveyfi' b. Sâbit el-Ensârî (ö. 56/675) tarafından fethedilmiştir. Komutan Muaviye b. Hudeyc ise fethedilen İfrîkiye topraklarında dört yıl kalmıştır. Tüm bu mücadeleler meyvesini vermiş ve birçok Berberî İslâm saflarına geçmiştir. Bahsi geçen son yerlerin fethi İslâm ordusu için hiç kolay olmamış, büyük hazırlıklar ve zorluklar sonucu bu şehirler elde edilmiştir.¹³

50/670 senesinde Ukbe b. Nâfi' ile İfrîkiye için yeni bir dönem başlamıştır. O, Berberîleri iyi tanıyan, onların anlaşmalara uyup uymamaları ve irtidat hususundaki durumlarına vâkif, çok küçük yaşından beri o bölgede yaşayan bir komutan olarak bilinmiştir. Ukbe b. Nâfi' fethedilen toprakların hâkimiyetinin kesin olarak sağlanıp olası ayaklanmalara karşı hızlı ve etkili çözüm bulabilmek için stratejik noktada yeni bir şehir kurma arayışına girmiştir. Bu düşünceyle Kayrevan şehrini kurmuş ve büyük bir cami inşâ ettirmiştir. Yakınlarındaki bazı belde-leri de fethetmiş, kâfirlerin kalanlarını sürgüne göndermiş ve Berberîler arasında İslâm'ı yüksek oranda yaymıştır.¹⁴

55/675 senesinde Berberîler ile ılımlı ilişkileri olan Ebu'l-Mücâhir Dînâr (ö. 64/683) İfrîkiye valisi olmuştur. Berberî komutanlardan Küseyle el-Berberî (ö. 20/640) onun zamanında Müslüman olmuştur. Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 64/683) emriyle Ukbe b. Nâfi' 62/682 yılında tekrar vali oluncaya kadar Ebu'l-Mücâhir yanındaki sahâbe ve tabiîn ile birlikte İfrîkiye'yi yönetmiştir. Ukbe b. Nâfi' ikinci riyâsetinde de Kayrevan'ın kurulmasına, gelişmesine büyük önem vermiş, sahâbîleri ve di-

¹³ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/327; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, thk. Muhammed İbrahim Ebu'l-Fadl (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1967), 4/253-257.

¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 318-321.

ğer Müslümanları buraya davet ederek cazibe merkezi haline getirmiş ve burayı üs olarak kullanıp fethedilen toprakları genişletmeye devam etmiştir. Ukbe, Kayrevan'ı siyasî, askerî, ticarî üs olarak belirledikten sonra İfrîkiye'yi okyanusa kadar ulaşan en geniş sınırlarına ulaştırmış hatta kara bittiğinde "Şu okyanus karşıma çıkmasaydı iman etmeyen kimse kalmayınca kadar fethe devam ederdim" şeklindeki meşhur sözünü söylemiştir. Ardından güneydeki Sudan'ın da fethi gerçekleş-tikten sonra dönüşe geçilmiş ve Cezayir'in Tehûda şehrine gelince fethettiği yerlere güvenerek ordusunun büyük bir kısmının evlerine dönmesi emrini vermiştir. Ancak Kayrevan'a dönüş yolunda Rum ve Berberîlerin saldırısına uğramış, yanında bulunan bazı sahâbe ve tabiîn ile birlikte şehit olmuştur. 63/683 yılındaki bu hadise bölgedeki Müslümanlarda yıllarca sürecek derin bir üzüntü meydana getirmiştir. Daha sonra toparlanan gayrimüslim ordular Kayrevan'ı ele geçirmeye çalışmışlar ancak doğudan gelen yardımla birlikte güçlerini artıran Ukbe'nin yardımcısı Züheyr b. Kays el-Belevî (ö. 73/693) yönetimindeki İslâm ordusu tarafından büyük bir yenilgiye uğratılmışlardır. Bu savaştaki zaferde, yeni Müslüman olan Berberîlerin İslâm ordularına katılmasının etkisinin büyük olduğu ifade edilmiştir. Bu savaşla birlikte tam olarak bir hâkimiyet sağlanmıştır. Kendisine gösterilen ilgiden ve dünya hayatının şatafatından korkan yönetici Züheyr el- Belevî de zâhidlerin önde gelenlerinden olmuş, kendini dünya hayatına kaptırmamış ve takvâ yolunu seçmiştir. Vali Züheyr, arkadaşlarıyla Kayrevan'dan doğuya doğru giderken Berka şehrinde saldırıya uğramış ve selefi Ukbe b. Nâfi' ile aynı kaderi paylaşarak şehit olmuştur.¹⁵

¹⁵ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Kahire: Dâru's-Seâde, 1407/1986), 7/151, 8/45; Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Ali İbn Sâlim Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 92.

Züheyr'in şهادetiyle İfrîkiye'de durumlar yine karışmış, doğudaki hadiselerden dolayı yardım da gelememiş ve Abdülmelik b. Mervân (ö. 87/705) tarafından Hassân b. Nu'mân (ö. 86/704) komutasında büyük bir birlik 73/693'te yollanana kadar bu hal devam etmiştir. Karışıklık ve yönetim zayıflığı bu hamle ile düzelmiş, tekrar tam bir egemenlik meydana gelmiştir.¹⁶

Hassân b. Nu'mân döneminde yandaşlarını toplayarak bazı beldelerde ayaklanmalar çıkaran bir rahibenin haricinde olumsuz pek fazla hadise meydana gelmemiştir. Ayrıca küçük çaplı bazı fetihler yapılmış ve bazı ayaklanmalar bastırılmıştır.¹⁷

Hassân'dan sonra ise İfrîkiye bölgesinin yönetimini Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/716) devralmıştır. 86/705 yılında göreve başlamış, fethin müyesser olmadığı irili ufaklı bazı şehirleri de fethetmesiyle İfrîkiye'nin tam manada fethi sağlanmıştır.¹⁸

İfrîkiye'nin fethinin askerî bir fetih olduğu kadar aynı zamanda dinî bir fetih olduğuna da vurgu yapılmıştır. Doğu yörelerindeki kıyasla daha uzun senelere yayılan bir fetih hareketi olmuştur. Zira 60 sene boyunca hem birçok askerî harekât gerçekleştirilmiş hem de ilişkiler iyi tutulmaya çalışılarak tebliğ yöntemi kullanılmıştır. Nitekim savaşmadan, gönülleri ısınarak kendi istekleriyle İslâm dinini kabul eden birçok Berberîden bahsedilmiştir.¹⁹ Yani özetle Kayrevan'ın başkenti olduğu İfrîkiye, uzun yıllar hem tebliğ faaliyetleri hem de askerî yöntemler ile başta sahâbe ve tabiînin gayretleri olmak üzere Müslümanların büyük sabır ve çabalarıyla fethedilmiştir.

¹⁶ Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihim ve seyrun min ahbârihim ve fedâilihim ve evsâfihim* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1983), 8-30.

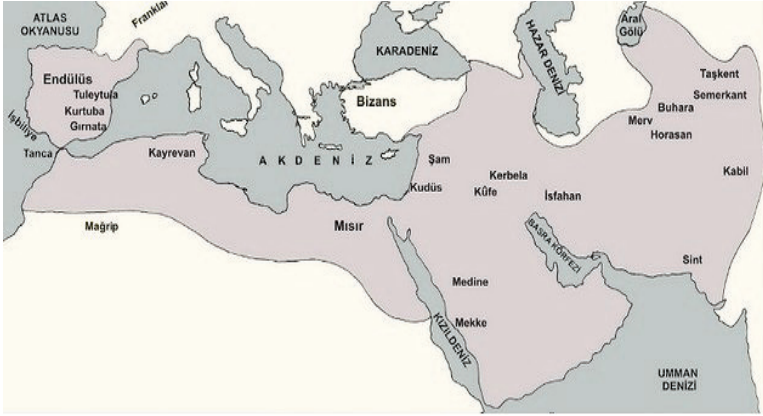
¹⁷ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 12-30.

¹⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 16-20.

¹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 320; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/45; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 25-30.

1.1.1.3. Kayrevan Şehrinin Kurulması

1.1.1.3.1. Kayrevan İsminin Kökeni, Kayrevan'ın Coğrafi Konumu ve Kayrevanlı Olanlara Verilen Nisbeler

“Kayrevan” kelimesi “kâf” ile “râ” harflerinin fethasıyla telaffuz edilen, sonradan Arap diline girmiş Fârisî bir kelimedir. Araplar bu kelimeyi İslâm’dan önce de kullanagelmekteydiler. Hatta miladî 501 senesinde dünyaya gelen cahiliye döneminin meşhur Arap şairi İmruülkays’ın (ö. 540) bir şiirinde²⁰ de bu kelimeye rastlanmaktadır. “Kayrevan” kelimesi “kafile, ordu” anlamlarına gelmektedir. Bazı dilciler bu kelimenin “râ” harfinin fethasıyla olduğu zaman “ordu”, zammesiyle olduğunda ise “kafile” anlamlarını taşıdığını söylemişlerdir. Bu anlamlarıyla birlikte söz konusu kelimenin “büyük ordu”, “insanların toplandığı yer” ve “ordunun cephane mahalli” gibi anlamlara geldiği ifade edilebilir.²¹

²⁰ Söz konusu şiirde “Kayrevan” kelimesinin geçtiği kısım “غاراة ذات قيروان-كان أسرابها” و غارة ذات قيروان-كان أسرابها” şeklindedir. Bk. Ebû Mansûr Muammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'Avd Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001), 9/89.

²¹ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 9/89; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/420.

Günümüzde Kayrevan şehri Tunus Cumhuriyeti'nin başkentinin güneybatı yönünde ve başkente 180 kilometre uzaklıkta bir konumda bulunmaktadır. Kadim müelliflerden el-Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) ifadesiyle de "Kayrevan, doğusunda Sûsa ve Mehdiye Denizi'nin, kuzeyinde Safâkus ve Kâbis Denizi'nin olduğu, en yakın deniz ile dağın kendisine bir günlük yürüme mesafesinde bulunduğu büyük bir şehirdir"²²

Kayrevanlı olan yahut orali olmasa dahi ömrünün önemli bir kısmını orada geçirmiş kişilere verilen nisbeler genelde "Karevî" ve "Kayrevanî" dir. Bazı doğu ehli "Karevî" nisbesinin kökeninin Fas'taki Câmiu'l-Kareviyyîn mabedinin olduğuna dair fikir sunmuşlardır. Bu görüş doğru görünmemektedir; zira bahsi geçen cami hicrî 190'lı yıllarda yöneticilik yapmış olan İkinci İdris'in (ö. 213/828) o bölgeye yolladığı elli civarındaki Kayrevanlı aileden ismini almıştır. Söz konusu ailelerin yaşadığı bölgeye "Kayrevanlıların yöresi" adı verilmiş ve bahsi geçen cami de bu şekilde isimlendirilmiştir.²³

1.1.1.3.2. Şehrin Kurulması

Şüphesiz ki fethedilen bölgelerde ilk yapılması gerekenlerden biri de Müslümanların güven içinde ordusunu yerleştirebileceği, askerinin rahatça istediği yöne çıkartma yapabileceği, tehlike anında korunulabilecek, dinin şeâirinin rahatça uygulanabileceği, coğrafi açıdan uygun, öncü bir şehrin belirlenmesidir. İfrîkiye'nin fethi tamamlanınca, hilâfet merkezinden bir hayli uzak olması ve gelebilecek sürekli yardımların bulunmamasından dolayı merkezî bir şehrin belirlenmesi veya tesis edilmesi kolay olmamıştır. Ay-

²² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mağrib fî zikri bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib ve huve cüz'ün min kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1857), 24.

²³ Muhammed el-Arûsî el-Mutvî, *Sîratü'l-Kayrevan risâletühe'd-dîniyye ve's-sikâfiyye fî'l-mağribi'l-İslâmî* (Libya: ed-Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kütüb, 1981), 72-74; Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed el-Merrâküşî İbn İzzârî, *el-Beyân'ul-muğrib fî ahbâri'l-Endelus vel-Mağrib* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1/211.

rıca doğudaki fetih ve savaş hareketliliğinden dolayı İfrîkiye'de hilâfetin mümessili bir şehrin kurulması hemen gerçekleşmemiş, Kayrevan'ın belirlenip tesis edilmesi ve Müslümanların benimseyerek oraya yerleşmeleri yaklaşık 20 yıl sürmüştür.

Kayrevan şehri 27/648 senesindeki Abâdile Savaşı²⁴ ile birlikte tesis edilmeye başlanmış ve komutan İbn Ebî Serh yönetim çadırını kurarak bir müddet burada kalmıştır.²⁵ Ancak 45/666 yılında söz konusu şehirde ordu için evler ve karargâh inşâ eden hatta orayı "Kayrevan" diye isimlendiren ilk kişi ise Muâviye b. Hüdeyc'tir. 45/666'daki bu fetih hareketinde sahâbî Ebû Zem'a el-Belevî (ö. 34/654) şehit olmuş "Kayrevan Mezarlığı" ismini taşıyan kabristanlığın ismi "Belevî Mezarlığı" olarak değiştirilmiştir. Bu hadise hem o bölgede yaşam alanlarının olduğunu hem de "Kayrevan" isminin şehrin tesisinden önce de kullanıldığını teyit etmektedir.²⁶

Resmî olarak şehrin kurulmasından bir müddet sonra 50/670 yılında ise Ukbe b. Nâfi' Berberîlerin bazısının irtidadını görmüş ve Müslümanları bölgeye sevk ederek gerçek manada bir şehir kurulumu için gayret göstermiştir. Hatta arkadaşlarına "İfrîkiye öyle bir yer ki burada bir yönetici bulunduğunda halk İslâm'a icabet ediyor; ancak yönetici ve komutanlar uzak oldu-

²⁴ Halife Osman, Mısır'daki malî işlerin sorumluluğunu Abdullah b. Sa'd'a, idareyi ise Amr b. Âs'a vermeyi planladı. Ancak Amr bu görevlendirmeye karşı çıkmınca, Osman onu görevden alarak yerine Abdullah'ı vali olarak atadı ve onu İfrîkiye'nin fethine memur etti (645 veya 647). Abdullah, Sübeytila'da Gregorios'a karşı büyük bir zafer kazanarak Kartaca çevresini ele geçirdi, Kayrevan'ın kurulacağı bölgeye kadar ilerledi ve çok sayıda ganimet elde etti. Bu seferde Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Amr da üstün cesaret gösterdiler. Bu mücadele, "Abdullahlar Savaşı" (Harbül-Abâdile) olarak anıldı. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/130, 131.

²⁵ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/13.

²⁶ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Üseydî Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân fi ma'rîfeti ehli'l-Kayrevan*, thk. İbrahim Şebbûh (Tunus: Mektebetü'l-Afîka, 1978), 1/141.

ğunda irtidat hadiseleri baş gösteriyor. Ey Müslüman halk, şu şehre (Kayrevan) İslâm'ın izzeti için kıyamete kadar sahip çıkın!" diyerek Müslüman nüfusunu artırma gayretlerinde bulunmuştur.²⁷

Ukbe, Hudeyc'in ilk inşâ ettiği birimleri incelemiş, çok fazla hoşnut olmayarak yeniden inşâ emri vermiştir. Kayrevan'ın inşâ edildiği coğrafyanın yırtıcı hayvanların bulunduğu çalılık ve ağaçlık bir vadi olduğu ifade edilmiştir. Öyle ki Ukbe'nin "Ey vadi halkı! Artık burada biz varız ve inşâallah biz yaşayacağız, bu yüzden bize izin verin ve burayı terk edin!" diye nida ettiğinden ve her bir taşın kaldırılmasından sonra altından yırtıcı sürüngenlerin kaçıştığından bahsedilmiştir. Daha sonra çalılıklar temizlenmiş, ağaçlar kesilmiş, büyük mescidler ve imâret makamı binâ edilmiştir. İnsanlar da evlerini yapıp Kayrevan'a yerleşmişlerdir. Söz konusu binâ ve inşâ süreci beş yılı aşkın sürmüş ve Ukbe bu esnada fetih çalışmalarına devam etmiş, Berberîleri İslâm'a davet etmeyi sürdürmüştür. Bu gayretler ile şehir bir hayli büyümüş, Müslüman olan Berberîler bile eğitim ve fetihler konusunda destek gayesiyle Kayrevan'a göç etmişlerdir.²⁸

Ebu'l-Mücâhir, yönetici olarak geldiğinde Kayrevan'a iki mil uzaklıktaki Tikervan şehrini kurmuş, halkın bir kısmı bu şehre göç etmiştir. Ancak Ukbe b. Nâfi ' ikinci kez emîr olduğunda Kayrevan'ın gelişmesi için yeniden yoğun bir çaba göstermiş, sahâbeden yirmi beş kişinin daha şehre gelmesini temin etmiş ve onlardan Kayrevan'ın büyük bir İslâm şehri olması için dua etmelerini istirham etmiştir. Askerî anlamdaki tüm çabalara ilaveten Ukbe'nin şehrin tesisinde manevî tedbirlere de ehem-

²⁷ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/19; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/10.

²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/45; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/21; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/12.

miyet gösterdiği anlaşılmaktadır.²⁹ Mâlikî bu dönemi “İnsanlar Kayrevan’a akın ettiler, tüm eşya ve yükleriyle oraya göçtüler, şehir hızlı bir şekilde kurrânın, fukahânın, muhaddisînin, faziletlilerin, âbidlerin, zâhidlerin yurdu oldu. Nifak ve hevâ ehli oradan uzaklaştı” şeklinde özetlemiştir.³⁰

Kayrevan şehrinin tesisinin bu aşamasında on dört adet şehir kapısı, yedi adet gözetleme kulesi (ribât) yapılmış ayrıca şehir yedi ilçeye bölünmüş, sokak ve caddeler teşkil edilmiş, pazar ve hamamlar inşâ edilmiştir.³¹

Tarih ve coğrafya kitaplarında Kayrevan’ın büyüklük ve güzelliğinden bahseden birçok bilgiye rastlamak mümkündür. Örneğin ünlü Arap gezgin ve coğrafyacı Ebû Abdillâh el-İdrîsî (ö. 562/1166) onu “Yüzölçümü olarak batının en büyüğü, nüfus olarak en kalabalığı, ticaret için en uygunu, mimarî olarak en güzel yeri olan Kayrevan, şehirlerin anası ve İslâm yurdunun önder başkentidir.” şeklinde vasıflamıştır.³²

Sonuç olarak Kayrevan, hicrî birinci asırda yöneticilerin gayreti, sahâbenin duaları ile batıda fetih ordusunun karargâhu, İslâm’a davet sancağının taşıyıcısı, içerisinde Allah’ın gayrısına ibadet edilmeyen, özellikle fetihle birlikte insanların orada yaşamak için birbirleriyle yarıştıkları siyasî, dinî ve ilmî bir merkez haline gelmiştir. Bağrındaki kıraat, fıkıh, hadis, kelam âlimleri hızlı bir şekilde çoğalmış ve şairlerin yurdu halini almıştır. Özellikle fethinden sonraki yaklaşık dört buçuk asırda bir ilim merkezi olarak öne çıkmış, savaşlarda sahâbenin yoğun gayret göstermesi sebebiyle kendisine bir kutsiyet de atfedilmiş hatta bir

²⁹ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrikî Ebu’l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrikîye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Lübânî, 1920), 8; Merrâkuşî, *el-Beyân’ul-muğrib*, 1/33.

³⁰ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/13.

³¹ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Bisâtu’l-akîk fî hadâratî’l-Kayrevan ve şâiruhâ İbn Ruşeyk* (Tunus: Mektebetü’l-Menâr, ts.), 14-16.

³² Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 4/212; İbn İzârî, *el-Beyân’ul-muğrib*, 1/208.

dönem Mekke, Medine, Kudüs şehirlerinden hemen sonra zikredilen bir İslâm şehir olmuştur.³³

1.1.1.4. Kayrevan Şehrini İlmî Önemi

İfrîkiye bölgesindeki ilmî hayat Kayrevan'ın fethinden önce başlamıştır. Fakat Kayrevan'ın fethi öncesi bölgedeki bilimsel faaliyetlerin çoğunlukla birbirinden bağımsız, düzensiz, kesik kesik olduğu kaydedilmiştir.³⁴ Fetih hareketleri çerçevesinde 27/648 senesinde yapılan savaşta çoğunluğu sahâbe olan yaklaşık yirmi bin kişi bulunmuştur. Sahâbe, İslâm'ın ve Sünnet'in tabîi birer yayıcısı olarak bu bölgede faaliyetlerde bulunmuştur. Bir yıl üç ay gibi kısa bir müddet süren bu ilk gazvede söz konusu etken ile binlerce Berberî İslâm ile müşerref olmuşlardır. Doğal olarak, İslâm'a giren bu Berberîler Arap dili ve İslâm dininin temellerini öğrenmeye ihtiyaç duymuşlar, sahâbîler de bu ihtiyaca etkin bir şekilde cevap vermişlerdir.³⁵

İslâm ordusu hiçbir zaman sadece toprak büyütme gayesi gütmemiş, temel hedef olarak daima İslâm'ı yaymak amaçlanmıştır. Kayrevan'ın fethi ve tesisinde de ana gaye askerî değil irşadî ve ilmî olmuştur. Gaye böyle olunca fetihler kolaylıkla gerçekleşmiş, istenilen neticeye hızlı bir şekilde ulaşılmıştır. İslâm önderleri Kayrevan'ı ve içinde bulunduğu bölge olan İfrîkiye'yi dinî ve ilmî açıdan çok önemsemişlerdir. Öyle ki gezgin âlim Ebû Muhammed Abderî³⁶ (ö. ?) notlarında

³³ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/6.

³⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/79.

³⁵ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât anî'l-hadârati'l-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnusiyeye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 1/88.

³⁶ Hakkındaki bilgiler, seyahatnamesinden elde edilenlerle sınırlı olan Abderî, Mağrib'in Hâhâ bölgesinde yaşamış, soy itibarıyla Kureyş kabilesinin Abdüddâroğulları koluna mensuptur; bu yüzden "Abderî" ve bulunduğu yer dolayısıyla "el-Hâhî" nisbesiyle anılmıştır. Kaynaklarda doğum tarihi gibi kişisel bilgiler bulunmamakta, ölüm tarihi dahi meçhul kalmaktadır. Bazı anlatımlarda Belensiye (Valencia) kökenli olduğu ileri sürülmekle beraber, ismi ve döne-

Kayrevan'daki bir beytül-hikmede Hz. Osman'ın istinsah ettirip şehirlere yolladığı mushaflardan birini gördüğünden bahsetmiştir.³⁷ Şayet bu rivayet sıhhatli ise bu mushafın 33/654 senesindeki İbn Ebî Serh yahut 34/655 yılındaki Hudeyc'in gazvesi ile birlikte Kayrevan'a girmiş olduğu ihtimali değerlendirilebilir. 45/666 senesinde Hudeyc'in üç sene süren ikinci gazvesinde de büyük bir ilmî hareket olmuş, özellikle sahâbenin ve İslâm mücahitlerinin özverisiyle ilmî canlılık çoğalmıştır. 50/670 yılında şehrin tam teşekkülüyle birlikte merkezî hüviyette ilmî faaliyetler iyiden iyiye yayılmış, Kayrevan batının ilmî başkenti olmuş, ilim tâlipleri uzaklardan oraya rihleler

mi itibarıyla başka şahıslarla karıştırıldığı da belirtilmektedir. 688 (1289) yılında gerçekleştirdiği seyahate dair verdiği bilgilerden, ailesiyle birlikte Merakeş'in batısında yer alan, kuzeyde Tensift nehri boyunca sahile uzanan Suveyre (Mogador), doğuda ise Esifinual nehriyle Atlas Okyanusu kıyısına ulaşan ve Hâhâ adıyla bilinen bölgede yaşadığı anlaşılmaktadır. Hac yolculuğu sırasında Bâce, Tunus, Kayrevan, İskenderiye ve Kahire gibi şehirlerden geçerek Hicaz'a ulaşmış, dönüşünde tekrar İskenderiye'ye uğramıştır. Bu seyahat esnasında devrinin tanınmış edebiyatçıları ve âlimleriyle görüşme imkânı da bulmuştur. Abderî'ye ait olduğu bilinen ve günümüze ulaşabilen yegâne eser, *er-Rihletü'l-Mağribiyye* başlığını taşımaktadır. Müellif, 25 Zilkade 688 (11 Aralık 1289) tarihinde hac vazifesini ifa etmek üzere başladığı seyahati esnasında geçtiği menziller ve uğradığı beldeler hakkında çeşitli bilgiler kaydetmiştir. Her ne kadar bu eser, içerdiği topografik ayrıntılar ve coğrafi betimlemeler bakımından yüksek bir ilmî kıymet arz etmese de barındırdığı arkeolojik gözlemler ile sosyokültürel dokulara ilişkin gözlem ve tespitleri açısından dikkate şayan bir mahiyet taşımaktadır. Özellikle XIII. yüzyılın son çeyreğinde Kuzey Afrika'daki ilmî çevreler, eğitim kurumları ve kültürel yapılar hakkında zengin malumat ihtiva etmesi bakımından *er-Rihle*, yalnızca seyahat edebiyatı bağlamında değil, aynı zamanda bölge tarihine ışık tutan bir kaynak olarak önem kazanır. Eser, müellifin ve oğlunun ilmî icâzet aldığı hocalar hakkında ayrıntılı bilgi sunmakta; dönemin çeşitli ilim dallarındaki otoritelerini, bu şahsiyetlerin tedrisatında yer verdiği hem klasik hem çağdaş metinleri tanıtmaktadır. Bu yönüyle *er-Rihle*, hal tercümesi müellifleri için başvuru temel kaynaklardan biri olmasının yanı sıra, müteakip dönemde kaleme alınan seyahatnâme literatürünü de etkilemiştir. Nihat Çetin, "Abderî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/67, 68.

³⁷ Ebû Abdillâh el-Abderî, *Rihletü'l-Abderî*, thk. Alî İbrâhîm Kürdî (Dımaşk: Dâru Sa'deddîn, 2005), 66.

düzenlemişlerdir.³⁸Kayrevan'ın ilmî merkez haline gelmesinin nedenleri maddeler halinde şöyle açıklanabilir;

1-Kayrevan şehrinin inşâ edilmesi, bağlı bulunduğu İfrîkiye'nin yeni bir İslâm bölgesi ve büyük İslâm aleminin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Böyle olunca Müslümanların yeni fethedilen bu topraklarda diğer coğrafyalarda olduğu gibi eğitim ve kültür faaliyetlerinde bulunmaları kaçınılmaz görünmektedir. Kayrevan bir mesaj şehri konumuna gelmiş, orada yaşayanların üzerine batıda İslâm ve şeâirini yaymak gibi bir vazife terettüp etmiştir. Kayrevan, fetih ordularının çıkış mevkisi olduğu gibi aynı zamanda da İslâm'a davet, emri bi'l-marûf nehî anî'l-münker çalışmalarının da kendisinden yayıldığı bir yer haline gelmiştir. Sahâbe bu gayeyi Kayrevan'ın fethinden itibaren özümsemiş ve halka aşılamaaya çalışmıştır. Hatta yönetici Ukbe, Kayrevan Camisi'nin kiblesini tayin ederken sahâbe ona "Dikkat et! Batıdaki Müslümanlar kiblelerini şu senin ayarladığın kibleye göre belirleyecekler, bunun bilinciyle kibleyi belirle!" şeklinde telkinde bulunmuştur.³⁹

2-Söz konusu caminin yapımı tamamlanmış ve İslâm'ın ilk medreselerinden biri olarak içerisinde ilim faaliyetlerine başlanılmıştır. Ukbe b. Nâfi'in ordusunda bulunan sahâbe ve tâbiîn Mekke, Medine ve diğer doğu bölgelerinde olduğu gibi burada da tedris faaliyetlerinin öncüsü olmuşlardır. Ukbe'nin birinci Kayrevan gazvesi esnasında sayıları yirmiye yakın sahâbe, ikinci Kayrevan gazvesinde ise yaklaşık otuz sahâbe ve birçok tâbiîn bölgeye gelmiş ve uzun yıllar burada yaşamışlardır. Bu zaman zarfında Kayrevan Camisi'nde Arap dili, Kur'ân ve Sünnet ilimleri eğitimleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Kayrevan'ın tesisinin ilk yıllarında, ilim ehli sahâbe ve tâbiînin bölgeden

³⁸ Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-munteşî'l-karni'l-hâmisi'l-hicri* (Dâru'l-Arabîyyeti li'l-Kitâb, 1983), 53.

³⁹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/12.

uzaklaşmasına sebep olacak yeni bir fetih hareketi olmadığından, yerleşik hayat süratle başlamış ve ilmî canlılık da onu takip etmiştir. Halk arasında İslâmî ilimler özellikle de hadis ilmi yaygınlık göstermiştir; öyle ki Ukbe, halkı ve ilim adamlarını hadisin en sıhhatlilerini almaları, çok teferruatla uğraşmalarını ve Kur'ân ilimlerinden alıkoyacak derinliklere inmemeleleri konusunda ikaz etmiştir.⁴⁰

3- Kayrevan tesis edilince kısa sürede yeni Müslüman olan Berberîlerin nüfusunun çok olduğu bir şehir haline gelmiştir. Berberîler doğal olarak kendileri için yeni bir din olan İslâm'ın kurallarını öğrenmek istemişlerdir. Bu da ilim hareketliliğine hız kazandıran bir faktör olmuştur.

İslâm, Kayrevan'ın tesisinden sonra batının diğer şehirlerine de yayılmaya devam etmiş; Ukbe, Berberîler arasında dinin yayılması maksadıyla orta ve uzak batıya birçok mescid ve medrese inşa ettirmiştir. Güvendiği yakın arkadaşlarını da bu yaptırdığı mescidlere bırakarak ilmin yayılmasına öncü olmuştur. Ardından gelen Ebu'l-Mücâhir ve Hassân b. Nu'mân da Ukbe'nin çizgisinden gitmiş, birçok Berberînin Müslüman olmasına vesile olarak onların ilmî ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Öyle ki Hassân'ın Berberîlerin eğitimi için tâbiînden on üç fakih zatı muhtelif bölgelere gönderdiği rivayet edilmiştir. Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/716) da Berberîlere Kur'ân'ı öğretmeleri için âlimleri teşvik etmiş, Arap dili ve İslâm'ın diğer temel ilimlerini talim etmesi maksadıyla yirmi yedi fakihi Kayrevan çevresindeki çeşitli merkezlere yollamıştır. İlim heyetlerinin çıkış noktası olan Kayrevan bu vasfıyla da merkezî bir ilim şehri olduğunu göstermiştir.⁴¹

4- İslâm ordusu İfrîkiye seferlerinin birçoğuna giderken yan-

⁴⁰ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/34; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/48.

⁴¹ İbn İzâri, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/42.

larında zevcelerini, evlatlarını hatta cariyelerini ve onlardan olma çocuklarını bölgeye getirmişlerdir. Kayrevan'ın kurulmasından sonra da bu topluluk oranın doğal nüfusunu oluşturmuş ve ordu, ailesiyle beraber buraya yerleşmiştir. Özellikle bu yeni neslin İslâm'ın temellerini, Kur'ân'ı ve Arap dilini öğrenmeleri için Kayrevan'da ilk yapılan faaliyetlerden biri de tedrisin hakiki manada gerçekleşebilmesi için küttâbların bina edilmesi olmuştur. Bu husus ile alakalı Ğıyâs b. Şebîb'ten (ö. ?) "Biz Kayrevan'da küttâblarda ders yaparken sahâbeden Süfyân b. Vehb (ö. 82/702) yanımıza uğrar ve bize selam verirdi" şeklinde bir bilgi rivayet edilmiştir. Bahsi geçen sahâbînin Kayrevan'a ilk geliş tarihinin 60/680 senesi olduğu düşünülürse Kayrevan'ın tesisinin ilk dönemlerinden itibaren eğitim faaliyetlerinin başladığı ifade edilebilir.⁴²

5- Kayrevan'ın ilmî hayatının yeşerip kökleşmesinde coğrafi konumunun etkisi büyüktür. Doğu ile batının ortasında kritik bir mevkide bulunan Kayrevan, Endülüs ve Mağrib'ten doğuya gidenler için uğrak bir merkez olmuştur. Bu sayede batı ulemâsının ve talebelerinin Kayrevan âlimlerinden dersler dinlemesi yahut onlara dersler vermesi mümkün hale gelmiştir.⁴³

6- Kayrevan'ın ilim merkezi olmasının diğer bir sebebi de orada ticaret ağlarının gelişmiş ve yüksek gelir getiren malların satışının çok olmasıdır. Sözü edilen durumdan dolayı Kayrevan, doğu ve batının önemli tüccarlarının uğrak yeri olmuştur. Kuşkusuz bu tüccarların yahut tüccar vekillerinin bazıları kurrâ, muhaddis, fukahâ yahut mütekellimdir. İâşesini temin etmek için ticaret yapan bu ulemâ aynı zamanda ders halkalarına girmiş ve ilmî canlılığın önemli unsuru olmuşlardır. Örneğin mukrî ve muhaddis olan Ebû Abdirrahmân el-Mukrî el-Muhaddis (ö.

⁴² Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/91; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/151.

⁴³ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 279-320.

?) 156/773 yılında bir tüccarın vekili olarak Kayrevan'a gelmiş, Kayrevan ehli ondan ders dinlemiştir. Benzer şekilde 226/841 senesinde Abdülazîz b. Yahyâ el-Medenî (ö. 240/854) bir çeşit misk satışı için Kayrevan'a gelmiş, Kayrevan'ın meşhur âlimi Muhammed b. Sahnûn (ö. 256/870) ve birçok insan ondan ders almışlardır. Ayrıca Kayrevan'a kitap tüccarları da gelmişlerdir. Örneğin Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsim el-Bağdâdî'nin (ö. 356/967) dördüncü asrın başlarında Kayrevan'a yüklü sayıda kitap getirdiği, birçoğunun halk tarafından satın alındığı ve kalan az bir kısmını ise satmak için Endülüs'e götürdüğü rivayet edilmiştir.⁴⁴

7- Kayrevan'ın siyasî bir başkent olması da ilim merkezi olmasına etki etmiştir. Çünkü her yeni gelen idareci yanında ulemâ ve edebiyatçılardan oluşan bir heyet getirmiştir. Bu da ilmî hayata ivme ve çeşitlilik kazandıran önemli bir etken olmuştur. Ayrıca yeni görev alan idareciler kendilerine has kütüphanelerindeki birçok kitabı yanlarında getirmişlerdir. Örneğin 155/772-170/787 arasında idareci olan Yezîd b. Hâtim'in (ö. 170/787) beraberinde birçok ulemâ ve nadir kitap getirdiğinden bahsedilmiştir.⁴⁵

8- Kayrevan'ın ilim merkezi olma sebeplerinden biri de onun hilâfet merkezine uzak olmasıdır. İlk bakışta olumsuz gibi görünen bu durum ilmî açıdan olumlu sonuçlar getirmiştir. Doğudaki merkezlerden ve hilâfet askerlerinden kaçan kimseler daha ziyade Kayrevan'ı tercih etmişlerdir. Çoğu zaman tercih edilmeyen ve karşı görüşten olan fikrî akım temsilcileri de hilâfet merkezinde rahatsız edildikleri için Kayrevan'a gelmişlerdir. Örneğin hicrî ikinci asrın başında Mu'tezile, İbâziyye

⁴⁴ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 81; Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî İbn Hayr, *el-Fehrese*, thk. Muhammed Fevâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 353.

⁴⁵ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadâirati'l-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 1/161, 327.

ve Sufriyye akımlarına mensup birçok grup Kayrevan'a göçmüştür. Her bir akım tezlerini yayma fırsatını bulmuş ve Ukbe Camisi'nde fikir meclisleri kurmuşlardır. İmam Sahnûn (ö. 240/854) 234/849 senesinde kadılık görevine gelince bu yayılımı engellemiştir. Bunun gibi çeşitli akımların bulunması özellikle kelim alanında Kayrevan'a çağ atlatmıştır. Her bir fırka diğerlerine reddiyeler yazmış, kelâmî anlamda büyük münâzaralar yapılmış ve hususiyetle bu alanda birçok ulemâ kendini geliştirme fırsatı bulmuştur. Sözü edilen bu münâzaralar ile alakalı birçok kitap da telif edilmiştir. Nihayetinde Ehl-i sünnet bu süreçten galip ayrılmıştır; belki de senelerce elde edilemeyecek ilmî birikim ve hareketlilik kısa bir süre içinde temin edilmiştir.⁴⁶

9- Kayrevan'ın fethinde ve tesisinde sahâbe elinin olması oranın ilmî açıdan da ehemmiyet kazanmasını sağlamıştır. Savaş meydanlarında onlarcası savaşmış ve İfrîkiye ile Kayrevan'ın fethi için büyük gayret göstermişlerdir. Bu süreçte Kayrevan'da uzun yıllar kalmışlardır. Ayrıca Kayrevan sahâbenin batıda girdiği ve tesisinde bulunduğu son şehir olma özelliğini taşımaktadır. Tüm bunlar Kayrevan'ın batıda ve İfrîkiye'de ilmî yönden büyük bir rol oynamasını ve bölgenin vazgeçilmez bir ilim merkezi olmasını temin etmiştir.⁴⁷

Kayrevan zikredilen bu özellikleri ile birçok müellifin övgüsüne mazhar olmuştur. Hatta kiraat ulemâsından Ebû İshâk el-Cebenyânî (ö. 399/1008) bununla alakalı "Kayrevan baş, diğer şehirler vücuttur, oranın sakinleri şüphe ve bidatleri reddetmişlerdir, oranın ulemâsı ancak Ehl-i sünnet için ölmüş ve öldürülmüşlerdir" şeklinde söylemiştir. İbn Şebbât ise Kayrevan'ı "Zamanla Kayrevan'da âlimler, kâtipler, şairler çoğalmışlardır,

⁴⁶ Hüseyin b. Muhammed Şevât, *Medresetü'l-hadis fi'l-Kayrevan mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Riyad: Dâru'l-Âlemiyyeti li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1990), 53.

⁴⁷ Şevât, *Medresetü'l-hadis*, 55.

kendisiyle diğer şehirler süslenmiş ve Kayrevan ulemâsının yazdıklarıyla satırlar ışık saçmıştır” şeklinde vasıflamıştır. Yine kadim müelliflerden Makdîş de Kayrevan ile alakalı “Kayrevan ilimlerin ve vilâyetlerin kaynağı, batıda her hayrın aslı, tüm beldelerin kendisine tabi olduğu, tüm ilim fenlerinin kendisinde inşâ edildiği, mezheplerin ortaya çıktığı, her âlimin alâkasının olduğu bir şehirdir ve bu faziletler inkar edilemez” şeklinde ifadeler sarfetmiştir.⁴⁸

Ezcümle tüm bu sayılan maddelerde de ifade edildiği gibi Kayrevan, İfrîkiye’de ve batıda bir ilim yurdu haline gelmiştir. Bağrından birçok kurrâ, fukahâ ve muhaddisîn çıkmıştır. Doğulu, batılı ve özellikle Endülüslü âlimler⁴⁹ Kayrevan’a ilim rihleleri düzenlemiş; ayrıca Kayrevan âlimleri batıda Ehl-i sünnetin en önemli savunucuları olmuşlardır.

1.1.2. Kayrevan’da Siyasî Durum ve İlmî Hayata Etkisi

Kayrevan’da siyasî vaziyetin özellikle hicretin ilk beş asrında oldukça değişken olduğu söylenebilir. Zira Kayrevan’a hâkim olmak için birçok devlet, halk ve şahıslar birbirleriyle mücadeleye girmişlerdir. Tabii ki bununla beraber dışardan gelen bozguna etkenler ve iç ayaklanmalar da söz konusu olmuştur. Tüm bu durumların hususî olarak Kayrevan’a, umumî manada da İfrîkiye’ye ilmî açıdan etkileri olmuştur.

1.1.2.1. Valiler Dönemi (Hicrî 96-184)

Kayrevan tarihinde fetihlerin nihayet bulmasından Ağlebî Devleti’nin kurulmasına kadar olan 96/715 ve 184/800 yılları

⁴⁸ Muhammed Neyfer, *Hüsnü’l-beyân ammâ beleğathü İfrîkiye fi’l-İslâm mine’s-satveti ve’l-ümrân*, thk. Muhammed Muhtâr Neyfer (Tunus: Matba’atü Tûnusiyye, 1934), 189.

⁴⁹ Sözü edilen alimler ile alakalı detaylı bilgi ve tetkik için Bk. Abdülhalim Başal, *Endülüslü Kıraat Ekolü; Tarihi, Kaynakları ve Yöntemleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022).

arasında kalan döneme valiler dönemi ismi verilmiştir. Valiler döneminde Kayrevan yöneticileri İslâm halifesi tarafından atanmıştır. Hatta 137/755 yılında Abdurrahmân b. Muâviye b. Abdilmelik Endülüs'ü fethedinceye kadar Kayrevan'a atanan yöneticiler Endülüs ile de ilgilenmişlerdir. Yani sözü edilen zaman aralığında bölgenin başkentinde bulunan yönetici, Kayrevan'ın da içinde bulunduğu Mağrib'i (batı) ve Endülüs'ü birlikte idare etmiştir.⁵⁰

Valiler döneminde, yeni bir dine giren Berberîler ile zamanla Kayrevan nüfusunu oluşturmuş yerli ve muhacir Müslümanlar arasında çok güzel bir ilişki kurulmuş, huzurlu bir birliktelik tesis edilmiştir. Berberîler bu dönemde İslâm ordusuna katılmış, Müslümanlar ile Berberîler arasında kız alıp verme durumları yaşanmış, Kayrevan'da ve İfrîkiye'nin tamamında yoğun bir şekilde mescid ve küttâblar bina edilmiştir. Berberîler arasında İslâmî kültürün yayıldığı bu dönemde inşa edilen yapılar çoğunlukla İslâm başkentlerinde uygulanagelen mimarî stil ile bina edilmiştir. Tüm bu güzel ortamın kurulmasında 96/715 ve 99/718 yılları arasında görev yapan birinci vali Muhammed b. Yezîd el-Kuraşî'nin (ö. ?) etkisi büyük olmuştur. O, ganimetleri Arap ve Berberîler arasında eşit dağıtmış ve Berberîlerin büyük güvenini kazanmıştır. Ardından gelen ikinci vali İsmâîl b. Ebi'l-Mühâcir (ö. 133/751) de kendisini gönderen halife Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/720) üslubunu takip etmiş, 99/718-101/720 yılları arasındaki görev süresince ona benzer bir tarz ile yönetimini devam ettirmiştir. Zâhid ve mütevazi bir kişiliği olana Ebu'l-Mühâcir döneminde Müslüman olmayan az sayıdaki Berberî de İslâm'a girmiştir. Bu dönemde halife Ömer, fıkıh ve sünnetin yayılması için bölgeye güvenilir hadis râvîlerinden oluşan âlimler yollamış, ilmî faaliyetlerin yayılması için Kayre-

⁵⁰ Taberî, *Târih*, 4/254.

van ile çevresine küttâb ve mescid inşâsını devam ettirmiştir. Ayrıca söz konusu dönemde başta Arap dili olmak üzere tüm ilimlerde eğitim faaliyetleri hızlanmış, Arap ve Berberîlerin çocuklarına da düzenli olarak dersler verilmeye başlanmıştır.⁵¹

Daha sonra Emevî halifesinin kâtibi olan Yezîd b. Ebî Müslim (ö. 102/720) Kayrevan valisi olarak atanmıştır. 101/720 yılında göreve başlayan Yezîd, Berberîlere çok katı davranmıştır. Siyasî olarak iyi giden esenlik günleri bu dönemde sekteye uğramış ve sonradan Müslüman olanlara cizye vergisi konulmuştur. Berberîler vali Yezîd'e kin beslemişlerdir ve valinin kendi ordusundan bazı askerler onu öldürmeye çalışmışlardır. Yaklaşık iki yıl valilik yapan Yezîd öldürülmüş ve ardından Bişr b. Safvân el-Kelbî (ö. 109/727) vilâyetin başına getirilmiştir. 103/722-109/728 seneleri arasında görev yapan el-Kelbî'den sonra ise Ubeyd b. Abdirrahmân es-Sülemî (ö. 114/732) vali olmuş ve 110/729-114/733 arasında şehri yönetmiştir.⁵²

el-Kelbî ve es-Sülemî'nin genel olarak kendilerini çevre bölgelerdeki fetihlere adadıkları kaydedilmiştir. Ancak iki validen son göreve gelen es-Sülemî'nin Berberîlere iyi davranmadığı ve küçük düşürücü muameleler yaptığından da bahsedilmiştir.⁵³

Bahsi geçen iki validen sonra 116/734 yılında Ubeydullâh b. el-Habhâb (ö. 123/741) göreve gelmiştir. Zeytûne Camisi'nin⁵⁴

⁵¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/27-30; Mûnis, *Meâlîmü târîhi'l-Mağrib*, 57-67.

⁵² İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/47-55.

⁵³ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/50-60; Mûnis, *Meâlîmü târîhi'l-Mağrib*, 67-70.

⁵⁴ Tunus'un başkentinde, geleneksel çarşı dokusunun merkezinde yer alan ve şehrin en büyük ibadet mekânı olması hasebiyle "Câmiu'l-Kebîr" (Tunus Ulucamii) olarak da adlandırılan bu yapı, ilk olarak Emevî valilerinden Hassân b. Nu'mân tarafından hicrî 80 (miladî 699) yılında inşa edilmiştir. Söz konusu yapı, hicrî 114-116 (miladî 732-734) yılları arasında İbnü'l-Habhâb tarafından esaslî bir şekilde yenilenmiştir. Ardından Abbâsî Halifesi Müstaîn-Billâh'ın talimatı doğrultusunda, Ağlebî hükümdarlarından II. Ziyâdetullah tarafından kapsamlı biçimde genişletilerek yeniden düzenlenmiştir. Cami, Fâtımî halifesi Azîz-Billâh döneminde, hicrî 381-385 (miladî 991-995) yılları arasında mihrap önu kubbesi ve avluya açılan revaklarıyla birlikte yeniden inşa edilerek mimari ve süsle-

yapımını tamamlamış ve bölgede ticaret malı üretimini artırmıştır. Ayrıca onun döneminde bölgede fetihlere de devam edilmiştir. Ancak İbn Habbâb'ın zamanla ordu komutanlarını kayırıp onlara özel muamelelerde bulunduğu söylenmiştir. Ayrıca Berberî halka kötü davranılmış ve onlardan farklı vergiler talep edilmiştir. Öyle ki onun döneminde vergi ve haraç politikası ayyuka çıkmış ve bu sebeple Berberîler ayaklanmaya başlamışlardır. Küçük çaptaki ayaklanmalar ile seslerini İslâm halifesine duyuramayacaklarını anlayınca ayaklanma ve isyanların dozajı artmıştır. Esasında emirlere itaat hususunda oldukça iyi olana Berberî halkı köşeye sıkıştıkları ve zorda kaldıkları için birçok ayaklanma gerçekleştirmişlerdir. Bölgede ayaklanmışlar ancak İslâm halifesine saygının dışına çıkmamışlar, alt tabakadaki yöneticilerin hatalarını halifeye yüklememişlerdir. Malesef İfrîkiye ve Mağrib'te sonu uzun süre gelmeyecek olan ayaklanmalar bu gibi sebeplerle başlamıştır. 122/740 senesinde Berberîler İslâm'la müşerref olduktan sonraki ilk büyük isyanı gerçekleştirmişlerdir. Bu isyanlar esnasında İbâziyye, Sufriyye ve Hâricî akımları da mevcut ortamdan yararlanarak yönetimi ele geçirmeye çalışmışlardır. İsyân ve ayaklanmalar Yezîd b. Hâtim'in (ö. 170/787) 156/773 senesinde göreve gelmesine kadar devam etmiş, sayıları üçyüzü bulan ayaklanma gerçekleşmiş ve binlerce kişi ölmüştür. Ulemânın da çatışmalara katıldığı bu zorlu süreçte Sufriîler ve Hâricîler dönem dönem yönetimi ele geçirmiş, onların idaresinde mescidlere hayvanlar bağlanmış, özellikle Kureyşli olan Araplara işkenceler yapılmıştır. Bu iki akımın yönetimi ele geçirmesinden sonra yaklaşık iki yıl da İbâziyye fırkası idareyi elinde bulundurmuştur.⁵⁵

Tüm bu zorlu süreç ve çatışmalar ilmî hayatın da hızını kes-

me bakımından zenginleştirilmiştir. Kadir Pektaş, "Zeytûne Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/380-381.

⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/30-36; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/180.

miştir. İmam Sahnûn bu dönemden “İlim, öğrenen kimsenin sadrında kalıyor, âlimden ilim sorulmuyordu ve neşr faaliyetleri durmuştu.” şeklinde bahsetmiştir. Bu zorluklara rağmen az da olsa ilim talep eden ve ders veren kişiler olmuştur. Örneğin Cemîl b. Kurayb el-Meâfirî (ö. 139/756), Sîdî Ukbe Camisi'nde⁵⁶ büyük bir halkası olan Zeyd b. Tufeyl (ö. ?), Abdullah b. Ferrûh (ö. 176/792) gibi zatlar ilim çalışmalarını ve tedris faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır.⁵⁷

Yezîd b. Hâtîm'in 156/773 ve 170/787 yılları arasındaki yönetiminin başlarından itibaren Berberî Hâricîlerin ve diğer akımların etkisi azalmaya başlamış, Kayrevan şehrinde hasar gören yerler yeniden imar edilmiş, ekonomi yeniden canlanmış ve ticaret ile meşgul olan herkese faaliyetlerini yürütmek bir ticarethâne verilmiştir. Mescid, cami ve medreseler de onarılmış ve ilmî canlılık yeniden tesis edilmeye başlamıştır. Yezîd'in yönetiminin de uzun süremesi bölgede huzur ve sükûnetin yerleşmesine vesile olmuştur. 181/798-184/800 yılları arasında yönetime gelen Mukâtil b. el-Akkî (ö. ?) döneminde de bazı huzur bozucu hadiseler yaşanmış hatta vali el-Akkî'nin Kayrevan'ın meşhur âbidi olan Behlûl b. Râşîd'i (ö. 183/798) darp ettiğinden ve

⁵⁶ Kuzey Afrika'daki en erken İslâmî şehirlerden biri olan Kayrevan, kurucusu Ukbe b. Nâfi' tarafından hicrî 50 (miladî 670) yılında inşa edilen büyük camisiyle dikkat çeker. “Câmiu'l-Kebîr” adıyla da anılan bu yapı, 684-688 yılları arasında Berberî istilası sonucunda ciddi şekilde zarar görmüş ve bunu takiben 693-697 yıllarında yeniden inşa edilmiştir. Hicrî 84 (miladî 703) yılında Emevî valisi Hassân b. Nu'mân, mevcut camiyi mihrabı hariç yıktırarak çağın ihtiyaçlarına uygun biçimde yeniden yaptırmıştır. Ancak bu yapı da zamanla yetersiz kalınca, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in emriyle Bişr b. Safvân tarafından 105 (miladî 724) yılında kuzeye doğru genişletilmiştir. Daha sonra Abbâsî hâkimiyeti altında, Yezîd b. Hâtîm tarafından hicrî 157 (miladî 774) yılında cami mihrabı hariç tekrar yıktırılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Camiye ait mihrap bölümü ise kurucu Ukbe b. Nâfi' ile ilişkilendirildiği için yıkıma uğramış, bunun yerine çevresi duvarla örülerek korunmuştur. Kadir Pektaş, “Sîdî Ukbe Camii”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37/149-151.

⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/33-36.

onu hapse attığından bahsedilmiştir. Olaylar ortaya çıkınca da halife Harun Reşit (ö. 193/809) onu hapisten çıkarmıştır.⁵⁸

Valiler dönemi 184/800 yılında bitmiş ve bu dönemin son zamanlarında ilim rihleleri yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Özellikle doğuya yapılan rihleler vesilesiyle ilmî faaliyetler çoğalmış ve Mâlikî fıkhi bölgede yerleşmeye başlamıştır. Bu süreçte Kayrevan'da muhaddis, fakih ve kurrâ çoğalmış, ilmî çalışmalar artmıştır.⁵⁹

1.1.2.2. Ağlebiye Devleti

İfrîkiye'de süregelen ayaklanmalardan dolayı hilâfet merkezi, bölgeye İfrîkiyeli bir ailenin hükmetmesine karar vermiştir. Böylelikle merkezî yönetim, kendisini meşgul eden karışıklıklardan korunmayı ve bölgede istikrarı tesis etmeyi amaçlamıştır. Halife Harun Reşit bu devlet yapılanmasını kurması için görevi, yüksek cesaret ve kültüre sahip olan ayrıca İfrîkiye bölgesinin meselelerine hâkim olan İbrahim b. Ağleb b. et-Temîmî'ye (ö. 197/812) vermiştir. Onun idaresiyle başlayan Ağlebiye Devleti, valiler dönemindeki gibi başkenti Kayrevan olarak yaklaşık bir asır hüküm sürmüştür. Kayrevan bu sürede ilmî açıdan en iyi dönemlerinden birini geçirmiş, emniyet ve istikrarın sağlandığı, şehircilikte büyük gelişmelerin yaşandığı bir asra ev sahipliği yapmıştır.⁶⁰

Hârîcî fikrî akımlarından uzak kalınan bu dönemde Sufriyye mezhebi mensupları Sicilmâse'de, İbâzıyye mezhebi mensupları ise Kayrevan'ın yakınında yeni inşâ edilen Tâhert şehrinde yapılaşmışlardır. Çeşitli şehirlerde tesis edilen bu mezhebî devlet yapılanmaları döneminde her akım kendi iç hadisele-

⁵⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/99, 100; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/180.

⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/34-36; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/99, 100; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/180.

⁶⁰ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/90-110.

riyle ilgilenmiş ve Ağlebiye Devleti, yaşanan birkaç küçük hadisenin dışında farklı mezhebî akımların etkisinden uzak olmuştur. Bölgede yaşanan olumsuzluklar daha ziyade, hilâfet tarafından yönetime layık görülmeyen Ağlebî ailesinin dışındaki bazı aileler tarafından organize edilen ayaklanmalardan kaynaklanmıştır. Bu ayaklanmaların en önemlilerinden biri 194/810 yılında, yönetici İbrahim b. Ağleb'in vezirlerinden biri olan Mücâlid er-Rebî'î (ö. 196/812) tarafından gerçekleştirilmiştir. Yönetici kademesindeki diğer bazı kişilerin önderliğinde söz konusu hadiseye benzer şekilde gerçekleşen bazı ayaklanmalardan da söz edilmiştir; ancak bunlar başarıya ulaşamamıştır. Durum böyle olunca Ağlebî yönetimi fetih ve gazvelelere ehemmiyet vermiş Sıkılıyye, Serdâniye, Saragoza gibi şehirler onların döneminde fethedilmiştir.⁶¹

Ağlebiye Devleti'nin yöneticilerinin birkaçı istisna olmak üzere halka karşı davranışlarının iyi ve ahlaklarının güzel olduğu ifade edilmiştir. 194/810 senesinde İbrahim b. Ağleb ile başlayan Ağlebiye Devleti dönemi on bir adet yönetici tarafından idare edilmiş ve Üçüncü Ziyâdetullâh'ın (ö. 304/916) saltanatı ile 296/909 senesinde sona ermiştir. Son döneminde İsmâiliyye Şîası'nın baskıları karşısında zorlanan Ziyâdetullâh'ın âlimlerden de yardım istediğinden bahsedilmiştir.⁶²

Ağlebiye Devleti döneminde Kayevan'da ilmî açıdan büyük bir yükseliş yaşanmıştır. Devlet yönetiminin istikrarlı olması, yöneticilerin ilimle alakadar olması bu yükselişin önemli sebeplerindendir. Özellikle kurucu yönetici İbrahim b. Ağleb il-

⁶¹ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 22/95; Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Umar Abdusselâm Tedmurî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997), 5/156, 157, 168.

⁶² Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 23/395, 24/74, 75.

me çok önem vermiş Kur'ân'ı ezberlemiş, insanlara namaz kıldırılmış, ilim ehline çok önem göstermiştir.⁶³

Ağlebiye Devleti döneminde hilâfet merkezi Abbâsîler de olduğu gibi resmî olarak Hanefî mezhebi benimsemiştir. Bu durumdan bazı âlim ve yöneticiler rahatsız olmuşlardır. Ayrıca Ağlebîler zamanında Bağdat'ta Kur'ân'ın mahlûk olup olmama meselesi ortaya çıkmış, yöneticiler âlimleri bu hususa dikkat etmeleri konusunda devamlı uyarmış ve zaman zaman Kayrevan âlimlerini bu konuda imtihan etmişlerdir. Kayrevan'da yöneticiler, hâkimleri de Hanefî mezhebine mensup olanlardan seçmişler ve halkın genelinde yaygın olan Mâlikî mezhebine sıcağı bakmamışlardır. Mâlikî ulemâ kendilerine verilen görevleri reddetmişler ve İmâm Malik'in yaptığı gibi, yöneticilerden uzak yaşamışlardır. Ancak genel manada Kur'ân'ın mahlûk olup olmama konusu dışarıda bırakılırsa Kayrevan'da halkın hangi mezhebî görüşleri benimsediğine müdahale edilmemiş, birçok akımın ders faaliyetleri devam etmiştir. Hatta Sufriyye ve İbâziyye mezheplerinin ders halkaları Ukbe Camisi'nde elili yıl kadar devam etmiş, İmâm Sahnûn onlara yasak koyana kadar bu hal sürmüştür.⁶⁴

Ağlebiye Devleti döneminde Kayrevan'da Hanefî ve Mâlikî fıkıhı yaygınlaşmış, mescidlerde ders halkaları bu iki mezhep üzerinde yoğunlaşmış, ulemâ doğuya ilim almak için rihleler tertip etmiştir. Bu dönemde bir kıraat ihtiyarı da bulunan Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) içerisinde kıraate yönelik birçok tespitin olduğu tefsirini kaleme almış, İmâm Sahnûn meşhur *Müdevve-*

⁶³ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 65.

⁶⁴ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/90-138; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 5/317, 318, 319, 485, 486.

ne'sini⁶⁵ yazmıştır. Ayrıca bu dönemde mescid ve kütüb bina etme faaliyetleri devam etmiş, âlimlerin sayısı bir hayli artmıştır.⁶⁶

1.1.2.3. İsmâîlî Şîîler Dönemi

Ubeydîler olarak da bilinen bu devletin, Râfîziyye mezhebinin İsmailiyye koluna mensup olduğu aktarılmıştır. Cafer b. Sadık'ın (ö. 148/765) oğlu İsmail'in (ö. 138/755) imam olduğuna inanan bu devlet, yöneticileri Ubeydullâh'ı da dördüncü gizli imam olarak kabul etmiştir. "Bâtınî" ve "Râfîzî" şeklinde de isimlendirilen bu akım doğudan geldiği için "Meşârika" olarak da adlandırılmış, Müslümanlar nezdinde, dinden döndüklerini işaret eden "Mülâhide" kelimesiyle anılmışlardır. Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'ın (ö. 210/825) oğlu olan ilk yönetici Ubeydullâh kendisinin ehl-i beytten olduğunu iddia etmiş ve bu şekilde yönetimini pekiştirmeye çalışmıştır. Râfîzîler doğunun hilâfete yakın yerlerinde istedikleri yayılımı gösterememişler ve bu sebepten ötürü Kayrevan gibi hilâfet merkezine uzak mesafede olan şehirlerde taraftar bulmaya çalışmışlardır. Berberîlerin büyük birkaç kabilesini de kendilerine çeken Râfîzîler zamanla çoğalmış ve Ağlebîler ile beş yıla yakın süren savaşımlardan sonra yönetimi ele geçirmişlerdir. Tüm çabalarını sünneti öldürüp bidati yayma hususunda kullanmışlardır. Ancak ehl-i sünnet olan kurrâ, muhaddisler ve fukahâ di-

⁶⁵ Mâlikî mezhebinin teşekkül sürecinde, mezhebin kurucusu Mâlik b. Enes ile onun ilmî çevresine mensup fakihlerin görüşlerini derlemek amacıyla tedvin edilen *el-Müdevvene*, farklı dönemlerdeki Mâlikî çevrelerce mezhep içi fikhî faaliyetlerde başvuru kaynağı olarak benimsenmiş ve bu yönüyle "ümmehât" ya da "devâvîn" olarak adlandırılan temel metinler arasında öncelikli bir konum elde etmiştir. Bu eser, Mâlikî fıkıh literatürünün hem tarihsel gelişiminde hem de sistematik yapısında merkezi bir rol oynaması bakımından mezhebin en önemli klasiklerinden biri kabul edilir. Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 31/469-472.

⁶⁶ Şevât, *Medresetü'l-hadis*, 68.

rayetli bir şekilde onların karşısında durmuşlardır. Ulemânın bu duruşu Ubeydiyye Devleti'nin hiçbir zaman istikrara sahip olmamasına vesile olmuştur.⁶⁷

Kayrevanlı âbidler, âlimler, mutasavvıflar, Ubeydîlerin kışkırtma ve düşmanlıklarına, vaazları ve gerektiğinde halkın da desteğini arkalarına alarak bedenî mücadeleleri ile cevap vermişlerdir. Ulemâ devamlı Râfizîlere karşı reddiye yayımlamış, onlara kendini kaptıranların kâfir olacağına dair vaazlar vermişlerdir. Ayrıca ulemâ, devamlı bir şekilde sahâbelerin menkıbelerini anlatarak halkın, karşı güruhun kadı ve yöneticilerine yönelmemelerini temin etmişlerdir. Mescidlerde ilimle meşgul olmaları engellenince evlerinde okuma ve okutma faaliyetlerine devam etmişlerdir. Ayrıca Kayrevan âlimleri Ubeydîlerin küçük çocuklarını gizli gizli okutmaya çalışmışlar ve onların itikadını tashih etmeye gayret etmişlerdir. Özellikle bu konuda kıraat âlimi Ebû İshak el-Cebenyânî öne çıkmıştır. Karşıt görüşlü âlimler arasında birçok münâzara yapılmış ve ehl-i sünnet âlimleri Şiîlere karşı üstünlük sağlamışlar, delillerini onlara kabul ettirmeye çalışmışlardır. Kayrevan halkı da ise ehl-i sünnet dışındaki yöneticilere boyun eğmemiş, onların emirlerine uymamış ve atanan kadıları tanımamışlardır.⁶⁸

Halk ve âlimlerin tüm bu mücadeleleri Ubeydîlerin Kayrevan'dan gitmesini sağlamıştır. İlk önce Kayrevan yakınındaki Mehdiye'ye göçen Ubeydîler, burada da tutunamayıp İfrîkiye'yi tamamen terk ederek Mısır'a gitmişlerdir. Kendi yerlerine Benî Zîrî ailesini nâib olarak bırakmışlardır. İsmâiliyye Şîası döneminde ilmî hareketlilik azalmış, onların bölgeyi terk etmeleriyle yeniden canlanmaya başlamıştır.⁶⁹

⁶⁷ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/124, 210, 215.

⁶⁸ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 6/699, 8/48, 73, 383.

⁶⁹ Münis, *Meâlimü târihi'l-Mağrib*, 119-136.

1.1.2.4. Benî Zîrî Dönemi

Ağlebîler, Kayrevan başta olmak üzere İfrîkiye'deki ayaklanmalara karşı iyi mücadele ettikleri düşüncesiyle Benî Zîrî es-Sanhâcî ailesini nâib olarak bırakarak bölgeyi terk etmiştir. Böylece yeni yönetim Benî Zîrî veya Sanhâcîler olarak adlandırılmıştır. Devleti tesis eden ve ilk yönetici olan kişinin de Ebu'l-Feth Yûsuf b. Zîrî b. Menâd es-Sanhâcî (ö. 361/971) olduğu belirtilmiştir. Önceki devlete göre daha ılımlı bir yönetim politikası sürdüren Zîrîlerin dönemi, siyaseten inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir.⁷⁰

Benî Zîrî, Ağlebîler gibi Şîa mezhebini benimsemeye devam etmişler ancak halkı aynı mezhebi takip etmeleri konusunda zorlamamışlardır. Böyle olunca ehl-i sünnet ulemâsı daha güçlü bir şekilde kendi görüşlerini savunmaya ve yaymaya çalışmışlardır. Bu gelişme de mescid ve küttâblarda ilmi hareketliliğin yeniden çoğalmasını sağlamıştır. Benî Zîrî Devleti'nin Mısır'a göçen Ubeydîlere olan bağlılıklarının tam anlamıyla kopması yönetici el-Mu'iz b. Bâdîs (ö. 454/1062) zamanında gerçekleşmiştir. Aynı zamanda devletin son yöneticisi olan İbn Bâdîs yaklaşık elli sene yönetimi elinde bulundurmuş, şehrin ve ilmî faaliyetlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Onun döneminde Kayrevan âlimleri ve yöneticiler daha çok yakınlaşmış; ayrıca Ubeydîlere mimberlerde lanetler okunmuş, yeniden Abbâsî hilâfetinin şemsiyesi altına girilmiştir. Bâdîs, Mâlikî mezhebini talim ettiği ve Kayrevan halkının da ekseriyetle bu mezhebe ittibâ ettiğini bildiği için devletin resmî mezhebini de o şekilde ilân etmiştir. Ayrıca yönetici Bâdîs döneminde İfrîkiye ve Kayrevan'da kalan Rafizîler kovulmuş yahut öldürülmüştür.⁷¹

Benî Zîrî Devleti'nin son zamanlarında Batınî hareket yeni-

⁷⁰ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 24/154, 156; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/296.

⁷¹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 7/140, 149, 203, 207.

den canlanmış ve İfrîkiye'yi tekrar ele geçirmek için Benî Hilâl ve Benî Süleym isimlerinde iki azılı kabileyle bölgeye gelmişlerdir. İbn Bâdis yönetimiyle bu iki kabile arasında çok kanlı savaşlar olmuştur. Kadın-çocuk demeden çok sayıda İfrîkiyeli şehit edilmiş ve Kayrevan şehri talan edilmiştir. Dört asırlık ilim başkenti Kayrevan, kimsenin hatırlamak istemediği katliâmlara tanıklık etmiştir. İlmî faaliyetler tamamen durmuş, Kayrevan'ın ilim başkenti olma vasfı sona ermiştir. Benî Zîrî Devleti'nin 449 yılında yıkılmasıyla bölgede dinî, mezhebî, ilmî ve siyasî istikrar ancak bir asır sonra 550'li senelerde tesis edilebilmiştir. Fakat bu yıllardan sonra da Kayrevan eski ilmî hüviyetine kavuşamamış ve ilim ve kültürün yeni merkezi Tunus olmaya başlamıştır.⁷²

1.1.3. Kayrevan'da Dinî-Mezhebî Durum ve İlmî Hayata Etkisi

Hicrî ilk dört buçuk asırda Kayrevan'da çeşitli mezhebî akımlar görülmüş ve her biri bölgede kalıcı olmak için çaba göstermiştir. Böyle olunca birçok farklı meselede münâzaralar yapılmış, ilmî tartışmalar düzenlenmiş ve reddiye içeren telifler yaygınlaşmıştır. Tüm bunlar ilmî hayata olumlu anlamda katkı sunmuştur. Zaman zaman itikadî anlamda makbul olmayan mezhepler üstünlük sağlasa da ehl-i sünnet ve'l-cemâat ekseriyetle halkın ve yöneticilerin takip ettiği kelimî akîde olmuştur. Amelî anlamda ise Mâlikî mezhebi, kısa bir dönem haricinde intisap edilen mezhep olmuştur. Kayrevan'da mevcut mezhebî akımlar ve ilmî açıdan sonuçları aşağıda değerlendirilecektir.

1.1.3.1. Mezhepler Ortaya Çıkmadan Önceki Dinî Durum

⁷² Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 24/169; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 7/399, 401; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/298.

Önceki konularda da bahsedildiği üzere İfrîkiye fethedilirken ve Kayrevan tesis edilirken orduda sahâbe ile tabiînden çok sayıda zat bulunmuş ve birçoğu vefatına kadar söz konusu bölgede yaşamıştır. Onlar bölgenin halkına Kur'ân-ı Kerîm, Arapça ve İslâm'ın temel meselelerini bizzat kendileri öğretmişlerdir. Henüz mezheplerin teşekkül etmediği bu ilk asırda onlar Peygamber Efendimizden doğrudan rivayetlerle yahut ona dayanarak yaptıkları icthadlarla fikhî ihtiyacı karşılamışlardır.

Halk, ekseriyeti Ukbe b. Nâfi ' kumandasındaki orduyla bölgeye gelen sahâbe ve tabiîne ihtiyacı olan soruları sormuş, onlar da cevap vermişlerdir. Birinci asır henüz bitmeden evvel İfrîkiye'de Müslümanlar çoğalmış ve çeşitli konularda ihtilâf edilen birçok konu ortaya çıkmaya başlamıştır. Bölgede sahâbe ve tâbiîn de gitgide azalınca halk bazı durumlarda suallerini çeşitli araçlar ile doğu bölgelerindeki sahâbe ve tâbiîne göndermişlerdir. Dönem dönem de İslâm halifesi tarafından Kayrevan'a dinî eğitim ve öğretim için sahâbe ile tabiînden bazı zatlar gönderilmiştir. Yani özelde Kayrevan ve genelde İfrîkiye fikhî anlamda tamamen sahâbe ve tâbiîninin yolundan gitmiştir. Ayrıca ilk Kayrevan talebeleri de onların eliyle yetişmiştir.⁷³

1.1.3.2. Mezheplerin Kayrevan'a girişi

Kayrevan ehli, zamanla sahâbe ile tâbiînin azalması, âlimlerin savaşlarda şehit olması ve çeşitli haricî mezhep akımlarının bölgeye uğraması doğuya ilim talebi için rihleler düzenlemeye başlamışlardır. İlim yolculukları neticesinde meşhur fukahâ, kurrâ ve muhaddisler ile tanışıp onlardan ders almışlardır. Muhtelif mezhep önderleri Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî gibi zatların ilim meclislerine girmiş yahut onların talebelerinden dersler almışlardır. Rihlelerinden dönen Kayre-

⁷³ Şevât, *Medresetü'l-hadis*, 87, 88.

vanlı âlimler neşir ve tedris faaliyetleri ile öğrendiklerini bölgede aktarmışlardır. Böylelikle de Kayrevan'da mezhebî hareketlilik başlamıştır.⁷⁴

1.1.3.2.1. Şöhret Bulmamış Mezhepler

Tesisinden, ilmî başkent hüviyetini yitirdiği hicrî beşinci asrın ortalarına kadar olan sürede Kayrevan'a birçok mezhep girmiştir. Fakat bazıları neredeyse hiçbir mensubu olmadan hızlı bir şekilde yok olmuştur. Bunlardan bir tanesi Ebû Amr el-Evze'î'nin (ö. 157/774) mezhebidir. Çok az sayıda mensubu olmuş ve kısa sürede yok olmuştur. Bir diğeri Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 97/715) mezhebidir. Onun mezhebi Ukbe Camisi'nde bir müddet talim edilmiş ve az da olsa mensubu olmuştur. Dâvûd b. Alî el-İsfahânî'nin (ö. 270/884) kurduğu Zâhirî mezhebi de benzer şekilde fazla mensubu olmadan yok olmuştur. Şâfiî mezhebi de Kayrevan'da çok fazla taraftar bulamayan mezheplerden olmuştur. Hatta İmâm Sahnûn ve Yahyâ b. Ömer'in (ö. 289/902) Şâfiî fıkhuına dair bazı noktaları eleştirdikleri reddiyeleri yayımlanmıştır.⁷⁵

1.1.3.2.2. Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebi Kayrevan'a giren ilk mezhep olmuştur. Mâlikî mezhebi yayılmadan önce yönetici ve halk bu mezhebe ittibâ etmiş, devletin resmî mezhebi de Hanefîlik olarak belirlenmiştir. Daha sonra Hanefî mezhebinin mensupları azalmış, Mâlikî mezhebi öne çıkmıştır. Ubeydîler döneminde Hanefîlik yeniden revaç bulmuştur. Ancak genel olarak bakıldığında Kayrevan'da Hanefî fıkhu Mâlikî fıkhuına göre daha az kabul

⁷⁴ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 89.

⁷⁵ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/247; Abdulvehhâb, *Varakât*, 1/73.

görmüş, özellikle el-Mu'iz b. Bâdîs'in yönetimiyle beraber mensupları iyiden iyiye azalmıştır.⁷⁶

Hanefî mezhebini Kayrevan'a ilk kez ulaştıran kişi Abdullah b. Ferrûh'tur (ö. 176/792). Hatta o, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) henüz telif yapmadan önce, Hanefî fıkhnına dair on bin adet meseleyi kapsayan bir kitap kaleme almış ve onu Kayrevan'a yaymıştır. Daha sonra Ebû Yûsuf'tan ders alan Abdullah b. Ğânim (ö. ?) de bölgede Hanefî fıkhnının yayılmasında etkili olmuştur. Hanefî mezhebi bölgeye girdikten sonra mensubu olanların onu çok fazla talim etme yoluna gitmemelerinden dolayı çok hızlı ve tabana yayılan bir büyüme gösterememiştir. Hatta bazı Hanefî hâkim ve yöneticilerin rahatsız edici fetva ve tutumlarından ötürü halk genel manada söz konusu mezhebe ittibâ etmekten uzak durmuştur. Hanefî mezhebinin en yaygın olduğu dönemlerde bazı Mâlikî âlimler göçe zorlanmış ve bundan dolayı kendilerini saklayarak yaşamak zorunda kalmışlardır. Zaman zaman Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin mensupları arasında münâzaralar yaşanmış ve bu münâzaraları içeren kitaplar telif edilmiştir. Nihai olarak özellikle dördüncü asırda bu gibi problemler izale edilmiş ve her iki mezhep mensupları da aralarında iyi bir ülfet mevcut olarak yaşamışlardır.⁷⁷

1.1.3.2.3. Mâlikî Mezhebi

Mâlikî mezhebi Kayrevan'a Alî b. Ziyâd'ın (ö. 183/799) İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvattâ* isimli kitabını şehre getirmesiyle ve onu ders olarak halka okutmasıyla yayılmaya başlamıştır. Anlaşılması kolay olduğu ve hadis rivayetlerine dayandığı için Kayrevan'da büyük kabul gören mezhep çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Ayrıca İmâm Mâlik Medîne

⁷⁶ Ebû'l-Fadl 'Iyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kâdî 'ÿyâd, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvît et-Tancî vd. (Mağrib: Matba'atu Feddâle, 1983), 8/109.

⁷⁷ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 224, 225; Şevât, *Medresetü'l-hadis*, 90.

ulemâsından olduğu için Kayrevan'da ona ayrı bir güven duygusu beslenmiştir.⁷⁸

Mâlikî mezhebi, ders halkalarıyla hızlı bir şekilde büyümüş hatta zamanla İmâm Mâlik'ten rivayette bulunanların sayısı otuza kadar ulaşmıştır. İmâm Sahnûn gibi büyük âlimler Mâlikî fıkıhına dair eserler telif etmişler ve tedris faaliyetlerini yaygınlaştırmışlardır. Ayrıca Sahnûn, kendi döneminde Mâlikî mezhebinin önderi olarak kabul edilmiş, onun *Müdevvene* isimli eseri *Muvatta'*dan sonra mezhebin ikinci kaynağı olarak adedilmiştir.⁷⁹

1.1.3.3. Kayrevan'da Kelâmi Fırkalar

Doğuda ortaya çıkan hemen hemen her mezhebî fırkanın Kayrevan'da küçük ya da büyük bir etkisi görülmüştür. Daha önce de bahsi geçtiği üzere Hilâfet merkezine uzak olan Kayrevan gibi ilim merkezleri itikadî fırkaların ideolojilerini daha rahat yayabilecekleri yerler olmuştur. Ayrıca doğuya gidip gelen İfrîkiyelilerin içinde de bazı farklı akımlardan etkilenen ve bunu kendi bölgesine yaymaya çalışanlar var olmuştur.

1.1.3.3.1. Havâric (İbâzıyye-Sufriyye)

Hz. Alî (ö. 40/661) ile Hz. Muâviye (ö. 60/680) arasında geçen bazı hadiselerden dolayı ortaya çıkan bu hâricî akımlardan Mağrib tarafında görülenler İbâzıyye ve Sufriyye'dir. Söz konusu fırkalar ikinci asrın başlarında bölgede yaygınlık göstermişlerdir.

İbâzıyye akımının önderi Abdullah b. İbâz el-Mirî'dir. Büyük günah, ru'yetullâh, Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması gibi mev-

⁷⁸ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 224-226.

⁷⁹ Abdulmecîd b. Hamduh, *el-Medârisü'l-kelebiyye bi-İfrîkiyye ilâ zuhûri'l-Eş'ariyye* (Tunus: Dâru'l-Arab, 1987), 37.

zularda farklı düşüncelere sahip olan İbâziyye'yi Kayrevan'a ilk sokan kişinin ise Selme b. Sa'd el-Hadramî (ö. ?) olduğu ifade edilmiştir. Dönem dönem Basra'ya öğrenciler göndermiş ve orada İbâzî yönetici Müslim b. Ebî Kerîme'den (ö. 145/762) dersler almalarını sağlamışlardır. Eğitim gören kişiler geri dönerek Kayrevan ve çevresinde dersler vermiş ve bu akıma taraftar bulmaya çalışmışlardır. Zaman zaman kanlı çatışmaların yaşanmasına sebep olan İbâzîler, devlet yönetimini de kısa bir dönem ellerinde tutmuşlardır. 161/778 yılında Kayrevan dışına çıkmaları sağlanan bu akımın temsilcileri yeni merkez olarak Tâhert şehrini seçmişlerdir. Her ne kadar Kayrevan'ı terk etseler de Kayrevan Camisi'nde ders halkaları kurmaya devam etmişler ve İmam Sahnûn 234/849 senesinde onların orada bulunmalarını tamamen yasaklayana dek bölgede etkilerini sürdürmeye çalışmışlardır.⁸⁰

Sufriyye fırkası ise Ziyâd b. el-Asfar (ö. ?) isimli kişinin önderliğinde ortaya çıkmıştır. Birçok meselede İbâziyye ile aynı görüşleri savunmuşlardır. Fakat onlar muhaliflerine gösterdikleri şiddetli muameleler diğer fırkalardan ayrılmışlardır. Kendilerinden olmayanların kanlarını ve kadınlarını helâl görmüşler, dönem dönem bölgede çok kan dökülmesine sebebiyet vermişlerdir. Bu akımın Kayrevan'a girmesini sağlayan kişinin ise İkrime isimli bir kişi olduğu aktarılmıştır. O, ikinci asrın başında Kayrevan'a gelmiş ve Kayrevan Camisi'nde dersler vererek görüşlerini yaymaya çalışmıştır. İbâzîler gibi bir dönem onlar da devlet yönetimini ele geçirmişler ancak daha sonra bölgeден uzaklaştırılmışlardır.⁸¹

⁸⁰ Hamduh, *el-Medârisü'l-keîmiyye*, 140-151; Muhammed İsmâîl Abdurrazzâk, *el-Havâric fi bilâdi'l-Mağrib hattâ muntasfi'l-karni'r-râbi' il-hicri* (Fas: Dâru'l-Beydâi'l-Mağrib, 1985), 60-74.

⁸¹ Hamduh, *el-Medârisü'l-keîmiyye*, 145-150; Abdurrazzâk, *el-Havâric fi bilâdi'l-Mağrib*, 65-74.

1.1.3.3.2. Mu'tezile

Akımın öncüsü olan Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) İfrîkiye'ye yolladığı Abdullah b. el-Hâris tarafından Mu'tezile'nin bölgede yayılımı amaçlanmıştır. İkinci asrın başında Hâricîler ile birlikte bölgeye gelen bu fırka, bazı Ağlebî valilerinin desteği ve kimi Berberî ailelerin intisap etmesiyle bölgede yayılmıştır. Bazı Kayrevanlılar Irak'a rihle tertip ederek orada Mu'tezile itikadını öğrenmiş, döndüklerinde ise tedris faaliyetleri ve münâzaralar ile müntesip kazanmaya çalışmışlardır. Hatta dönemin meşhur Mu'tezile savunucularından Süleymân el-Ferrâ (ö. ?) ile aynı zamanda kıraat âlimi de olan Esed b. el-Furât (ö. 213/828) arasında şiddetli münâzaralar gerçekleşmiş hatta Ferrâ'nın Esed'in söylediklerini reddederek ona vurduğu kaydedilmiştir. Ehl-i sünnet dışı diğer fırkalar gibi Mu'tezile mensupları da Ukbe Camisi'nde fikirlerini yaymak için çaba göstermişlerdir. Her ne kadar Kayrevan ulemâsı onlardan uzak dursa da kendilerine taraftar bulabilmişler ve kadılık makamına iki kez kendi müntesibi olan kişilerden getirmeye muktedir olmuşlardır. İmâm Sahnûn döneminde ise onların tedris faaliyetleri tamamen durdurulmuştur. Öyle ki Sahnûn, bidat sahipleriyle evlenilmemesi, onlara selam verilmemesi, hastalarının ziyaret edilmemesi ile ilgili fetva dahi ilân etmiştir. Ubeydîler döneminde de istedikleri neticeyi göremeyen Mu'tezile mensupları bölgeyi terk ederek doğuya göç etmişlerdir. Her ne kadar siyasî ve itikadî anlamda bölgede zaman zaman karışıklıklar olsa da onlara cevap verme gayesiyle ehl-i sünnet âlimlerinin gayret etmesi, yapılan münâzaralar ve konuyla alakalı yazılan kitaplar Kayrevan'da ilmî hareketliliğe katkıda bulunmuştur.⁸²

⁸² Hamduh, *el-Medârisü'l-kelâmiyye*, 158.

1.1.3.3.3. Şîa- İsmâiliyye

İsmâilî olarak da bilinen Şîîlerin Kayrevan'da zuhur etmiş diğer fırkalarından farklı yönü, onların aynı zamanda uzun yıllar devlet yapısı olarak da bölgede hüküm sürmeleridir. Elleri bulunan siyasî güçle birlikte diğer akımlara göre daha hızlı yayılım göstermiş ve kendilerinden olamayanlara eziyet etmişlerdir. Ubeydîler ismiyle devlet yapılanması kuran bu mezhebin Kayrevan'daki en meşhur müfekkiri Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Muhammed el-Kadî'dir (ö. 363/974). Hadisleri kendi hevalarına göre yorumlayan bu fırkaya Kayrevan halkı ve ulemâsı hiçbir zaman pâye vermemiş, onlar ile devamlı bir mücadele içinde bulunmuşlardır.⁸³

1.1.3.3.4. Mürcie

Amelin imandan bir cüz olmadığı ve imanın sadece ikrardan ibaret olduğuna inanan Mürcie akımının Kayrevan'da mensupları yahut kitap telifleri ile alakalı fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu fırkanın bölgedeki varlığı Yahyâ b. Ömer'in (ö. 289/902) Mürcielere karşı yazdığı "*Kitâbü'r-Red ale'l-Mürcie*" isimli kitabın varlığından ve bir dönem Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) Mürcielerden olduğuna dair ortaya çıkmış yanlış algıdan anlaşılmaktadır. Kıraat âlimi olan Yahyâ b. Sellâm kendisi ile alakalı böyle bir söylenti çıkınca, bu yanlış algıyı yıkmak için gayret etmiş, yemin ederek nihayet onlardan uzak olduğunu ispat etmiştir. Ehl-i sünnet ulemâsı diğer akımlarla mücadele ettikleri gibi onlarla da münâzara ve telif yoluyla mücadele etmiş, böylelikle çok fazla yayılım göstermelerine mâni olmuşlardır.⁸⁴

⁸³ Hamduh, *el-Medârisü'l-keîmiyye*, 235; Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 104-108.

⁸⁴ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 107, 108.

1.1.4. Kayrevan'da Etnik -Toplumsal Yapı ve İlmî Hayata Etkisi

Müslümanlar İfrîkiye'yi fethettiklerinde orada Bizans Rumları, Berberîler ve İfrîkiye yerlilerinin bulunduğu bildirilmiştir. Fetih için gelen Müslümanlara çok şiddetli bir şekilde karşı koydukları için Rumların çoğu yok edilmiş, bir kısmı da geldikleri bölgelere geri yollanmış, çok az bir bölümü İfrîkiye'de kalmıştır. Berberîler ise ilk etapta Rumlar gibi Müslümanlara karşı koymuş ancak zamanla İslâm'a kendilerini yakın hissederek bölük bölük İslâm'la şereflenmişlerdir. Kayrevan 50/670 yılında kurulduğunda ise oraya evvela Araplar ve Berberîler yerleşmiş, daha sonra zamanla farklı etnik yapılar çoğalmıştır. Üçüncü asrın sonlarında Kayrevan'ı ziyaret eden *Mu'cemu'l-buldân* sahibi Ya'kûbî (ö. 284/897) oranın etnik yapısıyla alakalı "Kayrevan şehrinde üçüncü asrın sonunda Araplardan Kureyş, Mudar, Rebâa, Kahtân kabileleri; acemlerden ise Berberîler ile Rumlar bulunmaktaydı." şeklindeki notlarını paylaşmıştır.⁸⁵

1.1.4.1. Kayrevan'da Önemli Toplumsal Unsurlar

1.1.4.1.1. Araplar

Kayrevan'a ilk yerleşen Araplar Ukbe b. Nâfi' ile beraber şehre gelen, çoğunluğu sahâbe ve tâbiînden teşekkül eden kişilerdir. Daha sonra Hassân b. Nu'mân ve diğer komutanlar ile de şehre birçok Arap gelmiştir. İkinci asrın sonuna doğru Araplar nüfus olarak diğer milletlerden daha çok ve yoğun olarak bölgede bulunmuştur. Daha önce zikredildiği üzere Kureyş ve diğer bazı kabilelerden oluşan Araplar devlet yönetimini ellerinde bulundurmuşlar, eğitim-öğretim faaliyetleriyle yoğun bir şekilde meşgul olmuşlar, İslâm dinini ve Arap dilini yaymak için gayret göstermişlerdir.⁸⁶

⁸⁵ Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *el-Buldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 187.

⁸⁶ Şevât, *Medresetü'l-hadis*, 110.

1.1.4.1.2. Berberîler

İslâm ile tanıştıktan sonraki ilk dönemlerde Berberîler arasında ayaklanma ve dinden dönme hadiseleri oldukça çok yaşanmıştır. Fakat sonraları ilimle de meşgul oldukça İslâm dine tam bir kabul ile girmişler ve onu hakiki manada yaşamak için gayret göstermişlerdir. Bazı yöneticilerin ayrımcılık gözeten davranışları yüzünden zaman zaman ayaklansalar da bu durum kalıcı ve toplu olarak dinden dönme vakalarıyla sonuçlanmamış, İslâm'a bağlılıklarında sebat etmişlerdir. Araplarla iyi ilişkiler kuran Berberîler Arap dilini öğrenmek için çaba sarfetmişler, ders halkalarında bulunmuşlar, kısa sürede ilmî hayata uyum sağlayarak İslâm kültürünün bölgede yayılmasına katkı sağlamışlardır. Berberîler arasında İslâmî ilimler hususunda öne çıkan birçok kişi olmuş, özellikle kıraat, hadis ve fıkıh alanlarında adından söz ettiren Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039) gibi birçok âlim şöhret bulmuştur.⁸⁷

1.1.4.1.3. Diğer Etnik Gruplar

Kayrevan'da Araplar ile Berberîler haricinde azınlık olarak Sûdanlılar, Rumlar ve günümüz Slav ırkının ataları olarak adedilen Sakâlibe milletine rastlanmaktadır. Daha ziyade köle ve asker grubunda bulunan bu etnik kökenlerin ilmî hayattaki yerlerine kaynaklarda değinilmemiştir.⁸⁸

1.1.4.1.4. Yahudi ve Hristiyanlar

Her iki dinin de mensupları İslâm'ın bölgeye gelmesinden evvel ve sonra İfrîkiye ve başkent Kayrevan'da bulunmuşlardır. Berberîler arasında çok fazla yayılım göstermeyen bu iki dinin mensupları, İslâm gölgesi altında uzun yıllar selametle

⁸⁷ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 110.

⁸⁸ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 111.

yaşamışlardır. Örneğin Hristiyanlar erken dönem sayılabilecek 177/794 senesinde Kayrevan'da bir kilise açmışlar, özgürce dini törenlerini yapabilmişler ve özellikle Ubeydîler döneminden sonra yöneticilerle çok iyi ilişkiler kurmuşlardır. Hristiyanlara göre sayıca daha fazla olan Yahudiler de dini törenlerini özgürce gerçekleştirmişler, Kayrevan'da kendilerine ait çarşı, mezarlık gibi alanlar oluşturmuşlar ve "Yehudiyye" ismini taşıyan bir mahallede yaşamışlardır. Hatta dönem dönem Yahudilerin tıp alanında çok gelişme kaydettiği ve Kayrevan'da tabiplerin çoğunun Yahudi olduğundan bahsedilmiştir.⁸⁹

Müslümanlarla Yahudi ve Hristiyanlar arasında dönem dönem ilmî münâzaralar yaşanmış, Müslümanlar her iki dinin mensuplarını da susturmak için gayret etmişlerdir. Kayrevanlı Hristiyan ve Yahudiler kendi dinleri hususunda ilmî açıdan oldukça ileri bir aşamaya ulaşmışlardır. Öyle ki Mısır, Irak ve Endülüs'ten Kayrevan'a gelerek dinlerini talim etmek isteyen Yahudi ve Hristiyanlardan bahsedilmiştir. Hatta bir dönem dinî kutlama tarihleri Kayrevan valiliği tarafından belirlenmiştir. Kayrevan'da bir dönem eğlence mekânları açıp halkı oyun ve hevaya teşvik ederek toplumsal düzeni bozmaya çalışan, faizli ticaret işlemleri yapan bazı Yahudiler ise sert bir şekilde uyarılmış ve açtıkları mekânlar kapatılmıştır.⁹⁰

1.1.4.2. Kayrevanlı Kadınlar ve İlim

Kayrevanlı kadınlara ilmî açıdan olumsuz bir ayrımcılık yapılmamıştır. Kendilerine has küttâblarda eğitim ve ders görmüşlerdir. İmam Sahnûn erkek ve kız çocukların medreselerinin bir olmasını hoş görmemiş, onların her birine özel tedris mahalleri tesis etmiştir. Birçok kadın ilmî açıdan ileri dereceye ulaşmış ve

⁸⁹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/381.

⁹⁰ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/381.

hemcinslerine ders verecek seviyeye gelmişlerdir. Örneğin İsa b. Miskîn'in (ö. 295/908) ve İmam Sahnûn'un kızları hadis ile fıkhıta, Esed b. el-Furât'ın kızı ise hadis ve kıraat ilminde öne çıkmışlardır. Hatta bazı kadınların hemcinslerine fetva verebilecek düzeye ulaştıklarından bahsedilmiştir. Kur'ân-ı ezberleme konusunda da bir hayli iştiyaklı oldukları belirtilen Kayrevan kadınlarının mushaf yazma ile alakalı da gayretlerinden söz edilmiştir. Şer'î ilimlerin yanında şiir ve edebiyatta da bazı Kayrevanlı kadınlar öne çıkmıştır.⁹¹

1.1.4.3. Kayrevan Halkının Genel Özellikleri

Kayrevan halkı kulluk vazifelerine dikkat eden, hayır yapmayı seven temiz bir topluluk olarak vasıflanmıştır. Kayrevan ulemâsının da meşrû olmayan akım ve fiillere karşı çok mücadeleci ve sabırlı oldukları söylenmiştir. Avam ve havas tüm Kayrevan halkının ahlakî değerlere son derece dikkat ettikleri, heva ve heves peşinde koşmaktan şiddetle kaçındıklarından söz edilmiştir. İçki içme ve benzeri kötü alışkanlıkların icra edildiği mekânların Kayrevan'da bulunmadığı, bu gibi şeylere rağbet edenlerin ancak Kayrevan dışına çıkarak istediklerini elde ettikleri ifade edilmiştir. Kayrevan, tüm etnik kökenleriyle birlikte halkın genel olarak huzur ve dayanışma içinde yaşadığı bir yer olmuştur. Âlimler, fakihler ve salihlerin zengin olanları fakirleri daima gözetmiş ve onların ihtiyaçlarına koşmuşlardır. Özellikle ulemânın çok yardımsever olduğu hatta bazı âlimlerin ikinci kez haccetmek yerine o maddi imkânlarını fakirler için kullandıklarına değinilmiştir.⁹²

Kayrevan'da âbid, salih, zâhid ve mutasavvıfların de çok

⁹¹ Ebû Bekr b. Abdullâh b. Muhammed Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâ'î'l-Kayrevan*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994), 2/186.

⁹² Abdulvehhâb, *Varakât*, 2/86.

olduğu söylemiştir. İlimle meşgul olanların sünnetten ayrılmadığı, tevil yolundan uzak oldukları ve çoğu âlimin aynı zamanda âbid olduğunun altı çizilmiştir. Kayrevan, özellikle ilmî açıdan parladığı ilk dört buçuk asırda âlimlerin, âbidlerin ve avamın çok iyi kaynaştıkları, birlikte uyum içinde yaşadıkları bir yer olmuştur. Ayrıca ulemâ ve halk hâricî akımlara karşı çok sıkıntılar çekmiş; ancak sabırlı bir şekilde mücadeleden vazgeçmemişlerdir. Halk, âlimlere çok kıymet vermiş, defnedildiklerinde günlerce kabirlerinin yanlarında beklemiş ve vefat eden âlimlerin isimlerini cadde ve sokaklara vermişlerdir. Tüm bunlar düşünüldüğünde, Kayrevan'ın, özellikle ele aldığımız dönemde tam bir ilim şehri olduğu, Kayrevan halkının ve âlimlerinin ilim, ahlak, zühd gibi kavramları hayatlarının merkezine koydukları tespitini yapmak kolaylıkla mümkün görünmektedir.⁹³

1.1.5. Kayrevan'da İktisadî Yapı ve İlmî Hayata Etkisi

İfrîkiye'nin fethi ve Kayrevan'ın tesisi esnasında yapılan sa-vaşlardan elde edilen ganimetlerin doğudaki hilâfet merkezine aktarıldığı ifade edilmiştir. Fetih sürecinde durum böyle devam etmiş, bölgedeki halk arasında İslâmîyet yayılıp Kayrevan'a valiler gönderilmeye başlanınca, düzenli olarak hilâfet merkezinden İfrîkiye'ye dinarlar yollanmıştır. Bu durum, maddi imkânların ileri bir seviyeye ulaştığı Ağalibe Devleti dönemine kadar devam etmiş hatta İbrahim b. Ağleb'in dinar almayı reddederek hilâfet merkezine yüklü miktarda yardım yapmayı talep ettiği aktarılmıştır. Ağâlibe Devleti dönemi ticaretin, sanatın, mimarînin çok yüksek seviyelere ulaştığı bir dönem olmuştur. Mescidler, hamamlar, sokaklar, çeşmeler, kaleler ve

⁹³ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/269, 362; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/276.

hatta hastaneler dahi inşâ edilmiş, yapılan binaların adedi binlerle ifade edilmiştir.⁹⁴

Ubeydîler döneminde ise devlet erkanı türlü sebeplerle halkın malını almaya çalışmışlar, insanların üzerindeki vergi yüklerini artırarak devlet gelirlerini kendi mensuplarına ve Yahudi ve Hristiyanlara aktarmışlardır. Onlar döneminde halk yokluk içinde yaşamış toplumun geneline yayılan maddi sıkıntılar baş göstermiştir.⁹⁵

Benî Zîrî yönetimiyle beraber iktisadî hayat toparlanmaya başlamış, özellikle 390/1000 senesinde yaşanan büyük kıtlıktan sonra ekonomik olarak hayat normale dönmeye başlamıştır. Muiz b. Bâdîs döneminde ise iktisadî hayat çok iyi bir duruma gelmiş, daha önce görülmeyen bereketli bir dönem yaşanmıştır.⁹⁶

Kayrevan, genel olarak ticarî hayatın gelişmiş ve hareketli olduğu bir yer olarak tanınmıştır. Ticarî ve iktisadî hayatın canlı olması ilim sahasını da olumlu olarak etkilemiştir. Maddi anlamda rahat olan yönetim ve halk mimarî açıdan yoğun bir faaliyete girişmiş, başta mescidler olmak üzere binlerce bina inşâ edilmiştir. Kayrevan'da ilim halkalarına da ev sahipliği yapan mescidlerin sayısı üç yüzü aşmıştır. Ayrıca maddi refahın olması, çok kitap telif edilmesini yahut başka şehirlerden kitapların Kayrevan'a gelmesini de kolaylaştırmıştır. Dönem dönem ticaret merkezi hüviyeti kazanan Kayrevan'a başka ülke ve şehirlerden âlimler gelmiş, ders halkaları kurarak ilmî birikime katkı sunmuşlardır. Ticarî hareketlilikten dolayı

⁹⁴ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/119, 120; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/101.

⁹⁵ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid Nâsırî, *el-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-mağribi'l-aksâ* (Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, 1997), 135; Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 117.

⁹⁶ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 117.

kitap tüccarları da Kayrevan'ı tercih etmiş, yeni teliflerin şehre gelmesinde önemli rol oynamışlardır.⁹⁷

Kayrevanlı âlimlerin genel olarak fakir olduğu, ancak ilmin izzetini devamlı yüksek tutup, hâkim ve emirlere asla boyun eğmedikleri bildirilmiştir. Yöneticilerden ücret almadıkları, gelen paraları da yönetime verdikleri yahut infak ettikleri aktarılmıştır. Ayrıca kadıların da ticarî fetvalarını Mâlikî ve Hanefî fıkına göre verdikleri, muamelelerde şerî ölçüleri dikkatle uyguladıkları ifade edilmiştir.⁹⁸

1.1.6. Kayrevan'da İlim ve Ders Mahalleri

Kayrevan'ın içerisinde bulunduğu İfrîkiye'de fetih çalışmaları 27/648 yılında başlamıştır. Fetih çabalarıyla birlikte ilmî hareketlilik de başlamış ve İfrîkiye'de tedris mahalleri oluşturulmuştur. Kayrevan şehrinin 50/670 senesinde tesis edilmesiyle birlikte mescid, küttâb, kütüphane gibi birçok ders mahalli inşâ edilmiş, bu yapıların oluşturulması için insanların dönem dönem birbiriyle yarıştığı ifade edilmiştir. Bu kısımda Kayrevan'da tedris faaliyetleri için bina edilen veya temel gayesi tedris olmasa da içerisinde eğitim-öğretim faaliyetleri icra edilen yapılardan bahsedilmiştir.

1.1.6.1. Mescid (Cami)

İslâm dininde mescidlerin ibadet açısından önemi malumdur. Ancak ibadet gayesinin yanında mescidler ilmî faaliyetler için de yoğun olarak kullanılmıştır. Hicaz, Şam, Irak, Mısır gibi yerlerde ilim tedrisi için mescidler kullanıldığı gibi İfrîkiye'de ve özellikle başkenti olan Kayrevan'da da bu maksatla kullanılmışlardır. Dönem dönem tamamen ders gayesiyle muhte-

⁹⁷ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 2/11; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/187.

⁹⁸ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 356, 359.

lif yapılar inşâ edilse de İslâm'ın doğuşundan günümüze dek mescidler ders halkalarının kurulmaya devam ettiği mekânlar olmuşlardır.⁹⁹

Fethedilen yerlere büyük mescidlerin yapılması İslâm komutan ve yöneticilerinin genel bir özelliği olarak ifade edilebilir. Bu gaye ile Kayrevan tesis edilir edilmez Ukbe b. Nâfi'in ilk icralarından birisi de büyük bir cami inşâ etmek olmuştur. Ukbe Camisi örneğinde olduğu gibi özellikle ilk dönemde sahâbe ve tâbiînin gayretiyle onlarca mescid bina edilmiştir. Senenin günleri adedince direk ile inşâ edilen Ukbe Camisi, İfrîkiye'de ilk yapılan büyük mescid olmuş ve Endülüs ile Mağrib yörelerinde bina edilen diğer mescidler oranın kıblesi esas alınarak yapılmıştır. Zamanla İslâm'ın önemli ilim merkezlerinden biri haline gelen Kayrevan'da sonraki dönemlerde irili ufaklı üç bine yakın mescidin inşâsından bahsedilmiştir. Bunlardan en önemlileri Ensar, Ebû Meysera, Haneş, Sebt, Hamîs, Behlûl, Yahyâ b. Ömer ve İbn Sahnûn mescidleridir.¹⁰⁰

1.1.6.2. Küttâb (Mekteb)

Her ne kadar "mektep" kelimesi fesahat açısından önde olsa da "küttâb" ifadesi daha çok kullanılmıştır. Ekseriyetle çocukların çeşitli seviyelerde eğitim gördükleri yerlere bu isim verilmiştir. Mescidlerden sonra talim-terbiyenin en çok tatbik edildiği mekânlardan biridir. Kayrevan'da küttâblar, şehrin tesisinden itibaren inşâ edilmiştir. Hatta küttâbler ilk yerleşen sahâbe ve tabiînin çocuklarının eğitimi için evvel emirde inşâ ettikleri binalar arasında yer almıştır. Ayrıca İslâm ile müşerref olan Berberîlerin çocuklarının eğitimi için de küttâblar önemli bir rol oynamıştır. Kayrevan şehrinin kurulup genişle-

⁹⁹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/13.

¹⁰⁰ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 132.

mesiyle birlikte küttâbların adedi de hızlıca artmıştır. Çoğunlukla her mescidin yanına bir de küttâb inşâ edilmiş ve zamanla mektebi olmayan mahalle kalmamıştır. Berberîlerin de hızlı bir şekilde İslâm'a girmesi küttâblara olan ihtiyacı artırmış, Arap olsun veya olmasın tüm Müslüman çocukları ilk eğitimlerini buralarda almışlardır. Ayrıca Berberîler küttâblar vesilesiyle Arap diline daha çok ilgi duymuş ve onu benimsemişlerdir. Küttâblarda daha ziyade Arap diline yönelik temel dersler ile Kur'ân-ı Kerîm'i okuma ve ezberlemeye öncelik verilmiş, daha sonra hadis, fıkıh gibi şer'î ilimler talim edilmiştir.¹⁰¹

Kayrevan'da çocukların eğitim ve öğretimine çok önem verilmiş, talim ile terbiye konularında telifler yapılarak bu hususta en iyi noktaya ulaşılması amaçlanmıştır. İmam Sahnûn ve kıraat âlimlerinden İmam Kâbisî'nin (ö. 403/1012) özel olarak talim-terbiyenin âdâbına yönelik yazdıkları eserler bunu işaret etmektedir. Bu telifler ile özellikle çocukların eğitiminde yapıp yapılmaması gerekenler aktarılmış, öğreticinin nasıl bir kişi olması gerektiğine dair kurallar açıklanmıştır.¹⁰²

1.1.6.3. Kütüphane

Kayrevan'da kitap okuma, yazma ve kitabı talim etme gibi ilmî faaliyetlerin yaygın olduğu ifade edilmiştir. Böyle olunca kitapların ticaretinin yapıldığı, ödünç olarak alındığı yahut içerisinde ders halkalarının oluşturulduğu birçok kütüphanenin varlığı da kaçınılmaz olmuştur. Kayrevan'daki ders mahallerinden biri olan kütüphaneler, umumî, hususî ve ticarî olarak üç sınıfta ele alınabilir.¹⁰³

¹⁰¹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/91; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/35; Abdulvehhâb, *Varakât*, 1/94.

¹⁰² Muhammed b. Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, thk. Hasan Hüsnî Abdulvehhâb (Tunus: Şirketü Tûnisîyye li Fünûnî'r-Resm, 1972), 102, 103, 110, 111, 112.

¹⁰³ Şevât, *Medresetü'l-hadis*, 143.

Umumî kütüphaneler çoğunluklara mescidlerin yanına veya yakınına inşâ edilen yapılardır. Kayrevan'da bu yapıların en meşhuru ise Ukbe b. Nâfi' Camisi'nin Ağlebiye hücresi tarafına inşâ edilen Ukbe Kütüphanesi'dir. Üçüncü asrın başından Ağlebiye Devleti zamanına dek tadrîcen inşâ edilmiş ve en önemli ilim meclislerinden biri olmuştur. İçerisinde İmam Sahnûn ve öncesi dönemden kitapların olduğu hatta, Ebû Eyyûb Ahmed b. Muhammed'in azatlı cariyesi Fadl'a ait Kayrevan'ın en kadîm mushaflarından birinin bulunduğu ifade edilmiştir.

Özel kütüphaneler ise Kayrevanlı âlimlerin kendilerine ait olan kitap odaları yahut evleridir ki bu yapılarda da tedris faaliyetleri yapılmıştır. Diğer bir kısım ise ticarî kütüphanelerdir. Kayrevan'ın doğu ve batının ortasında bir geçiş güzergahı olması hasebiyle kitap ticareti oldukça yaygın olmuştur. Hem ticaret yapılması hem de neşr ve istinsah faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için daha çok bu şekildeki kütüphaneler kullanılmıştır. Tüm bu kütüphanelerde aynı zamanda âlimler müzakere ve münazaralar yapmış, ders halkaları tertip etmişlerdir.¹⁰⁴

1.1.6.4. Ribâtlar

Kayrevan'da kaleler ve gözetleme kuleleri, daha çok şehrin sahil kesimlerine inşâ edilen, halkı ani saldırı ve düşmanın vereceği zararlardan muhafaza eden yapılardır. İlk dört asırda İfrîkiye ve başkent Kayrevan söz konusu kalelerin çokluğu ile bilinmiştir. Özellikle ikinci asrın ortalarında Abbâsî Devleti'nin valileri tarafından sınır boylarına kale inşaatları yapılmış, Ağlebiler döneminde ribât sayısı zirveye ulaşmıştır. Savunma ve korunma için yapılan bu irili ufaklı yapıların sayısı otuz bin

¹⁰⁴ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/84; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/197, 2/467; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/323; Abdulvehhâb, *Varakât*, 1/339-341.

civarına ulaşmıştır. Ayrıca tehlike anında söz konusu kaleler, üzerlerinde yakılan büyük ateşler İskenderiye'ye kadar ulaşabildiği için haberleşme yönüyle de öne çıkmışlardır.¹⁰⁵

Âlimler ve salih zatların ribâtların inşâatında ön safta yer aldıklarından bahsedilmiştir. Özellikle Kayrevan ve civarında her ne kadar devlet eliyle bu ribâtlar yapılsa da inşâ safhasında ön planda olan ve gayret eden kişilerin genelde ulemâ sınıfı olduğu aktarılmıştır. Ayrıca sevabına olan inançlarından dolayı, sınır kalelerinde nöbet tutmak için ve nöbettekilere yardım etmek için halkın yarış halinde olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁶

Ribâtlarda resmi olarak görevlendirilen âlimlerin bulunduğu da belirtilmiştir. Zamanla oralarda Ramazan i'tikâfları yapılmış ve ders halkaları oluşturulmuştur. Evvel emirde askerî gaye ile inşâ edilen bu yapılarda tedrici olarak ders meclisleri artmış ve bazı dönemlerde sınır kaleleri ilim konusunda mescidlerle yarışır hale gelmiştir. Özellikle Akdeniz'in çoğunun hâkimiyeti Müslümanlara geçince emniyet halinde bulunan halk ve âlimler kalelerde daha çok vakit geçirmiş ve ilmî faaliyetler zirveye ulaşmıştır. Hatta kalelerin şehirden uzak olması hasebiyle bazı âlimler gösterişsiz olması ve inzivâ haline yakın olmasından dolayı ders halkalarını oralara taşımışlardır. Kale ve kulelerde ders halkaları o kadar yaygınlaşmıştır ki, hocalar orada ders görüp mezun olan talebelerine, kendi gayretleriyle küçük de olsa bir ribât inşâ etmelerini ve orada kendi ders meclislerini kurmalarını tavsiye etmişlerdir. Bazı kaynaklarda bu yapıların İslâm'ın yayılmasında mescidin rolüne benzer bir özellik taşıdığından da bahsedilmiştir. Genelde küçük ders halkalarına ev sahipliği yapan kalelerin bir kısmında büyük halkaların oluşturulduğundan da bahsedil-

¹⁰⁵ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/89.

¹⁰⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârûkî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1985), 13/488.

miş; örneğin İmam Sahnûn'un on dört kişilik bir talebe grubunun olduğu, İbn Ca'd (ö. ?) ile Münestîr¹⁰⁷ ribâtında bir dönem kırk sekiz talebenin bulunduğu ve her birerinin Kur'ân hâfızı olduğu söylenmiştir.¹⁰⁸

1.1.6.5. Diğer Ders Mahalleri

Bahsi geçen talim ve tedris mahallerinden sonra Kayrevan'da önemli olarak addedilebilecek ders mahallerinden biri de ulemânın evleridir. Asrı saadetteki "Dâru'l-Erkam" örneğinde olduğu gibi Kayrevanlı âlimler de evlerinde ders okutmaya çok rağbet göstermişlerdir. Örneğin kaynaklarda İmam Sahnûn'un mesciddeki derslerine ilaveten evinde büyük bir halka kurduğu; bir kıraat ihtiyarı da olan Yahyâ b. Sellâm'ın evinin bir odasını tedrise ayırdığı; İsâ b. Miskîn'in, hanesinin bir odasında hadis dersleri verdiği, kıraat âlimlerinden İbn Lebbâd (ö. 333/944) ve Rabî'u'l-Kattân'ın (ö. 334/945) da evlerinde belli bir düzen içerisinde ders okuttuklarından söz edilmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Mağrib'de yapılmış ilk ribât olan Münestîr ribâtının başlangıçtan itibaren bölge halkı arasında kutsal bir değer taşıdığı anlaşılmaktadır. 3. yüzyıl Kuzey Afrika tarihçileri, sınırları korumak ve gayri müslimlerle savaşmak için gelen mücahidlerle dolup taşan bu ribâtın cennete açılan bir kapı olduğunu, orada üç gün kalanların dahi peygamberler, siddıklar ve şehidlerle birlikte cennete gireceğini bildiren mevzû hadisler nakletmişlerdir. Ağlebîler zamanında Sebte ile İskenderiye arasındaki sahil boyunca inşa edilmiş yetmiş sekiz ribâta örnek teşkil eden bu yapı, sakinlerinden çoğunun kendilerini ibadete ve cihada adanmasından dolayı kısa zamanda bir zâviye halini almıştır; ayrıca ribâtlarda kadınlara ait bir bölümün yer alması bakımından da bu yapı ilk örnektir. Önemli değişikliklere uğrayarak günümüze kadar ulaşan ribât, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk'tan (ö. 362/973) naklen yaptığı tasvire göre içinde bir hisar, murâbitlara ait çok sayıda mesken ve büyük bir caminin bulunduğu geniş bir dış mahalle ile (rabaz) kuşatılmıştı. Hisarın güney kısmında kendilerini ibadete adayan kadınlara mahsus kubbeli mekânların çevrelediği geniş bir avlu yer alıyordu. Dört köşe burçlarla takviye edilen ribât denize ve karaya hâkim durumdaydı. Ribâtın askerî bakımdan en önemli kısmını 20 m. yüksekliğindeki gözetleme ve işaret kulesi teşkil ediyordu. İsmail Yiğit, "Münestîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/8-9.

¹⁰⁸ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/422; Abdulvehhâb, *Varakât*, 2/145, 147.

¹⁰⁹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/283, 350, 365, 368.

Ders mahallerinden bir diğeri ise yöneticilerin tertip ettiği meclislerdir. Valiler döneminde ortaya çıkan ders meclisleri daha ziyade Ağâlîbe döneminde çoğalmıştır. Bazı yöneticilerin özel ders düzeni ve mekânı hazırladığı, dönemin önemli addedilen konu ve derslerinin işlenmesini sağladıklarından bahsedilmiştir.¹¹⁰

Kayrevan'da ders işlenen mekânlardan bir diğeri de âlimlerin ticarethaneleridir. Doğu ve batının birbirine bağlandığı noktalardan biri olarak addedilen Kayrevan'da daha önce de bahsi geçtiği üzere ticaret faaliyetlerinin oldukça yaygın olduğu aktarılmıştır. Böyle olunca tüccar olan birçok ulemâ da dükkanlarını aynı zamanda ders mahalleri olarak kullanmışlardır. Örneğin Benî Ubeyd döneminde kıraat âlimi Rabî'ul-Kattân'ın pamuk ticaretiyle uğraştığı, aynı zamanda baskılardan da kaçmak amacıyla uzun süre ticarethanesinde talebelerine ilim okuttuğu söylenmiştir.¹¹¹

Kayrevan'da ilmî faaliyetlerin bir kısmı da şehir dışında çöllerde gerçekleşmiştir. Bazı âlimlerin bir nevi inzivâ niyetiyle şehirden uzaklaşarak dönem dönem çölde yaşadıkları, talebelerinin de ders yapmak için çöle gelip gittikleri yahut çölde konakladıkları bildirilmiştir. Örneğin İmam Sahnûn kadı olmadan önce sık sık çöle gitmiş ve orada ilmî faaliyetlerini yürütmüştür. Benzer şekilde Îsâ b. Miskîn ve Hasan b. Haldûn'un şehre yakın çöllerde uzun süre yaşadıkları ve orada ders okutukları bildirilmiştir.¹¹²

Kayrevan'da gerçekleşen savaş ve çatışmaların meydana geldiği yerler de zaman zaman ders mahalleri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle hâricîlerle yapılan savaşlarda valilerin de teşvikiyle, itikadî manada onların hatalarının iyi anlaşılması için

¹¹⁰ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/72.

¹¹¹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 100.

¹¹² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/152; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/401; Abdulvehhâb, *Varakât*, 2/104.

cihattan fırsat bulunduğu anda dersler yapıldığı; ayrıca Allah yolunda mücahedenin kıymetinin mütalaa edildiği ders meclislerinin oluşturulduğu aktarılmıştır. Hatta askerlerin cihattan soğumaya meyilleri olduğunda âlimlerin cephede cihada yönelik ayet ve hadisleri açıklamak maksadıyla da dersler yaptıklarından bahsedilmiştir. Örneğin kıraat ulemâsından Ebu'l-Arab'ın 333/944'de Mehdiye muhasarasında insanlara İmam Sahnûn'un bir kitabını okuttuğu kaynaklarda not düşülmüştür.¹¹³

Kayrevan'da ders yapıldığı beyan edilen mahallerden bir diğeri ise kabristanlıklardır. Özellikle Râfizî yönetim, Kayrevan ulemâsının tedris faaliyetlerini tamamen yasakladığında âlimler gizli gizli ders okutabilecekleri mahaller aramış ve bazıları kabristanlıklarda ilmî faaliyetleri devam ettirmişlerdir.¹¹⁴

Tüm bu bahsi geçen mekânlarda Kayrevan âlimleri gerek büyük ders halkaları oluşturarak gerekse birkaç kişilik küçük gruplarla ders işlemiş, kıraat, fıkıh, hadis, kelim gibi şer'î ilimleri buldukları her fırsatta tedris etmeye çalışmışlardır.

1.2. KAYREVANDA KIRAAT TARİHİ (KIRAAT DÖNEMLERİ)

Çalışmanın bundan önceki kısımlarında, Kur'ân eğitiminin ve mushafın fetih gayesi başta olmak üzere birçok mak-sat ile sahâbe ve tâbiîn tarafından Kayrevan'a nasıl getirildiği hususunda girizgah mahiyetinde bilgiler verilmiştir. Ayrıca İfrîkiye topraklarının nasıl fetholunduğu, Kayrevan ilim merkezinin nasıl tesis edildiğine yönelik malumat aktarılmış ve çoğunluğu Berberîlerden oluşan bölge halkının İslâm ile şeref-lenme, Kur'ân ve diğer şer'î ilimlerle tanışma serencamından da bahsedilmiştir. Bunlarla birlikte fetih ordusundaki sahâbe

¹¹³ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/310; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/37; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/58, 59.

¹¹⁴ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/313; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/18, 39.

ve tâbînin Berberîlere Kur'ân talimi hususunda ne kadar iştiyaklı oldukları konusunda da birtakım tespitler aktarılmıştır.

Sözü geçen bahislere temas edilmiş fakat yaklaşık dört yüz sene ilim merkezi olmuş, asırlarca doğunun ve batının ilim alıp verme konusundaki uğrak mekânı olma özelliğini taşımış Kayrevan'da Kur'ân'ın hangi kıraate, rivayete yahut harfe göre okunduğuna dair malumat verilmemiştir. İşte bu bölümde uzun yıllar ilim merkezi olan, ayrıca zamanının en mühim İslâm şehirleriyle ilmî hususlarda yarışan Kayrevan'ın kıraat tarihine ve serencamına değinilecektir.

İslâm beldelerinin hemen hepsi nihai olarak aşere kurrâsından bir ya da birkaçına tabi olana dek kıraatlerin oluşum aşamasıyla başlayan bir süreç yaşamışlardır. Farklı kıraatlere sahip sahâbenin muhtelif beldelelere gitmesi ile başlayan bu yolculuk kıraat-i seb'a ve kıraat-i aşere sistemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte belli bir sistem üzerinde sabitlenmeye başlamış, bir imam yahut râvîye ittibâ edilerek daha statik bir hal almıştır. İşte bu bölümde söz konusu hareketli dönemin Kayrevan'da nasıl yaşandığına dair bilgiler serdedilecek ve kaynaklarda yer alan malumat derlenmeye çalışılacaktır. Bahsi geçen dönemler üç safhada ele alınacaktır. Bu başlığın daha ziyade sahâbe ve kısmen tâbînin etkin olduğu serbest ferdî kıraat dönemi, kıraatlerin büyük bir havuzda birikmesi ile ehil kurrânın derleme ve seçkiler yaptığı ihtiyar dönemi ve nihayet ihtiyar aşamasının bittiği ve özellikle İbn Mücâhid'in öncülük ettiği tasnif ile çeşitli imam ve râvîlerin şöhret bulduğu dönem olarak ele alınması tasarlanmıştır.

1.2.1. Fetih Sürecinde Kayrevan'da Kur'ân ve Kıraat Faaliyetleri

1.2.1.2. Fetih Ordusundaki Sahâbe ve Özel Mushafları

Kayrevan ve içerisinde bulunduğu İfrîkiye bölgesinin fethi, İslâm ordusunun devamlı olarak gündeminde olmuştur. Çeşit-

li seferler tertip edilmiş ve bu toprakların elde edilmesi için büyük gayretler sarfedilmiştir. Kayrevanlı kıraat âlimi ve tabakât eseri sahibi Ebu'l-Arab, İfrîkiye topraklarını fethetmek için Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in komutasında yola çıkan ordunun yirmi bin kişiden oluştuğunu ve çoğunluğunu sahâbenin teşkil ettiğini aktarmıştır.¹¹⁵ Tabi ki kesin olan bir şey varsa o da sahâbenin İfrîkiye'nin fethi için her tertip edilen gazvede gitgide sayılarının azalmasıdır. Örneğin İbn Ebî Serh komutasında ki sahâbe İfrîkiye topraklarına 27/648 senesinde girmiştir. Peşi sıra Muâviye b. Hudeyc, Ruveyfi' b. Sâbit ve Ukbe b. Nâfi' önderliklerinde birçok sahâbe, fetih hareketleri kapsamında bu bölgeye ulaşmıştır. 78/698 senesinde dahi sahabî Süfyân b. Vehb'in fetihler gayesiyle İfrîkiye'ye geldiği belirtilmiştir. Ayrıca ihtilâfa rağmen birçok ulemâ tarafından sahabî olduğu kabul edilen Hıbbân b. Ebî Cebele el-Kuraşî'nin (ö. ?) de Ömer b. Abdülaziz'in İfrîkiye'ye halka ilim öğretmek için gönderdiği heyetin içerisinde bulunduğu ve 125/743 yılında Kayrevan'da vefat ettiği bildirilmiştir. Sahabîlerden bazıları da söz konusu coğrafyaya birden fazla kez gelmişlerdir. Örneğin Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) iki kez, Muâviye b. Hudeyc ise üç kez bölgeye ulaşmışlardır.¹¹⁶

Sahâbenin Kur'ân'ı okumaya, anlamaya ve yazmaya ne kadar düşkün oldukları malumdur. Ancak İfrîkiye'nin fethi ve Kayrevan'ın tesisi ile meşgul olan sahâbenin bu süreçte Kur'ân ile alakalarını gözden geçirmekte fayda vardır. Sahabîlerden Ab-

¹¹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Lübnânî, 1920), 14.

¹¹⁶ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Üseydî Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Kayrevan*, thk. İbrahim Şebbûh (Tunus: Mektebetü'l-Atfika, 1978), 1/71-80; Ebû Bekr b. Abdullâh b. Muḥammed Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâ'i'l-Kayrevan*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1414/1994), 1/41.

dullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684) bir gün ve bir gecede Kur'ân'ı hatmedecek iştiyakta iken ailesini ihmal etmemesi için Hz. Peygamber onun yedi gün yedi gecede okumasını tavsiye etmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın yazılması ve toplanması faaliyetlerinde de bulunan Abdullah'ın evine her dönüşünde yanında taşıdığı mushaftan Kur'ân okumayı alışkanlık haline getirdiği söylenmiştir.¹¹⁷

İfrîkiye bölgesinin fethine katkı sağlayan ve Kur'ân ilimleri konusunda öne çıkan sahâbeden biri de Abdullah b. Abbâs'tır (ö. 68/687). O, Hz. Peygamber döneminde muhkem ayetleri ezberlemiş, daha sonra da tüm ayetleri hâfızasına alarak Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665) ezberlerini arz etmiştir. Tefsir, nâsih-mensûh konularında ileri bir seviyeye ulaşmış olan Abdullah, Kur'ân ve talimi ile alakalı da parmakla gösterilen sahâbîler arasında yer almıştır. Vahiy katiplerinden Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Kur'ân yazıcılarından ve onu cem etme faaliyetlerinde de bulunan Abdullah b. Zübeyr de İfrîkiye fatihleri arasında bulunmaktadır. Hz. Osman döneminde Kur'ân'ın cemedilmesi faaliyetinde bulunduğu rivayet edilen, aynı zamanda İfrîkiye'nin fethine katkı sağlayan sahâbîler toplu olarak Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Fedâle b. Ubeyd (ö. 53/673), Ukbe b. Âmir el Cühenî (ö. 58/678) şeklinde zikredilebilir.¹¹⁸

İfrîkiye topraklarına ayak basan ve orada fetihler yaparak, şehirler kurarak İslâm'ın yayılmasını sağlayan sahâbe arasında kendine has mushafa sahip olanların varlığından bahsedilmiştir. Örneğin İbn Abbâs'ın ekseriyetle Zeyd b. Sâbit'in kıraati ile yazılan, sadece on sekiz yerde İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) kıraatine tabi ola-

¹¹⁷ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1970), 9/95.

¹¹⁸ Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü'd-dîn Ebu'l-Hayr İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1933), 1/426; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/41.

rak kaleme alınan Kûfî hatta sahip bir mushafı bulunmaktadır. Cihat gayesiyle İfrîkiye'de bulunmuş olan Abdullah b. Zübeyr'in de Medine kiraatini temsil eder nitelikte olan kendisine özel bir mushafının olduğundan; ancak Hz. Osman'ın istinsahlarından sonra söz konusu mushafın yakıldığından söz edilmiştir. Abdullâh b. Amr'ın da kendisine dayandırılan bir takım okuyuş şekillerini de barındıran özel bir mushafa sahip olduğu aktarılmıştır. Hatta ona ait mushaf yakılmamış, torunlarından Şuayb b. Şuayb b. Muhammed b. Abdillâh b. Amr'a (ö. 118/736) kadar ulaşmıştır. Asım kiraatının râvîlerinden Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809) söz konusu mushafı gördüğünü ve incelediğini aktarmıştır. Yine İfrîkiye fetihleri için savaşmış olan sahâbî Ukbe b. Âmir el-Cühenî'nin de kendine ait mushafından bahsedilmiştir. Ukbe b. Nâfi'den daha önce İfrîkiye gazvelerine katılan Cühenî'nin mushafını tarihçi İbn Yûnus (ö. 347/958) görmüş ve sûre tertibinin Hz. Osman mushaflarındaki tertipten farklı olduğunu not düşmüştür.¹¹⁹

Tüm bu bilgiler fetih gayreti ile İfrîkiye bölgesine ve başkent konumundaki Kayrevan'a gelen sahâbenin Kur'ân'a bağlılığını ve Kur'ân ilimleriyle alakasını ortaya koyması; ayrıca bölge halkının da Kur'ân ile olan bağının başlangıcına ışık tutması bakımından önemlidir. Fetih ordusundaki sahâbenin Kur'ân ile alakadar olma düzeyine değinen bu bilgiler, İfrîkiyye ve Kayrevan kaynaklarının pek azında bulunması hasebiyle önem arz etmektedir. Döneme ait bilgi ve rivayetlerin azlığı nedeniyle sözü edilen sahâbe mushaflarının Kayrevan'a ulaşip ulaşmadıklarına yahut kaç tanesinin bölgeye vardığına dair deliller de yeterli değildir. Fakat sahâbenin alışkanlıklarına ve tarzlarına bakarak mushafların bölgeye intikali ile ilgili bazı tahminlerde bulunulabilir. Örneğin Abdullah b. Ömer'in mushafını evinde

¹¹⁹ Ebû Bekr ' Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş'as el-Ezdi es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. 'Abduh (Kahire: Dâru'l-Fârûki'l-Hâdisiyye, 1423/2002), 187; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/426.

veya dışarda hiçbir zaman yanından ayırmadığı, Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın her gece Kur'ân'dan bir bölümü okumayı alışkanlık haline getirdiği ve bundan hiç vazgeçmediği gibi elde bulunan birtakım veriler, söz konusu sahâbîlerin mushaflarının bölgeye ulaşmış olma ihtimalini kuvvetli kılmaktadır. Bununla birlikte, zarar görür endişesi ile savaş halinde düşman topraklarına mushaf götürmeme anlayışının bulunması; ayrıca yaklaşık 80/700'lü yıllara kadar bölgede fetih ve savaşların devam etmesi, nihayet Kayrevan ile İfrîkiye'nin ancak bu yıllarda dâru'l-İslâm olduğu düşünülerek mushafların bölgeye ulaşmama ihtimalinin de bulunduğu belirtilmiştir.¹²⁰

1.2.1.3. Fetih Ordusundaki Tâbiîn ve Özel Mushafları

Kayrevan'ın ve genel manada İfrîkiyye bölgesinin fethedilerek İslâm ile müşerref olmasında sahâbenin emekleri olduğu gibi tâbiînin de yoğun gayret ve çalışmaları olmuştur. Tâbiîn, İfrîkiye'ye fetih için geldiği gibi, yöre ehlinin talimi, İslâmî terbiyenin aktarımı gayesiyle de bölgeye ulaşmıştır. Ayrıca bazı tâbiîn bölgeden hiç ayrılmama niyetiyle bir ev ve yanına mescid yaptırarak eğitim faaliyetlerini sürdürmüş, kimisi ise Endülü's'e, doğuya yahut batıya ilmî seferler tertip ederek Kayrevan'ı geçici bir yurt olarak kabul etmiştir. Ebu'l-Arab, fetihlerden sonra Kayrevan'da kalan yaklaşık yirmi iki, Mâlikî ise Kayrevan'ı vatan edinen takriben on yedi tâbiînden bahsetmiştir. Kayrevan'ı yurt edinip orada bir süre kalan ancak daha sonra başka İslâm merkezlerine göç edenler ile birlikte bu miktar otuzlu sayıları bulmaktadır. Örneğin savaş maksadı ile İfrîkiye'ye girmiş, sonrasında Kayevan'ı yurt edinmiş tâbiînden olarak Ebu'l-Eş'as Rabîa b. Yezîd (ö. 123/740), Alî b. Rebâh (ö.

¹²⁰ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 83; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/120; Abdullah Hurşid el-Berrî, *el-Kur'ân ve ulûmuhû fî Mısır* (Dâru'l-Meârif, 1970), 15.

117/732) ve Haneş b. Abdillâh es-Sibâî es-San'ânî (ö. 100/718) zikredilebilir. Ayrıca savaş gayesinin dışında tamamen bölge halkının eğitimi için Kayrevan'a halife Ömer b. Abdilazîz tarafından gönderilen on kişilik bir heyetin varlığı da malumdur. Aynı şekilde ilim öğretmek gayesiyle bölgeye gelen tâbiîn arasında İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime de bulunmaktadır. Onun Kur'ân'ı ezberlediği ayrıca tefsir ve Kur'ân ilimlerinde derinleşerek İfrîkiye ehli arasında şöhret sahibi olduğu aktarılmıştır. Aynı şekilde onun gibi bu ilimlerde meşhur olmuş Kur'ân'ın hıfzı ve diraseti ile meşgul olmuş birçok tâbiînden bahsedilmiştir. Onların bu husustaki gayretleri sahâbeden geri kalmamıştır. Zaten tâbiîn ilmî gayretini sahâbeden aldığı için ve tedris konusunda sahâbenin yolunu izlediği için bu durum kaçınılmaz olarak addedilmiştir.¹²¹

Tâbiînden kendisine has bir mushafı olan zatlardan bahsedilecek olursa Haneş es-San'ânî'den (ö. 100/718) söz edilebilir. Ömer b. Abdilazîz'in Kayrevan'a yolladığı on kişilik heyetin içerisinde de yer alan Haneş'in kendisine ait bir mushafının olduğu ve özellikle teheccüd namazında uzun tilavetler yaptığı, takılıp unuttuğu yerlerde o mushafa baktığı not düşülmüştür. Ayrıca uzun okumasının ve takıldığında mushafa bakmasının da Kur'ân'ı ezberlediğine işaret olduğu belirtilmiştir. Benzer şekilde heyette bulunan İsmâîl b. Ubeyd el-Ensârî'nin (ö. 107/726) de mushafının olduğu zikredilmiştir. Hatta onun Sıkıliyye'de (Sicilya) gerçekleşen gazvede mushafına sarılıyor olduğu halde şehit olduğu kaydedilmiştir. Yine Züheyr b. Kays el-Belvî'nin (ö. 76/695) de kendisine has bir mushafının bulunduğu kaynaklarda zikredilmiştir. Kur'ân'ı hıfz eden

¹²¹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 21-25; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 38, 79-83.

ve zâhidlerden olan Züheyr, Mısır'ın fethinde bulunmuş, daha sonra Kayrevan'da kalmıştır.¹²²

Kayrevan merkezli İfrîkiye topraklarına gelen tâbiîn arasından bazıları Kur'ân ve kıraat ilimleri hususunda daha çok öne çıkmıştır. Bu sınıftan olarak İsmâîl b. Ubeydillâh b. Ebî Muhâcir (ö. 131/749) zikredilebilir. O, Ömer b. Abdilazîz'in İfrîkiye'ye yolladığı heyetin başkanıdır. Önceleri halife Abdülmelik'in çocuğunun yetişmesi ile de meşgul olmuştur. Hatta Abdülmelik'in, kendisine çocuğunun terbiyesine mukabil para teklif ettiği, onun ise Kur'ân öğretimi için bir ücret almayı reddettiği, bunun üzerine halifenin de Kur'ân öğrettiği için değil, nahiv öğrettiği için bu hediyeyi vermeğe çalıştığı anlatılmıştır. Hâfız olan ve kıraatlere vâkıf olan Ebû Muhâcir ile alakalı anlatılan bu durum onun Arabî ilimlere de hâkim olduğuna işaret etmektedir. Kayrevan'a yerleştikten sonra Ebû Muhâcir çok büyük ilmî gayretlerde bulunmuş ve birçok Berberînin İslâm ile tanışmasına vesile olmuştur.¹²³

Tâbiînden olup Kayrevan'ı yurt edinmiş ve İfrîkiye halkının eğitimine katkıda bulunmuş zatlardan biri de Ca'sel b. Hâ'ân b. Umeyr b. el-Katbânî'dir (ö. 115/733). Halife Hişâm döneminde İfrîkiye'ye gazve maksadıyla gelen fakih ve kârî Ca'sel, Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye yolladığı heyetin içinde de yer almıştır. Söz konusu zatlara Süleyman b. Yessâr (ö. 94/712) da ilave edilebilir. Medine fukahâsından ve kurrâsından olan Süleyman'a ait bir kıraat rivayetlerinden de bahsedilmiştir. Yine benzer şekilde Ebû Mensûr el-Fârisî de Kayrevan'ı yurt edinmiş ve Kur'ân eğitimi hususunda öne çıkmış tâbiîndendir. İlmî konularda oldukça mahir olan Ebû Mensûr vefatına kadar Kayrevan'da hayat sürmüştü ve Kur'ân tedrisatına katkıda bulunmuştur. Kur'ân-ı

¹²² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 180-188.

¹²³ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/203.

Kerîm ve kıraat öğretiminde ön planda olan ve zikri geçen bu tâbiînin çoğu aynı zamanda fıkıh ve tefsir gibi alanlarda da dersler vermişlerdir. Özellikle tefsir alanında İbn Abbâs'ın azat edilmiş kölesi İkrime nam salmış ve bu sahada öne çıkan tâbiînden olmuştur.¹²⁴

1.2.2. İhtiyar Öncesi Ferdî Kıraat Dönemi

İfrîkiye yöresinde ve başkent Kayrevan'da serbest bireysel kıraat dönemi İslâm fetih hareketleriyle başlamıştır. Zira bu fetihler gayesiyle bölgeye gelen sahâbe ve tâbiîn, hocalarından veya Rasûlullâh'tan telakkî ettikleri şekliyle okumuş, öğretmişlerdir. Onlar bu dönemde, okuyuş şekillerinin başkalarıyla aynı yahut farklı olup olmadığını çok fazla göz önünde bulundurmamışlardır. Bu sebepten dolayı söz konusu dönemde selefin kıraati hem ferşî hem de edâ usulleri açısından çok farklı uygulamaları haiz olmuştur. Ancak onlar bu ihtilâf çeşitliliği üzerinde durup düşünmek ve tartışmak gibi yollara gitmemişler, kendi kıraatlerini öğrendikleri şekilde okumaya ve öğretmeye devam etmişlerdir. Özellikle Rasûlullâh'ın Kur'ân hususunda tartışmaya girmekten sakındırması, Kur'ân'ın yedi harf üzere indiğine dair hadisler ve her okuyucunun bildiği ve kolayına gelen şekilde okuması yönündeki telkinlerin sıcaklığından ötürü böyle bir ortam oluşmuştur.¹²⁵

İşte böyle bir dönemde özel anlamda Kayrevan, genel olarak da İfrîkiye bölgesindeki fetihlerin artması, sahâbe ve onlardan kıraat alan tâbiînin bölgeye yerleşmesi ve tedris faaliyetleriyle de meşgul olması başlıkta ifade edilen dönemi başlatmış-

¹²⁴ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 1/26; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/318; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/177.

¹²⁵ Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebî Bekr el-Bağdâdî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 47; Abdulhâdî Hamitû, *Kırâatü İmâm Nâfi' inde'l-meğâribeti min rivâyeti Ebî Sa'îd Verş* (Fas: Menşûratü Vezâratü'l-Evkâfi ve's-Şüûnî'l-İslâmiyye, 2003), 75.

tır. Kur'ân'ın farklı kıraatlerle okunması sadece tedris faaliyetlerinin konusu olmamış, özellikle namazlarda okunma durumu söz konusu olduğundan dolayı herkes bu alanda önder kabul ettiği bir sahabî yahut tâbiîni taklit yoluna gitmiş ve nasıl duyduysa o şekilde okumaya meyilli olmuştur. Yani bölgede tek bir kıraat hâkim olmamış, bu alanda öne çıkan sahâbe kanalı ile gelen okuyuşlar takip edilmiştir. Farklı şehirlerde bulunan ve mushaf hattına muğayir olmayacak şekilde muhtelif okuyuşlara sahip olan sahâbe ve tâbiîn vesilesiyle yeni tesis edilen ilim merkezi Kayrevan'da da çeşitli ferdî okuyuşlar yaygınlık kazanmıştır.¹²⁶

Kayrevan'da ihtiyar öncesi dönemde, hicretin ilk bir buçuk aşarında özellikle Medine ve Şam kökenli okuyuşlar öne çıkmıştır. Medine etkisi tüm sahâbenin ilk tedris faaliyetlerini genel olarak o yörede alması hasebiyledir. Kurrâ sahâbenin çoğu ya Medinelidir ya da Medine'de yaygın olan okuyuşlara yatkındır. Şam etkisini akıllara getiren diğer bir sebep ise Kayrevan'ın içerisinde bulunduğu geniş coğrafyanın fethinin Şam merkezli Emevî Devleti marifeti ile gerçekleşmiş olmasıdır. Fetih orduları ile bölgeye gelen, hatta söz konusu bölgede yerleşerek vefatına dek orada yaşayan sahâbe ve tâbiînin bir kısmının Şamlı yahut Şam etkisinde olması da bu sebepten dolayı mümkün görünmektedir. Ayrıca Emevî Devleti'nin, kıraatleri mushafa uyacak şekilde teke indirme gayretinin de fetihler ile Kayrevan ve çevresine kadar yayılan bir etkisinden söz edilebilir. Her ne kadar kıraatleri daraltma, teke indirme gibi gayretler olsa da bu dönemde mushaf hattına uymayan kıraatlerin dahi yaygınlığından bahsedilmiştir. Bu süreçte Şam, Irak, Humus gibi merkezlerde mushafa uysun veya uymasın sahâbe kıraatlerinin yaygın olduğu aktarı-

¹²⁶ Hamitü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 76.

muş, hatta Süleyman b. A'meş¹²⁷ (ö. 148/766) Kûfe'de Zeyd b. Sâbit ve İbn Mes'ûd kıraatlerinin (harf) okunduğunu ifade etmiştir.¹²⁸

Özetle, Kayrevan'da hicretin özellikle ilk bir buçuk asrında "şaz" kavramının¹²⁹ çok bilinir olmadığı, insanların çoğunluğunun sahâbe yahut tâbîîn olan kişilerden duydukları şekliyle kıraati kabullendiği tespiti yapılabilir. "Şaz", "mütevatir" gibi terimler ihtiyar ve sonrası dönemlerde daha belirgin hale gelmiş, dolayısıyla bu asırda insanlar hocasından okuduğu, öğrendiği kıraati en doğru okuyuş olarak kabul etmiştir. Dönemin fetih ve irşad dönemi olmasının da bunda etkisi büyüktür. Zira İslâm ordularının bir bölgeyi fethederken evvele mirde gayesi kıraat birliğini tesis etmek değil, bölgenin fethi ve bölge halkının irşadı olmuştur. Kayrevan'ın başkent konumunda bulunduğu İfrîkiye yöresinin de hicretin ilk asrında yoğun fetih hareketlerine ev sahipliği yapması, bu bölgede de aynı durumun söz konusu olduğuna işaret etmektedir.

Aşağıda, tesisinden önce ya da sonra çeşitli maksatlarla Kayrevan'a gelmiş olan sahâbe ve tâbîînin kendilerine has okuyuşları (harf) ile alakalı bir takım tespitler yapılmaya çalışılacaktır. Elde edildiği kadarı ile okuyuşunun özelliklerine değinilecek ve Kayrevan'da henüz ihtiyar dönemi başlamadan önce hangi kıraatlerin var olduğuna dair özellikle hicretin ilk asrına ışık tutulacaktır.

1.2.2.1. Süfyân b. Vehb'in (ö.82/702) Kıraati

Kayrevan'da yaşamış ve ihtiyar sahibi olduğu aktarılan zatlardan ilki Süfyân b. Vehb'tir. 60/680 yılında evvela savaş mak-

¹²⁷ Kerim Özmen, "A'meş ve Kıraatinin Özellikleri", *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 334-336.

¹²⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 67; Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 76.

¹²⁹ Kıraat ilminde 'Şaz' kavramı ile ilgili detaylı bilgi için Bk. Mehmet Maşuk Acar, *Kıraat İlminde Şaz Meselesi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 37-40.

sadıyla İfrîkiye topraklarına gelmiş, daha sonra ise 78/698 senesinde Abdulazîz b. Mervân tarafından Kayrevan'a yönetici olarak gönderilmiştir.¹³⁰ Kaynakların çoğu onun sahabî olduğu hususunda ittifak etmiştir. Ayrıca Buhârî onun Şamlı olduğunu belirtmiştir.¹³¹ Süfyân b. Vehb'in bir adet hadis rivayetinden de bahsedilmiştir.¹³² Süfyan b. Vehb Kayrevan'da uzun yıllar geçirmiştir; ancak buradaki icraatları ile alakalı çok fazla tafsilat bulunmamaktadır. Kaynaklarda onun "sika" olarak vasıflanan güvenilir zatlardan olduğu ve Ğıyâs el-Hubrânî ile Bekr b. Sevâde'nin ona talebelik yaptıkları beyan edilmiştir. Ğıyâs'tan "biz çocukken Kayrevan'da küttâbta ders yaparken Süfyân gelir ve bize selam verirdi" şeklinde bir rivayet de aktarılmıştır.¹³³ Söz konusu habere binaen Ğıyâs'ın küçükken Süfyân b. Vehb'ten ilim alma ihtimali de düşünülebilir.

Süfyân b. Vehb, çoğunluğu yeni Müslüman olan, daha çok Berberîlerden oluşan İfrîkiye halkına ve fetih gayesiyle Kayrevan'a gelip yerleşmiş olan muhacir Müslümanlara dersler vermiş, Kur'ân ilimlerinin tedrisi için halkalar kurmuştur. Onun Şamlı olması hasebiyle Şam mushafına¹³⁴ uygun bir kiraate sahip olduğu tespiti de yapılmıştır.¹³⁵

Süfyân b. Vehb'in talebelerinden diğeri olan Bekr b. Sevâde ise Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye yolladığı on kişilik ilmî heyet-

¹³⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/151.

¹³¹ el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-Debbâsî (Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 2019), 5/95; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/151.

¹³² Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed Askalanî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdî'l-Mevcûd (Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1989), 3/110.

¹³³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/210; Askalanî, *el-İsâbe*, 3/110.

¹³⁴ Şam mushafları ile alakalı detaylı bilgi için Bk. Betül Genan vd., "Şam Evrakı Koleksiyonu'nun Teşekkül Ettiği Kadim Bir Arşiv: Kubbetü'l-Hazne ve Tarihi", *İslam Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2024).

¹³⁵ Hind Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntestifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicri* (Dâru'l-Arabiyeti li'l-Kitâb, 1983), 99.

te bulunan kişilerdendir. Mısırlı olan Bekr, Süfyan'dan Mısır'da ders almış, daha sonra Kayrevan'a gelmiştir. Kendine has kıraati bulunan Süfyan b. Vehb'in Kayrevan'da dersler vermesi, talebeler yetiştirmesi ve uzun süre orada bulunması hasebiyle, az veya çok kıraatine tâbî olanların varlığından bahsetmek zor değildir. Her ne kadar vefat tarihi ile alakalı çeşitli görüşler olsa da kaynaklarda onun 82/702 yılında vefat ettiğine dair bilgi doğruya daha yakın görünmektedir.¹³⁶

1.2.2.2. Abdurrahman b.el-Esved'in (ö.99/717) Kıraati

Kayrevan'da hicretin ilk asrında belli bir okuyuş tarzı edinerek kıraat konusunda öne çıkmış zatlardan birisi de Abdurrahmân b. el-Esved'dir. Kıraat ve terâcim eserlerinin çoğunda sahâbî oalarak aktarılmakla birlikte tâbîünden olduğu tespitini yapan kişiler de olmuştur.¹³⁷ Medine kökenli olan sahâbî, Ebû Bekr, Ömer, Amr b. el-Âs, Übey b. Ka'b (ö. 33/654) ve Âişe (ö. 58/678) gibi sahâbenin büyüklerinden rivayetlerde bulunmuştur. Hayatıyla alakalı detaylı bilgiye çok rastlanmayan Abdurrahmân'ın, İbn Ebî Serh komutasındaki ordu ile beraber bölgeye geldiği, Kayrevan'da bir süre bulunduğu not düşülmüştür. O, bulunduğu dönemde İfrîkiyelilere İslâm'ın temel bilgilerini öğretmeye çalışmış özellikle Kur'ân eğiticiği vasfıyla öne çıkmıştır. Meşhur talebelerinden biri Süleyman b. Yessâr'dır (ö. 107/725). Talebesi Süleyman'ın da kıraate dair rivayetleri vardır. Hocası gibi Medine asıllı olan Süleyman, fıkıh ve kıraat alanında şöhret bulmuştur. Ayrıca o da hocası gibi Kayrevan'da bulunmuş ve çeşitli idarî görevler üstlenmiştir.¹³⁸

¹³⁶ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 99.

¹³⁷ Askalânî, *el-İsâbe*, 4/242; Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Lübnânî, 1920), 18; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/161.

¹³⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/318.

Abdurrahman b. el-Esved henüz sistematik bir kıraat düzeninin olmadığı hicretin ilk asrında kıraat yönüyle öne çıkmış ve bazı okuyuşları ile alakalı kendisinden rivayetler aktarılmıştır. Sicistânî'nin aktarımına göre Ebân b. İmrân, Abdurrahman'ın Fâtîha Sûresi'nin son kısmını "صِرَاطٌ مِّنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" şeklinde okuduğunu aktarmıştır. Mushaf hattına uyumlu olmayan bu vechin aynı zamanda Ömer b. Hattâb ve Übey b. Ka'b tarafından da okunduğuna dair rivayetler aktarılmıştır. Abdurrahman'ın bu okuyuşunu rivayet eden tek kişi Ebân değildir. Ömer b. el-Esved ve Alkame de onun namazlarda da bu şekilde okuduğunu aktarmışlardır.¹³⁹

Söz konusu okuyuşun rivayet kanallarında "غَيْر" kelimesine mahsus ihtilâflar bulunmaktadır. Bu kelimenin "غَيْرَ", "غَيْرِ" ve "غَيْرٍ" şeklindeki halleri rivayet edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen kelimenin farklı okunuşları sahâbeden muhtelif zatlara atfedilmiştir. Bu ihtilâflarla birlikte İfrîkiye halkı arasında bu ayetin farklı okunuş şekilleri görülmüştür. Abdurrahman b. el-Esved haricinde İbn Zübeyr ve İkrime gibi kişilerde de bu kıraat vecihine rastlanmaktadır. Sayılan bu zatların hepsi de İfrîkiye halkıyla hemhal olmuş ve Kayrevan'da çeşitli gayeler ile bulunmuşlardır. Abdullah'ın kendine has okuyuş birikimi Süleyman b. Yessâr'a, Abdurrahman b. En'am'e (ö. 161/777), İbn Zahr'e¹⁴⁰ ve İbn Ebî Kerîme¹⁴¹ gibi talebelerine aktarılmış olduğu ve bir süre Kayrevan'da bu şekildeki bir kıraatin geçerli olma ihtimali kaynaklarda kaydedilmiştir. Tabii ki tüm İfrîkiyelilerin bu kıraatle okuduğu iddia edilmemektedir; zira şaz ve resm-i Osmanî'ye aykırı unsurlar barındırmaktadır. Fakat gerek rivayetlerin çokluğu, gerekse namazda okunduğunun duyulması gibi aktarımlar bu okuyuşun yahut Abdurrahman b. el-Esved'in diğer kıra-

¹³⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 160, 161, 207, 266.

¹⁴⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/96-103.

¹⁴¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/103, 230.

atlerinin Kayrevan'da ihtiyar öncesi dönemde kısa veya uzun bir dönem geçerli olduğuna ve tercih edildiğine işaret etmektedir. Kiraatin ne kadar uzun süre okunduğu bilinmemektedir fakat; tedris kanalı ile de bölgede bir müddet gündemde kalma ihtimali söz konusudur.¹⁴²

1.2.2.3. Abdullah b.Zübeyr b.el-Avvâm'ın (ö.73/692) Kıraati

Meşhur sahâbîlerden Zübeyr b. el-Avvâm'ın oğlu olan Abdullah b. Zübeyr, İfrîkiye fetihlerinde yoğun olarak bulunmuş; hatta İfrîkiye fetholunduğunda bu haberi halife Hz. Osman'a müjdeleyen kişi olmuştur. İfrîkiye fetihleri maksadıyla bölgeye ilk geldiği yer Kayrevan yakınlarındaki Sübeytile şehri olmuştur. Bu bölgeden sonra kuzeydeki Kartaca şehrine ordusuyla birlikte geçmiş ve burada da çetin mücadeleler vermiştir. 27/648 yılında henüz 25 yaşındayken ilk kez bölgeye gelen sahâbî, daha sonra da Muâviye b. Hudeyc döneminde 45/666 senesinde ikinci kez İfrîkiye topraklarına varmıştır. Uzun yıllar bu bölgede bulunduktan, fetih çalışmalarına ve Kayrevan şehrinin kuruluş aşamalarına katıldıktan sonra bölgeden ayrılmış, dönem dönem inzivâ hayatı yaşamış, bazen de yönetici olarak hizmetlerine devam etmiş, 73/693 senesinde Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) komutasındaki ordu ile çarpışırken vefat etmiştir.¹⁴³

Abdullah b. Zübeyr'in Kur'ân'a çok ihtimam gösteren bir sahâbî olduğu söylenmiştir. Hz. Osman onu, istinsah edilen mushafın yazımında görevlendirmiştir. Kendisine has bir mushafı da bulunan Abdullah'ın Kur'ân'ı tamamen hıfzettiği de belirtilmiştir. Mushafı ile alakalı bazı bilgiler Sicistânî ta-

¹⁴² Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 104.

¹⁴³ Askalânî, *el-İsâbe*, 4/78; Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihim ve seyrun min ahbârihim ve fedâilihim ve evsâfihim* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1983), 1/43, 44.

rafından aktarılmıştır. İbn Cezerî de onun Kur'ân konusundaki maharetine yer vermiş ve kendisine ait bir rivayetler bütünü (harf) olduğunu söylemiştir. Her ne kadar onun mushafının resm-i Osmanî'ye aykırı olan noktalarının bulunduğu bilirse de söz konusu mushafın istinsah faaliyetlerinden sonra yakıldığı ihtimalinden de bahsedilmiştir.¹⁴⁴

İbn Zübeyr'in kendisine ait mushafı ve kıraatinin bulunduğu belirtilmiştir. Hatta o, bazı kişilerin "و حِزْمٌ" olarak okuduklarını; ancak doğrusunun "و حَرَامٌ" olduğunu, "كَارِسَتْ" olarak okunduğunu duyduğu kelimenin de "كَارِسَتْ" şeklinde okunması, "حَمِيمَةٌ" şeklindeki telafuzun ise "حَامِيمَةٌ" olması gerektiğini söylemiştir.¹⁴⁵ İbn Zübeyr'in böyle bir tespit yapması onun kıraat alanında söz sahibi olduğu ve kendi kıraat tarzını insanlara aktarmaya çalıştığını göstermektedir. Zira ilk kelimedeki Kûfe yöresine has "و حِزْمٌ" şeklinde sahîh bir vecih olmakla birlikte "حَرَمٌ", "حَرِمٌ" ve "حَرْمٌ" şeklinde şaz okuyuşlar da söz konusudur. Ayrıca ikinci kelime de hoş bulmadığı "كَارِسَتْ" vechinin¹⁴⁶ Basra, üçüncü kelimedeki tasvip etmediği "حَمِيمَةٌ" kelimesinin¹⁴⁷ ise Basra ve Medine'ye has sahîh okuyuş şekilleri olduğu bilinmektedir. Yani o, peygamberden yahut hocasından aldığı, duyduğu okuyuşları öncelemiş ve kendi seçkilerini oluşturmuştur. Bu kıraat birikimini de iki kez geldiği Kayrevan yöresinde, cemaate namazlarda okuyarak yahut tedris faaliyetleri vasıtasıyla, kendisine has mushafının da yardımıyla insanlara aktarmış olduğu düşünülmektedir. İbn Zübeyr'e atfedilen okuyuşlar sadece yukarıdaki üç vecihten ibaret değildir, ge-

¹⁴⁴ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/9-16; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 88, 91, 111; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/419.

¹⁴⁵ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 205.

¹⁴⁶ Ahmed b. Muhammed b. el-Bennâ Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kırâati'l-erbe'ati aşar*, thk. Enes Mehra (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 271.

¹⁴⁷ Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü'd-dîn Ebu'l- Hayr İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 2/314.

rek şaz gerekse mütevatir olmak üzere kendisinden çeşitli rivayetler aktarılmıştır.¹⁴⁸ Kaynaklarda İbn Zübeyr'in Kur'ân eğitimine verdiği önem ve mushaf hattına ittibâ hususundaki gayretinden bahsedildiği de düşünüldüğünde, Kayrevan yöresinde kendisine ait kıraatin az veya çok yayıldığını kabul etmek yanlış sayılmaz.¹⁴⁹

1.2.2.4. Abdullah b. Abbâs'ın Kıraati

Hicretin ilk asrında Kayrevan ilmî birikimine katkı veren, bu yöredeki kıraat birikiminin şekil kazanmasında etkisi olan sahâbeden birisi de Hz. Peygamberin amcasının oğlu olan Abdullah b. Abbâs'tır. O da kendisine has harf ve mushafı bulunduğu için ihtiyar öncesi dönemde zikredilmesi gereken kıraat önderlerindedir. İfrîkiye'ye Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh komutasındaki ordu ile giren İbn Abbâs aynı zamanda uzun süre savaş ganimetlerini Müslümanlar arasında dağıtma görevini üstlenmiştir.¹⁵⁰

İbn Abbâs Kur'ân'ın gerek kıraati, gerek tedebbürü ve gerekse tefsiri hususunda zamanının en mahir şahsiyetleri arasında sayılmıştır. Peygamber zamanında muhkem ayetlerin hıfzını yapmış, daha sonra da tüm Kur'ân'ı ezberleyerek Übey b. Ka'b'e ve Zeyd b. Sâbit'e arz etmiştir. İbn Abbâs kıraat hususunda İbn Mes'ûd'e ittibâ ettiği on sekiz nokta haricinde büyük ölçüde Zeyd b. Sâbit'in kıraatine tabi olmuştur. İbn Abbâs İfrîkiye'ye fetih gayesiyle gelmiştir; fakat ne kadar kaldığına ve ikinci kez gelip gemediğine dair net bir veri bulunmamaktadır. Ancak bölgede yetiştirdiği talebelere bakıldığında İfrîkiye bölgesinde onun hiç de azımsanmayacak bir vakit geçirdiği tespiti yapılabilir. Ayrıca Kur'ân'a olan düşkünlüğü ve tedris faaliyetlerindeki gayreti düşünüldüğünde onun bu yörede talebe ye-

¹⁴⁸ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 205-207.

¹⁴⁹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 108.

¹⁵⁰ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/41.

tiştirmeme, ilmî faaliyetlerde bulunmama gibi bir ihtimali oldukça uzak görünmektedir.¹⁵¹

İbn Abbâs'ın Kayrevan şehrinde nam salmış ve ilmî kişilikleri ile öne çıkmış birçok talebesinden bahsedilmiştir. Önemli talebelerinden bazıları Süleyman b. Yessâr (ö. 107/725), İkrime, Ebû Alkame, Alî b. Rebâh'dır (ö. 100/718). Süleyman b. Yessâr, İbn Abbâs'tan ve onun haricinde Zeyd b. Sâbit, Meymûne, Ümmü Seleme, Âişe gibi önemli sahâbeden rivayetlerde bulunmuştur. İfrîkiye'ye ilim yayma maksadıyla gelenlerden İkrime de İbn Abbâs'ın talebesi olmuştur. Özellikle İkrime'nin Kur'ân, kıraat ve tefsir alanında İbn Abbâs ve diğer hocalarından aldığı ilmi binlerce İfrîkiyeliye ulaştırdığı ve derslerini Kayrevan'daki meşhur Ukbe Camisi'nde yaptığı aktarılmıştır. İbn Abbâs'tan aldığı ilmi Kayrevan merkezli İfrîkiye'de yayan İkrime'nin kendisine özel bir mushafı bulunmaktadır. Söz konusu mushafın, hocası İbn Abbâs'ın mushafıyla büyük oranda ittifak üzere olduğu, pek az noktada ihtilâfın söz konusu olduğu belirtilmiştir.¹⁵²

İbn Abbâs'ın önemli öğrencilerinden biri de Ebû Alkame'dir. Bir dönem İbn Abbâs'ın kölesi olan, daha sonra azat edilen Ebû Alkame Kayrevan'a yerleşen ve hayatının sonuna kadar burada kalan âlimlerden olmuştur. O, İbn Abbâs'tan birçok rivayetlerde bulunmuştur. Otoriteler tarafından sika olarak addedilen Ebû Alkame Kayrevan'da senelerce tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Kayrevan'da İbn Abbâs'ın kıraatinin etkisinin b.r dönem bu zat vasıtasıyla de etkisini sürdürdüğü tespiti yapılabilir.¹⁵³

İbn Abbâs'ın özellikle kıraat yönüyle öne çıkan talebelerinden diğeri ise Alî b. Rebâh'tır. O, İbn Abbâs'ın en önemli râvîleri

¹⁵¹ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 107-112; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/425, 426.

¹⁵² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/515.

¹⁵³ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 1/218.

arasında sayılmıştır. Özellikle ondan aldığı kıraati aktarma hususunda gayret göstermiştir. Şürahbîl kanalıyla ondan “يَا لِدِينَ كَفَرُوا” şeklinde sahih olmayan bir vecih akarılsa da bu okuyuş muteber kıraat kitaplarında yer almamıştır. Alî b. Rebâh Kayrevanlıların Kur’ân ve diğer eğitimleri için çok büyük gayretler sarfetmiştir. Kayrevan’da bir ev ve mescidi olan İbn Rebâh bu mekânlarda yüzlerce talebe yetiştirmiştir.¹⁵⁴

Ebû Raşîd Haneş b. es-Sibâi es-San’ânî (ö. 100/718) de İbn Abbâs’tan kıraat alan zatlar arasında zikredilmiştir. Haneş 50/670 senesinde fetih maksadıyla İfrîkiye’ye gelmiş, Kayrevan’a yerleşmiştir. Alî b. Rebâh gibi onun adına da bir mescid inşâ edilmiş ve bu mescidde tedris faaliyetlerinde yüzlerce talebe eğitim görmüştür. İbn Abbâs ile birlikte İbn Ömer, Abdullah b. Amr gibi zatlardan da kıraat almış ve bu zatların kıraatlerini ihtiva eden özel bir mushafa sahip olduğu aktarılmıştır. Haneş’in Dımaşk’ın San’â köyünden geldiği ayrıca mushafında Şam ve Kûfe ehlinin kıraat özelliklerinin bulunduğu da bildirilmiştir. Ömer b. Abdülazîz’in İfrîkiye’ye gönderdiği heyet içerisinde bulunan Abdurrahman b. En’am, Bekr b. Sevâde gibi önemli kişiler Haneş’ten ilim almışlardır. Çoğunlukla Zeyd b. Sâbit’in okuyuş özelliklerini taşıyan İbn Abbâs’ın kıraatinin, yukarıda sözü edilen talebesi vesilesiyle ihtiyar öncesi dönemde dönemin ilim merkezi Kayrevan’da yayıldığı belirtilmiştir.¹⁵⁵

1.2.2.5. Abdullah b.Ömer b.el-Hattâb’ın (ö.73/692) Kıraati

Halife Hz. Ömer’in oğlu olan Abdullah b. Ömer de Kayrevan’da kıraat sahasında etkisi olan ve kendisine ait bir kıraat bulunan sahâbedendir. O da çoğu sahâbe gibi gazve mak-

¹⁵⁴ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/77, 78; Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 1/199-201.

¹⁵⁵ Ebû Ca’fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Dabbî, *Buğyetü’l-mültemis fi târîhi ricâli ehli’l-Endelüs*, nşr. Dârü’l-Kâtibi’l-Arabî (Kahire: Dârü’l-Kâtibi’l-Arabî, 1967), 279.

sadıyla bölgeye giriş yapmıştır. İfrîkiyeye 34/655 ve 45/666 yıllarında iki kez geldiğine dair rivayetler bulunmaktadır. İbn Ömer, Hz. Peygamber, Ömer, Zeyd b. Sâbit ve diğer bazı sahâbeden birçok rivayette bulunmuştur. Kur'ân hâfızı olan İbn Ömer onun tedebbür ederek okuma ve anlama hususuna da ehemmiyet vermiş, bu gaye ile sadece Bakara Süresi'ni sekiz sene de bitirdiği rivayet edilmiştir. Bu vasfı ile Kur'ân'ı en iyi anlayanlar arasında olmuş ve yaklaşık altmış sene insanlara ihtilâf ettikleri konularda fetva vermiştir. Ona ait, yanından hiç ayırmadığı bir mushafın olduğu rivayet edilmiştir.¹⁵⁶

Abdullah b. Ömer de İbn Abbâs gibi, İfrîkiyelilere gerek Kayrevan gerekse farklı şehirlerde dersler vermiş ve birçok talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında Süleyman b. Yessâr, İkrime, Ebû Mensûr el-Fârisî, Abdurrahman b. En'am, İsmail b. Ubeyd gibi kıraat ilminde öne çıkmış şahsiyetler bulunmaktadır.¹⁵⁷

1.2.2.6. Abdullah b.Amr b.Âs'ın Kıraati

İfrîkiye'ye fetih gayesiyle gelen ve kıraati ile bölge halkını etkilemiş olabileceği tahmin edilen bir diğer sahâbî ise Abdullah b. Amr'dır (ö. 65/684). Yazısının güzelliği ile bilinen Abdullah'a ait hususî bir mushafın varlığından da söz edilmiştir. Sicistânî onun kendisine has mushafı olduğundan bahseden müellifler arasındadır.¹⁵⁸ Ayrıca İbn Cezerî tabakât eserinde Abdullah b. Amr'a ait bir kıraatin olduğunu da ifade etmiştir. Kayrevan ilim yurdunda ihtiyar dönemi öncesinde etkisi olduğu tahmin edilen sahâbî Abdullah'ın bölge halkından da birçok talebesi olmuştur. Ondandır rivayetleri bölge halkına aktaran öğrencileri arasında Ömer b. Abdulaziz'in gönderdiği he-

¹⁵⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 41, 42; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/79-84.

¹⁵⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/437, 438.

¹⁵⁸ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 207, 358.

yette de bulunan İsmâil b. Ubeyd, Bekr b. Sevâde, Abdurrahman b. Râfi', Hıbbân b. Ebî Hable gibi zatlar yer almaktadır.¹⁵⁹

1.2.2.7. Ukbe b. Âmir'in Kıraati

Ukbe b. Âmir'in Kayrevan'a veya İfrîkiye'ye geldiğine dair çok sıhhatli bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Ebu'l-Arab tarafından onun bölgede bulunduğu yönelik zayıf bir rivayet aktarılmıştır.¹⁶⁰ Söz konusu rivayetin doğru olmadığı ve adı geçen kişinin Ukbe b. Âmir değil, Ukbe b. Nâfi' olduğuna dair yorumlar da yapılmıştır. Ukbe b. Âmir'in Kayrevan'da bulunmama ihtimali her ne kadar yüksek gibi görünse de onun kıraatinin Kayrevan'a ulaşması ve İfrîkiyeliler arasında tedrisinin yapılması hususuna kesin gözüyle bakılmıştır. Zira ondan kıraat alan birçok talebesi Kayrevan'a gelmiş ve Kur'an öğretimi hususunda İfrîkiyelilere destek olmuşlardır. Yani kendisinin bulunup bulunmadığı şai-beli dahi olsa öğrencileri vasıtasıyla Ukbe'nin kıraatinin etkilerinin Kayrevan'da görülme ihtimalinden bahsedilmiştir.

Resm-i Osmanî hattına uyumlu olmadığı söylenen bir mus-hafa sahip, hıfzı kuvvetli ve sesi güzel olan Ukbe b. Âmir'in Nûr Sûresi'ndeki "والله بكل شيء عليم" ayetinin son kelimesini "بصير" olarak okuduğu belirtilmiştir. Kayrevanlılara kıraat öğreten Ca'sel b. Hâ'ân, Alî b. Rebâh, Bekr b. Sevâde, Ebû Abdırrahman el-Hablî, Fudâle b. Ubeyd, İkrime, Ebu'l-Eş'as Rabîa b. Yezîd, Ebû Saîd Keysân el-Makberî (ö. 100/718) gibi önemli kıraat şahsiyetleri ona çeşitli yerlerde talabelik yapmışlardır.¹⁶¹

Ukbe'den kıraat rivayetleri bulunan Ebu'l-Eş'as, Dımaşk'tan Kayrevan'a gelmiş ve burada ilmî kişiliği ile meşhur olmuştur. Vali Gülsüm b. İyâz'ın Sufriiler ile yaptığı savaşta şehit olana dek Kayrevan'da uzun yıllar yaşayan Ebu'l-Eş'as'ın, Kayrevan-

¹⁵⁹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/43, 44; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/439.

¹⁶⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 41.

¹⁶¹ el-Berrî, *el-Kur'ân ve ulûmuhû fi Mısır*, 159.

lılara Ukbe'den aldığı kıraati aktardığı söylenmiştir. Ebû Sa'îd Keysân ise Medine ulemâsından olup Kayrevan'a hangi tarihte geldiği bilinmemektedir. Onun da Kayrevan'da Ukbe'nin kıraatini talim ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Yukarıda da aktarıldığı gibi her ne kadar Ukbe b. Âmir'in Kayrevan'da bulunup bulunmadığı hususunda ihtilâf olsa da onun talebelerinden bir çoğunun Kayrevan'da uzun yıllar yaşadığına ve ona ait olan harfi öğrenerek bölgede yaydıklarına kesin gözüyle bakılmaktadır.¹⁶²

1.2.3. İhtiyar Dönemi

Kıraat ilminin önemli kavramlarından biri olan "ihtiyar" olgusu, kökeni sahabe dönemine dayanan ve özünde Müslümanlar için kolaylık sağlamak amacı güden bir kıraat terimidir. Bilindiği üzere, Kur'ân'ın inzali döneminde "Kur'ân yedi harf üzere indirildi. Kolayınıza geleni okuyun." hadisi gereğince, Müslümanlara farklı okuma biçimlerinde ruhsat verilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Kur'ân'ın farklı okuma formlarının tamamının aynı anda okunması yerine, bu formlardan birinin tercih edilerek okunmasına yönelik bir izin söz konusu olmuştur. Kur'ân'ın nüzulünden itibaren çeşitli dönemlerde kıraat birikimi arasından ihtiyarlar yapılmış ve kırâat otoriteleri, kendi belirledikleri kriterlere göre bu tercihleri gerçekleştirmiştir. Bu tercihler, kıraat ilminde "ihtiyar" terimiyle tanımlanmıştır.¹⁶³

Bir önceki bölümde, çeşitli sebeplerle Kayrevan'a gelmiş, İfrîkiye halkı ile kaynaşmış ve burada ilmî hayata katkıda bulunmuş olan, kıraat sahasında da bölge halkının okuyuşlarını direkt etkiledikleri düşünülen sahâbeden bazı önemli şahsiyet-

¹⁶² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 206-207; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 84.

¹⁶³ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî* (Ankara: OTTO, 2016), 36-40; Sait Bosat, "Kıraat İmamlarında İhtiyar Olgusu", *Hikmet Yurdu Der-gisi*, (2020), 1-5.

lere ve ulaşılabildiği kadarı ile kıraatlerinin birtakım özelliklerine temas edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu zatların beraberinde bulundurdıkları mushaflardan ve bu mushaflara dercedilmiş kendi kıraatlerinin bazı hususiyetleri ile alakalı da bazı bilgiler sunulmuştur. Bununla birlikte bahsi geçen kıraat önderlerinin talebelerinden ve kendilerinden kıraat alan diğer ulemâdan da söz edilmiştir. Bu bölümde ise ihtiyar dönemi olarak adlandırılan kıraat evresinde Kayrevan'daki durum ele alınacaktır.¹⁶⁴

Batıdaki İslâm beldelerine yönelik kıraat tespitleri yapan eserlerin hemen hepsinde İfrîkiye ve ilmî merkez Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminin Ömer b. Abdülaziz'in bölgeye gönderdiği heyet önderliğinde gerçekleştiğine dair çıkarımlar vardır. Esasında Kayrevan'da bulunan İfrîkiyeliler, halife söz konusu heyeti göndermeden evvel de Kur'ân'ı öğrenmiş ve Kur'ân ilimleri ile meşgul olmuşlardır. Hatta doğuya ilmî çalışmalar yapmak için rihleler de düzenlemişlerdir. Örneğin halifenin sözü edilen heyeti henüz bölgeye gelmeden önce Kayrevanlı âlim ve âbid Muhammed b. İmrân et-Tecîbî (ö. 125/742) doğuya gitmiş orada birçok şehir dolaşmış ve çeşitli ulemâdan ders alarak memleketine geri dönmüştür. Vefat tarihine dikkat edildiğinde bölgedeki rihle hareketliliğinin hilâfet tarafından gönderilen heyetten daha önce başladığı tespiti yapılabilir. Yani çoğunluğu oluşturan Berberîler ve çeşitli sebeplerle Kayrevan'a gelmiş Müslümanlar arasında İslâmî ilimlere olan ilgi, Ömer b. Abdülaziz'in gönderdiği heyetten önce canlanmaya başlamıştır. Heyetin bölgeye gelmesinden ön-

¹⁶⁴ Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihim ve seyrun min ahbârihim ve fedâlihim ve evsâfihim* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1983), 1/103, 203; Hind Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntessifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicri* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 123.

ce Berberîlerin İslâmîyeti benimsediğine dair İbn Azârî de bir tespitte bulunmuştur. Onun aktarımına göre Berberîler, kendilerine bazı hususlarda Hristiyan muamelesi yapan yönetici Yezîd b. Ebî Müslim'e çok büyük tepkiler göstermiş, kendilerine Müslüman muamelesi yapmadığı için ayaklanmış ve bir rivayete göre ise onu öldürmüşlerdir.¹⁶⁵

Ömer b. Abdilaziz'in bölgeye gönderdiği bu ilmî heyetin sıfırdan İslâmîyeti ve İslâmî ilimleri bölge halkına öğretmek için değil; bir çeşit düzenleme ve birlik sağlama gayesiyle yollandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca gönderilen heyet bölge halkının itikadî, fikhî ve diğer birçok alanda noksanlarını tamamlamak gayesine hizmet etmiş ve bu sayılan sahalarda Müslümanları doğru bir noktaya sevk etme hizmetini üstlenmiştir. Nitekim Ebu'l-Arab tabakât eserinde, söz konusu heyet bölgeye gelmeden önce içkinin haram olup olmadığına dair yanlış bazı fikirlerin dahi bulunduğundan, bazı insanların haram olmadığını düşünerek sarhoş eden içecekleri tükettiğinden; ancak halifenin yolladığı heyet ile birlikte bu durumun tamamen düzeldiği ve insanların bu konuda haram helâl ayırımını net olarak belleğinden bahsetmiştir.¹⁶⁶

Bu dönemde Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatle alakalı olarak da çeşitli tespitler yapılabilir ve birtakım varsayımlar yürütülebilir. Kıraat ilminde ihtiyar döneminin başlangıç evrelerine tesadüf eden bu süreçte İfrîkiye ve başkenti konumunda bulunan Kayrevan halkının fetih için gelen sahâbe ile tâbiînün rivayetlerinden öğrendikleri çeşitli kıraatleri benimsedikleri tespiti yapılmıştır. İhtiyar öncesi rivayet dönemi, daha önce de söz edildiği üzere birçok sahâbe ve tâbiîn kanalından gelen kıraat riva-

¹⁶⁵ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1920), 21; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 124.

¹⁶⁶ Hamîtü, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 77.

yetlerinin bölgede geçerli olduğu, bazı sahâbenin mushaflarında bulunan ve kendi okudukları kıraatler ile öne çıktıkları bir devir olarak kayıtlara geçmiştir. Hatta, Osman mushaflarının istinsahından sonra terkedilen bazı kıraatlerin dahi o dönemde halk arasında geçerliliğini koruduğundan bahsedilmiştir. İşte ihtiyar döneminin başlarına denk gelen bu süreçte, bölgeye yollanan hilâfetin bu resmî heyetinin ilk gayesi diğer birçok alanda olduğu gibi kıraatler konusunda da kargaşa ve dağınıklığa mani olmak olmuştur. Ayrıca heyet, insanları sadece mushaf hattının müsaade ettiği kıraatlere yönlendirmiş, bunun dışındaki okuyuşların terk edilmesi hususu üzerinde durmuştur. Şüphesiz bu tespitlerden, tüm Kayrevan halkının terk edilen kıraatleri okuduğu gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Zira heyetin geldiği bu dönem öncesinde Kayrevan halkının mushaf hattına muhalif olmayan ve çeşitli İslâm beldelerinde geçerli olan sahih okuyuşlara hâkim olduklarının göz ardı edilmemesi gerektiği de not düşülmüştür. İfrîkiye'ye ve ilmî merkezi Kayrevan'a, Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam'dan gelen ulemâ düşünüldüğünde bu ihtimal uzak görünmemektedir. Esasında bu durum Sahnûn'un hoş olmayan kıraatlerden nehyetmesi ve "güzel bir kıraat" olarak addettiği imam Nâfi'in okuyuşunun yanına başka bir kıraatin de eklenebileceği yönündeki sözünün, çeşitli kıraatlerin varlığını ispatlar nitelikte olduğunu göstermektedir.¹⁶⁷

1.2.3.1. Ömer B.Abdilazîz'in Gönderdiği Heyet ve İhtiyar Dönemindeki Rolü

Halife Ömer b. Abdilazîz'in İfrîkiye'ye gönderdiği on kişilik heyet, siyâsî, sosyal, ekonomik ve nihayet ilmî anlamda baş

¹⁶⁷ Hamitû, *Kırâatü İmâm Nâfi' inde'l-meğâribe*, 3/76-78; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 122-124.

şehir olan Kayrevan'ı bir merkez olarak belirlemiş ve bölgenin talim ve irşadını buradan planlamışlardır. Zira bir dönem Kayrevan, İslâmî ilimlerin hemen hepsinde öne çıkan bir şehir olmuş, doğu ve batıdan birçok ulemânın çeşitli ilimleri ahzeme gayesiyle uğradığı bir merkez haline gelmiştir. Yollanan heyet, evvela fikhî tereddütleri ortadan kaldırmak, haram ve helâl olan şeyleri iyice belletmek, sünnetin ehemmiyetini insanlara aktarmak ve onlara Kur'ân okumayı öğretmek amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ayrıca hemen hepsi tâbiünden olan heyet, ders veren menkibeler anlatarak Kur'ân ahlakını da yaymaya gayret etmiştir.¹⁶⁸

İlmî bakımdan Kayrevan'da yaşayan İfrîkiyelilere doğrudan tesir eden, halk ile iç içe yaşayarak verilmek istenen mesajları direkt olarak aktaran ve Kayrevan'ın askerî, siyasî önemine ilaveten aynı zamanda ilmî bir başkent olmasına da açık etkileri olan söz konusu heyet kaçınılmaz olarak Kur'ân ilimlerine ve hususiyile kıraatlerin bölgedeki durumuna da yön veren aksiyonlarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu bölümde heyetin Kur'ân ve kıraatler ile alakalı gayretlerinin, özellikle ihtiyar döneminde Kayrevan kıraatine olan etkilerinden bahsedilecektir.¹⁶⁹

Yollanan heyetin her birinin ayrı ayrı Kur'ân ve kıraatle meşgul olduğuna dair kanıt yahut veriler kaynaklarda sunulmamıştır. Hatta kaynaklarda heyetten kıraat ve Kur'ân öğretimi-ne has olarak seçildiği vurgulanan tek zatın Ca'sel b. Hâ'ân olduğu görülmektedir. Zira Zehebî onun İslâm halifesi tarafından batı tarafına Kur'ân ve kıraati öğretmesi için gönderildiğinin altını çizmiştir. Ancak bundan, heyetteki on âlim arasından sadece Ca'sel'in böyle bir görevle vazifelendirildiği, diğer dokuz ulemânın bu gayeye hizmet etmediği anlaşılmamalıdır.

¹⁶⁸ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 20, 21.

¹⁶⁹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 23.

Bölge kıraat araştırmacıları da bunu muhal olarak görmüşlerdir. Zira gayeleri İslâmî ilimleri eğitim öğretimi olan bu heyetin Kur'ân ve kıraat eğitimini öncelemeden, onu esas faaliyet olarak görmeden, ondan neşet eden ilimleri hakkıyla talim ettiklerini düşünmek çok makul görünmemektedir. Örneğin heyetten olan İsmâîl b. Ebî Mühâcir'in henüz bölgeye gönderilmeden evvel halife Abdülmelik b. Mervân'ın çocuğuna Kur'ân okuttuğu bilgisi mevcuttur. Diğer bazı tâbiîn ile alakalı da henüz bölgeye yollanmadan evvel benzeri faaliyetlerde bulduklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Fakat heyetin Kayrevan'a yollanırken Kur'ân ve kıraat öğretme amacını gütmesi ile alakalı spesifik ifadelerin bulunmamasının, kaynakların bu konudaki eksiklikleriyle alakalı olabileceği düşünülmüştür. Bununla birlikte dönemin ilmî ortamı düşünüldüğünde çok doğal bir süreç ve ilk basamak olarak addedilen Kur'ân okuma ve öğrenme gayesine yönelik net ifadelerin bulunmaması da makul kabul edilmiştir. Örneğin bazı eserlerde net bir şekilde Kur'ân eğitimi için gönderildiğinin altı çizilen Ca'sel b. Hâ'ân hakkında bazı kaynaklarda ise bu noktaya temas eden hiçbir ifadeye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu duruma sebep olan şeyin kaynakların bilgileri sunma noktasındaki tercihleri olduğu belirtilebilir. Özellikle bazı kadim eserlerde kullanılan "fukahâdandır" ifadesinin de, Kur'ân ilimleri, fıkıh, hadis gibi birçok alana hâkim olan âlim kimseye râcî olduğu düşünüldüğünde, ayriyeten Kur'ân ve kıraat ifadelerinin müstakil kullanılmama tercihi daha anlaşılır görünmektedir.¹⁷⁰

Halife Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye yolladığı heyet, özellikle Kayrevan'da olmak üzere İfrîkiye'nin çeşitli bölgelerinde aileleri için evler, ibadet ve tedris maksadıyla mescidler, Kur'ân

¹⁷⁰ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 1/298; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/202.

eğitimi ve onun ezberlenmesi için ise küttâblar bina etmişlerdir. Her birinin Kur'ân'ın okunması ve hıfzedilmesi için küttâblar inşa ettiği rivayeti de onların bu sahayı ne derece öncelediklerine bir işaret olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla çoğunlukla sahâbeden kıraat öğrenen bu ulemâ bölgenin ilk resmî kurrâsı olarak sayılmıştır.¹⁷¹

Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminin başlaması ve süregelmeye halifenin bölgeye gönderdiği bu on kurrânın talim ve tedrisi ile eş zamanlı gerçekleşmiştir. Daha farklı bir ifade ile kıraatin söz konusu evresinin başlangıcı bu heyet önderliğinde cereyan etmiştir. Kayrevan ve İfrîkiye'nin ilk resmi kurrâsı olarak addedilen ve ihtiyar dönemine önderlik eden bu heyetteki ulemâya tek tek değinerek daha detaylı bilgi sunmaya gayret edilecektir.¹⁷²

Heyetin önemi isimlerinden biri İsmâîl b. Ubeyd el-Ensârî'dir. O, heyet ile birlikte vazifelendirilmeden önce de Kayrevan'a gelmiştir. 91/710 senesinde Kayrevan'a gelen el-Ensârî, "Zeytûne" ismiyle maruf bir meşid yaptırmıştır. 107/726 yılında Sicilya gazvesinde şehit olan el-Ensârî'nin ilk gelişinden sonra Kayrevan'dan hiç ayrılmadığına ve şehirden ayrılmadan yaklaşık on beş sene kendini ilim ve irşada verdiği dair rivayet de vardır. İsmâîl b. Ubeyd, ihtiyar öncesi dönemde sözü edilen Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr gibi kendilerine has mushafları bulunan sahâbeden kıraat rivayet etmiştir. El-Ensârî'nin bu üç hocasından aldığı rivayetleri kendine has bir mushafta toplayıp toplamadığı bilinmemektedir. Onun kendisine özel bir ihtiyarı olma ihtimalinden bahsedilmiştir. Heyetin önemli isimlerinden olan bu zat Kayrevan'da uzun seneler kalmış, ilmi

¹⁷¹ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 77.

¹⁷² Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 77, 78.

ve zühdü ile insanlar üzerinde tesir etmiştir. Kendisine has bir kıraat seçkisi bulunduğu düşünölen âlimin bu etkili şahsiyetinden ve uzun seneler Kayrevan'da kalarak orayı yurt edinmesinden ötürü, kıraatinin de Kayrevanlılarca yahut çeşitli yerlerden oraya gelenlerca makbul görölüp yayıldığı ihtimali dile getirilmiştir. Kendisinden ders okuyan ve kıraat rivayet eden zatlar arasında ise Abdölmelik b. Ebî Kerîme (ö. 204/819), İfrîkiye kadılarından Abdurrahmân b. Ziyâd b. En'am (ö. 156/772) ve yine heyetin fertlerinden biri olan Bekr b. Sevâde el-Cüzâmî (ö. 128/745) gibi önemli ulemâ zikredilmiştir. El-Ensârî üzerinde mushaf taşıyor olduğu halde bir deniz gazvesinde boğularak şehit olmuştur.¹⁷³

Kayrevan'da ihtiyar dönemi yaşanırken bölgeye yollanan on kişilik heyetin içinde olan ve kıraat faaliyetlerine doğrudan etkileri bulunan önemli kişilerden biri de Ebû Abdilhamîd İsmâîl b. Ubeydillâh b. el-Muhâcir'dir (ö. 132/749). Onun İfrîkiye'deki etkisi sadece ilmî değildir; zira aynı zamanda valilik görevi de üstlenmiştir. Bundan dolayı onun etkisi diğer heyet fertlerinden daha farklı olmuş ve yöneticiliği vesilesiyle birçok Berberî İslâm'a girmiştir. Ebû Abdilhamîd Abdullah b. Amr ve Fudâle b. Ubeyd'ten kıraat rivayet etmiştir. O, her ne kadar velayet görevi çok kısa sürsede yaklaşık otuz yıl bölgede kalmış ve Kayrevan'ı yurt edinerek İfrîkiyye halkının talimi için çaba sarfetmiştir. Kırk yaşında Kayrevan'a gelen âlim, eğitim öğretim açısından en verimli çağını burada geçirmiş, bölge halkına Kur'ân ve kıraat dersleri vererek yetmişli yaşlarında yine Kayrevan'da vefat etmiştir.¹⁷⁴

Ömer b. Abdilazîz'in Kayrevan merkezli olarak İfrîkiye bölgesine gönderdiği heyetin diğer bir üyesi ise Ebû Semâme Bekr

¹⁷³ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/101, 106, 107, 116.

¹⁷⁴ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/75, 76; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/203-206.

b. Sevâde el-Cüzâmî el-Mısırî'dir (ö. 128/745). O, Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminde kritik faaliyetleri bulunan bir âlimdir. Onu öne çıkaran hususlardan biri de Şâm kurrâsından olması ve Mısır'da da çeşitli eğitimler görmesidir. İbn Sevâde, bu iki ilim yurdunda eğitimlerini tamamlamış ve sonra halife tarafından yeni ilim merkezi namzeti olan Kayrevan'a yollanmıştır. Kayrevan kıraatine Şâm ve Mısır etkisi bağlamında önemli bir isimdir. Kayrevan şehrinde uzun yıllar fetva makamında da bulunan İbn Sevâde'nin çoğu kaynağa yine aynı şehirde vefat ettiği aktarılsa da İskenderiye'de bir deniz harbinde şehit düştüğü rivayeti de not düşülmüştür. İbn Sevâde, Ukbe b. Âmir, Abdullah b. Amr, Süfyân b. Vehb el-Havlânî gibi Kayrevan'ın ilk zaman kurrâsından dersler almıştır. Ayrıca Ukbe b. Âmir ve Abdullah b. Amr'ın talebesi olan kıraat âlimi Abdurrahmân b. Cübeyr el-Mısırî'den, kendine ait bir kıraat derlemesi olan Medinelî âlim Saîd el-Müseyyeb ve Kayrevan kârîsi Ca'sel b. Hâ'ân'dan kıraat almıştır. İbn Sevâde'nin tüm bu hocalarından kıraat alarak sonrasında kendine has bir kıraat ihtiyarında bulunduğu ihtimalinden bahsedilse de bununla alakalı günümüze ulaşan bir veri bulunmamaktadır.¹⁷⁵

İhtiyar döneminin önemli aktörlerinden olan bu hilâfet heyetinin Kayrevan'da etki bırakan diğer bir üyesi Ebû Saîd Ca'sel Hâ'ân b. Umeyr er-Ra'inî el-Mısırî'dir. İsmi telaffuzu ile alakalı çeşitli rivayetler bulunan Ca'sel, daha önce de söz edildiği üzere, bölgeye yollanırken kıraat eğitimi amacıyla gönderildiğinin altı çizilen tek kişidir. O, şu ana kadar bahsedilen heyet üyelerine kıyasla altı yıl gibi kısa bir süre Kayrevan'da kalmıştır. Ancak bu kısa sürede bile bölgede etkili izler bırakmış, hussusiyle kıraat konusunda döneminin önemli şahsiyetleri ara-

¹⁷⁵ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/74; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/211-213.

sına girmiştir. Ca'sel'in, heyetin diğer üyelerinden olan Bekr b. Sevâde'ye hocalık yaptığı aktarılmıştır. Ayrıca onun her ne kadar kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanmasa da bir rivayete göre sahâbî olan Ebû Temîm Abdillâh b. Mâlik el-Ceyşânî (ö. 77/696)'nin ders halkasına dahil olduğundan bahsedilmiştir. Ebû Temîm ise Alî b. Ebî Tâlib, Muâz b. Cebel, Ukbe b. Âmir gibi sahâbeden kıraat almıştır. Hatta Ca'sel'in uzmanlaştığı kıraatin de ağırlıklı olarak Ukbe b. Amir'in kıraatinin özelliklerini taşıdığı belirtilmiştir. Ukbe b. Âmir'in kıraati ile birlikte Muâz b. Cebel'in kıraatini de talim ettiği söylenmiştir. Hocalarından aldığı kıraatleri talim etmesinin yanında Ca'sel'in kendisine has bir ihtiyarının da olduğu ve Kayrevan halkına onu talim ettiği aktarılmıştır.¹⁷⁶

Hıbbân b. Ebî Hable el-Kuraşî el-Mısırî (ö. 125/742) de Kayrevan'da etki bırakan bir heyet üyesidir. Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminde o da söz sahibi olmuş ve Kayrevan halkına dersler vermiştir. Tâbiünden olan Hıbbân, heyet üyeleriyle birlikte Kayrevan'a gelmiş ve yine orada vefat etmiştir. Hıbbân da diğer heyet üyeleri gibi İfrîkiyelilerin talimi için gayret etmiş ve kıraat ilmi noktasında bölgede izler bırakmıştır. Her ne kadar tedris faaliyetlerinde önemli rol oynasa da onun kendisine has bir ihtiyara sahip olup olmadığı noktasında net bir veri bulunmamaktadır.¹⁷⁷

Kayrevan kıraat birikimine etkisi olan ve kıraatlerin ihtiyarı döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen bir heyet üyesi de Ebu'l-Cehm Abdirrahmân b. Râfi' et-Tenûhî el-Mısırî'dir (ö. 113/731). Ebu'l-Cehm, Mûsâ b. Nusayr tarafından Kayrevan'a kadı olarak vazifelendirilmiştir. İlim öğrenmek ve öğretmeğe tutkuyla bağlı olan âlim, Kayrevan'da geçirdiği

¹⁷⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/75; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/202.

¹⁷⁷ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/73; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/209.

süreyi de ilme adanmış, birçok talebe yetiştirmiştir. Kayrevan kurrâsı arasında sayılan Ebu'l-Cehm'in kendisine ait bir kıraat seçkisinin olup olmadığı bilinmemekle birlikte sahâbî Abdurrahman b. Amr'dan kıraat rivayetleri bulunmaktadır. Ayrıca o Bekr b. Sevâde'ye, Abdurrahman b. En'am ve oğlu İbrâhîm'e de hocalık yapmıştır.¹⁷⁸

Heyet üyesi olan kurrâlardan bir tanesi de Ebû Mes'ûd Sa'd b. Mes'ûd et-Tecîbî el-Mısırî'dir. Kur'ân'ın tümünü Rasûlullâh hayatta iken hıfz eden sahâbî Ebu'd-Derdâ'dan (ö. 32/652) kıraat rivayetleri olan Ebû Mes'ûd'un ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir; ancak Kayrevan topraklarında çok yoğun bir tedris faaliyeti gerçekleştirmiş, kendini ilme vermiş ve yine Kayrevan'da vefat etmiştir. Ebû Mes'ûd, hayatı boyunca Kur'ân ezberleten ve Kur'ân ilimleriyle meşgul olan hocası Ebu'd-Derdâ'nın izinden gitmiş, birçok talebe yetiştirmiştir. Günümüzde bir ihtiyarına ulaşılmasa da, onun hayatı boyunca İfrîkiyelilere Kur'ân ve kıraat talimi yaptığı düşünülduğünde bir ihtiyara sahip olma ihtimali uzak görünmemektedir. Kaynaklarda Ebû Mes'ûd'un tesir gücü yüksek ve insanları kısa sürede etrafında toplayabilen etkili bir âlim olduğundan bahsedilmiştir. Söz söyleme konusunda da mahir olan âlimin, ilmin ehemmiyetiyle alakalı bazı veciz sözleri yayılmış, Kayrevanlılar da o sözlerden istifade etmişlerdir. Meşhur talebeleri arasında Abdurrahman b. En'am ve Ubeydullah b. Zahr zikredilmiştir.¹⁷⁹

Gönderilmeleri Kayrevan'da ihtiyar döneminin başlarına tesadüf eden bu ilmî heyetin fertlerinden biri de Abdullah b. Yezîd el-Me'âfirî'dir (ö. 100/718). O, vefat tarihi itibarıyla diğer heyet üyelerine kıyas edildiğinde heyetin bölgede en az kalan âlimidir. Kısa süre kalmasına rağmen ilim konusunda bölgede önemli bir

¹⁷⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/72; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/198.

¹⁷⁹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/66-69; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/184-187.

etki bırakmıştır. El-Me'âfirî, Abdullah b. Amr, Füdâle b. Ubeyd, Ukbe b. Âmir gibi kiraat hususunda öne çıkan sahâbîlerden rivayetlerde bulunmuştur. Bekr b. Sevâde, Abdurrahmân b. En'am, Ebû Kerîb Cemîl b. Kerîb (ö. 139/756) zatlar da el-Me'âfirî'nin ders halkasına oturmuşlardır. El-Me'âfirî'nin Ukbe b. Âmir ile daha çok vakit geçirdiği ve daha ziyade ondan aldığı kiraatle beslenerek İfrîkiyelilere o kiraati ya da ona yakın bir ihtiyarı aktardığı belirtilmiştir. Ayrıca ondan, Ukbe b. Âmir'in insanlar arasında sesi en güzel olan kişi olduğunu beyan eden bir rivayet de ulaşılmıştır.¹⁸⁰

El-Me'âfirî nisbesini taşıyan diğer bir heyet üyesi de Mevhib b. Habbî el-Me'âfirî'dir. Bazı kaynaklarda ismi Habbî ifadesi yerine Hay olarak da yazılmıştır. Diğer heyet üyelerine göre daha az şöhreti olan Mevhib'in İbn Abbâs'tan kiraat rivayet ettiği aktarılmıştır. Abdurrahman b. En'am'a da hocalık yaptığı bilinen Mevhib kendisini ilme adanmış, uzun yıllar Kayrevan'da yaşamış ve yine orada vefat etmiştir. İhtiyar döneminin Kayrevan'daki önemli aktörlerinden olan hilâfet heyetinin yine pek fazla meşhur olmamış son üyesi ise Talk b. Câbân el-Fârisî'dir. İsmi ile alaklı çeşitli rivayetler bulunan el-Fârisî'nin Abdurrahmân b. Ebî Ümeyye ve Ebû Seleme b. Abdurrahmân (ö. 104/722)'den kiraat aldığı nakledilmiştir. Abdurrahmân b. En'am, Mûsâ b. Alî b. Rebâh ve Mısır'dan Yûnus b. Ebî Eyyûb ise onun talebeleri arasında zikredilmiştir.¹⁸¹

Tüm bu zikredilen ulemâ, halife Ömer b. Abdilazîz'in bir görevlendirmesi neticesinde Kayrevan'a gitmişlerdir. Her ne kadar İfrîkiye bölgesinin talim ve irşadı için gitseler de çoğunlukla Kayrevan'da ikamet etmişler, bir ilim merkezi olması ha-

¹⁸⁰ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/64-66; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/180-184.

¹⁸¹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/73; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/273.

sebiyle esas faaliyetlerini orada gerçekleştirmişler hatta birçoğu orada vefat etmişlerdir. Böyle olunca Kayrevan, gönderilen söz konusu heyetin etkilerinin en çok görüldüğü şehir olmuştur. Bu etki evvela İslâm'ın temel mevzularında, iman esasları ve fıkıh gibi kritik noktalarda kendini göstermiştir. Zamanla tüm ilmî konularda tam bir tesir söz konusu olmuştur. Özellikle Kur'ân ve kıraat eğitimi konusunda da heyetin etkileri birçok noktada hissedilmiştir. Heyet, sahâbe ve tabiînden aldıkları kıraat birikimini İfrîkiye halkı ile paylaşmıştır. Heyetin gelişi kıraatlerde ihtiyar dönemine tesadüf etmiştir. İhtiyar döneminde de gerek doğu gerekse batıda birçok âlimin kıraat seçkisinden bahsetmek mümkündür. Hal böyle olunca halifenin yolladığı bu ilimle mücehhez ulemânın da birçoğuna ait bir ihtiyarın varlığının altı çizilmiştir. Bazılarının ihtiyarından kesin olarak bahsedilmiş fakat bazılarının ihtiyarının ise ihtimal dahilinde veya kuvvetle muhtemel varlığından söz edilmiştir. Zaten başlık itibarıyla konu Kayrevan'daki ihtiyar döneminin genel tablosunu çıkarmak gayesi taşıdığından ihtiyarı olsa da olmasa da bu kurrâdan oluşan heyetin fertlerinden bahsedilmiş, kıraatle alakalı hareketliliğe katkıları sunulmaya çalışılmıştır.¹⁸²

1.2.3.2. İhtiyar Döneminde Kayrevanlı Kıraat Ulemâsı

Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı dönemi Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye gönderdiği heyet önderliğinde gerçekleştiği oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Onlar olanca ilmî ihtiyaçları ile özel anlamda Kayrevan'a, yayılan etkilerine bakıldığında ise İfrîkiye bölgesine tesir etmişlerdir. Bu etki İslâmî ilimlerin tüm alanlarına yayıldığı gibi, pek tabii ki söz konusu ilimlerin neşet ettiği Kur'ân-ı Kerîm'in okunuş şekillerine tealluk eden

¹⁸² Hamitü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 89.

kıraat ilmine de yayılmıştır. Fakat Kayrevan'da ilk dönemlere rastlayan bu kıraatlerin ihtiyarî dönemi sadece söz konusu heyetteki ulemâ aracılığı ile olmamıştır. Kayrevan'ın yerlisi yahut çeşitli sebeplerle Kayrevan'a rihle yaparak uzun yıllar orada yaşamış ve nihayet "Kayrevanlı" nisbesini hak etmiş birçok âlim de bu kıraat evresinde söz sahibi olmuşlardır. Onların bir kısmı sahâbe ve tâbiünden aldıkları kıraatler arasından seçme ve derleme çalışmaları yaparak bir ihtiyar ortaya çıkarmışlar, kimisi de o dönemde cari olan kıraatlerin talim ve tedrisi ile meşgul olmuşlardır. Her ne kadar adetleri çok fazla olmasa da hilâfet heyetinin önderliğinde gerçekleşen ihtiyar döneminde onlar da kıraat ilminin eğitimi ve öğretimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. İşte bu başlık altında Kayrevan'ın yerlisi yahut oraya çeşitli vesilelerle gelmiş olan ve sahâbe ile tâbiünden aldıkları kıraatleri veya kendi ihtiyarlarını bölge halkına talim eden kurrâlar ele alınacaktır.¹⁸³

İhtiyar döneminde sahâbe ve tâbiünden birçok kıraat rivayetinde bulunan Kayrevan'ın önemli isimlerinden biri Haneş b. Abdillâh es-Sibâî es-San'ânî'dir (ö. 100/719). Fazilet ehli bir zat olan âlim sahâbeden İbn Ömer, İbn Abbâs, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebu'd-Derdâ, Fudâle b. Ubeyd, Ruveyfî' b. Sâbit gibi önemli kıraat şahsiyetlerinden dersler almıştır. Yemen'de dünyaya gelen Haneş, gazve gayesiyle batı illerine gelmiş, Kayrevan'ı yurt edinmiştir. Burada ev ve mescid inşâ etmiş, uzun seneler mescidinde ders halkaları oluşturmuştur. Döneminde çok muteber bir kıraat şahsiyeti haline gelmiş, insanların kıraat öğrenmek için çok rağbet ettiği meşhur bir âlim olmuştur. Kayrevan'ın yerlisi olan yahut oraya ilim öğrenmek için gelen birçok ulemâ kıraat hususunda ondan faydalanmaya çalışmıştır. Onun ken-

¹⁸³ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 99; Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 90.

disine has bir ihtiyarı olduğu ve bölge halkına onu talim ettiği belirtilmiştir.¹⁸⁴

Ebû Saîd el-Makberî (ö. 100/719) de Kayrevanlı olup, kıraatlerin ihtiyarı dönemine tesiri olan kurrâdandır. Tâbiînden fazilet sahibi bir zat olan Ebû Saîd, İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den rivayetlerde bulunmuştur. Ayrıca birçok muhaddis de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. İhtiyar döneminde Kayrevan'da yaşamış ve kıraat dersleri vermiştir. Benzer şekilde tâbiînin fudalâsından olan Ebû Ğutayf el-Medenî de dönemin önemli kurrâsı arasında sayılmıştır. O, sahâbeden İbn Ömer'in kıraatini benimsemiş, Kayrevan'da kendisine has bir mescid inşa ederek bölge halkına dersler vermiştir. Ayrıca onun Ömer b. Abdilazîz'in heyetinin önemli kurrâsından Bekr b. Sevâde'nin kızı ile evlendiği, vefat edene dek Kayrevan'da tedris faaliyetlerine devam ettiği belirtilmiştir.¹⁸⁵

İhtiyar döneminde bölgenin önemli kıraat temsilcilerinden birisi de el-Muğîra b. Ebî Berde el-Kenânî'dir (ö. ?). Tâbiînden olan el-Muğîre, Ebû Hureyre ve birçok sahâbeden rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden de Mûsâ b. el-Eş'as ve İbn En'am çeşitli rivayetlerde bulunmuşlardır. Her ne kadar hayatı boyunca çeşitli gazvelere katılsa da İfrîkiyelilere kıraat noktasında katkı vermiş, Kayrevan kıraatine etki edenler arasında yer almıştır. Etkili kıraat şahsiyetleri arasında İmâre b. Ğurâb et-Tecîbî de bulunmaktadır. İmam Sahnûn, teliflerinde ondan bahsetmiştir. Tâbiînden olan Kayrevanlı kıraat âliminin ders halkasına birçok önemli isim oturmuştur. Ziyâd b. En'am eş-Şa'bânî de bahsi geçen isimler gibi Kayrevan kıraat birikimine katkı sunan zatlardandır. İbn Amr, Ebû Eyyûb el-Ensârî gibi sahâbeden rivayetleri bulunan Ziyâd, tâbiînin faziletliileri arasında zikredil-

¹⁸⁴ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 19, 26.

¹⁸⁵ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 23.

miştir. Kendisinden ise oğlu Abdurrahmân rivayetlerde bulunmuştur. Kayrevan'da yaşayan Ziyâd, burada kendisine has bir mescid yaptırmış ve tedris faaliyetlerine devam etmiştir. Kıraat sahasının önemli isimlerinden biri olan Ziyâd ömrünün sonuna dek Kayrevan'da yaşamış ve kendisine aktarılan kıraatleri yahut kendi ihtiyarını bölge halkına aktarmıştır.¹⁸⁶

Kıraatlerin ihtiyarı dönemine etki eden bir diğer Kayrevanlı kıraat âlimi de Abdurrahmân b. el-Sümeifya'dır. Tâbiünden olduğu bilinen Abdurrahmân, İbn Ömer ve İbn Abbâs gibi önemli kıraat ulemâsından rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden ise Zeyd b. Eslem, Yahyâ b. Sa'd el-Ensârî, Ka'kâ' b. Hakîm, İbn En'am kıraat dersi almışlar ve ondan rivayet etmişlerdir. Hayatını İfrîkiyyelerinin talim ve tedrisine hasreden Abdurrahmân'ın kendisine has bir mescidi olduğu ve orada kıraat ilmine dair faaliyetler yürüttüğü belirtilmiştir. Yine Ebû Abdillâh Alî b. Ribâh da Kayrevanlı olup kıraat faaliyetleri yürüten âlimlerdendir. Tâbiünden olan İbn Ribâh birçok sahâbeden, özellikle Amr b. Âs, Ukbe b. Âmir gibi kıraat yönüyle öne çıkanlardan dersler almış, onlardan rivayetlerde bulunmuştur. Cihat gayesiyle İfrîkiye'ye gelen İbn Ribâh, Kayrevan'ı yurt edinmiş, orada bir ev ve mescid inşâ ederek ilmî faaliyetlerini yürütmüştür. Kaynaklarda Kayrevan ehlinin, İbn Ribâh vesilesiyle ilme ulaştığını ifade eden ifadelerin bulunması, onun bölge halkının talimi için ne denli önemli bir âlim olduğunu göstermektedir. Ebu'l-Eş'as Rabîa b. Yezîd de tâbiünden olup Kayrevan'ın kıraat birikimine tesir eden ulemâdandır. Onun, Ukbe b. Âmirden kıraat rivayetleri bulunmaktadır. Hakkında detay bulunmayan ancak sahâbe ve tâbiünden kıraat rivayetleri olduğu bildirilen, kıraatlerin ihtiyarı döneminde İfrîkiyelilerin kıraat eğitimi ile meşgul olan diğer bazı ulemâ ise kaynaklarda; Ebû Mensûr, Ebû Alka-

¹⁸⁶ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 22.

me, Ebû Osmân Müslim b. Yesâr el-Medenî, Ebû İmrân Mûsâ b. el-Eş'as el-Belevî, Müyessera ez-Zerûdî, Amr b. Râşid b. Müslim el-Kenânî, Ebû Muammer Abbâd b. Abdissamed, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Ebû Eyyûb Süleymân b. Yessâr el-Medenî, Ebû Leylâ Dahîn b. Âmir el-Hicrî, Ebû Ukayl Zühre b. Muabbid b. Abdillâh b. Hişâm et-Teymî, Ebû Kubeyl Huyey b. Hânî el-Meâfirî olarak zikredilmiştir.¹⁸⁷

Gerek Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye gönderdiği hilâfet heyeti, gerekse Kayrevan'da yetişmiş yahut Kayrevan'a yaptıkları rihlelerden sonra şehri benimseyerek orada yaşamayı tercih eden kurrânın hemen hepsi kıraatlerini sahâbe yahut tâbiînden almışlardır. Hicretin yaklaşık ilk iki asrı boyunca devam ihtiyar döneminde diğer İslâm beldelerinde olduğu Kayrevan'da da kıraat âlimleri, oluşan büyük kıraat havuzundan seçkiler yapmış ve kendi ihtiyarlarını meydana getirmişlerdir. Özellikle bu dönemde hilâfet merkezinden yollanan heyet vasıtasıyla mushafa ittibâ ve şaz kıraatlerden vaz geçme hususlarında önemli mesafe kaydedilmiştir. Bu bölümde zikri geçen hilâfet heyetinin kurrâsı ve Kayrevanlı kıraat âlimleri, hicrî ilk iki asırda ihtiyar dönemi olarak isimlendirilen kıraatin bu önemli evresinin önemli aktörleri olmuşlardır. Her ne kadar ihtiyarlarının muhteviyatı ve özellikleri çok fazla bilinmese de, Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı dönemindeki ilmî hareketlilik zikri geçen ulemâ tarafından gerçekleştirilmiştir.

1.2.4. Kayrevan'da Kıraatlerin İştiharı Dönemi

Kıraatlerin iştiharı döneminde diğer birçok İslâm beldesi gibi Kayrevan'da da çeşitli kıraatlerin varlığından bahsedilmiştir. Bu tespite ulaşılmasının en önemli mesnetlerinden biri de eski Kayrevan kütüphanelerinde bulunan mushafların çeşit-

¹⁸⁷ Hamitû, *Kıraatü İmâm Nâfi'*, 90-93.

li kıraatleri ihtiva etmesidir. Çalışmanın başka bir bölümünde de ele alındığı üzere Kayrevan mushafları on kıraat ve bazı farklı ihtiyarları içerecek şekilde kaleme alınmışlardır. Tek bir kıraat yahut ihtiyar takip edilerek yazılmamışlardır. Bu durum, diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Kayrevan'da da görülmektedir ve kıraat çeşitliliğinin varlığına delil olarak kabul edilmiştir. İhtiyar dönemi günümüzde de bilinen çeşitli kıraatlerin meydana çıkış süreci olarak da düşünülmektedir. İşte ortaya çıkan kıraatler arasında bazısının ön planda olması, şöhret bulması, yahut bazı kıraat sahibi kurrânın tanınır ve güvenilir ulemâdan olmasından ötürü halk nezdinde bilinir olması gibi durumların yaşandığı dönem de kıraatte tercih ve iştihar dönemini yansıtmaktadır. Bu dönemde bazı âlimler az ya da çok rağbet edilen, okutulan yahut okunan kıraatler ve rivayetler havuzundan bir kısmını kitaplarda tasnif etmiş, yöntem ve özelliklerini bir araya toplama gayretinde bulunmuşlardır. Söz konusu kitap telifleri vasıtasıyla bazı kıraat ve rivayetler daha çok ön plana çıkmış, Müslümanların teveccühüne mazhar olmuş ve daha çok tercih edilmiştir.¹⁸⁸

Genel anlamda kıraat ihtiyarlarını derleyen, bir araya toplayarak düzenli bir şekilde tasnifat yapan kişilerin önde gelenlerinden olarak Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) zikredilmektedir. İbn Cezerî onun *el-Kırâât* isimli eserinde meşhur yedi kıraat de içinde olmak üzere yaklaşık yirmi beş ihtiyarı sunduğunu söylemiştir.¹⁸⁹ Daha sonra Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kûfî (ö. 258/872) de her bir şehre beşer kıraat atfederek bir kitap telif etmiştir. Ardından Kâlûn'un talebesi Kadı İsmâîl b. İshâk el-Mâlikî (ö. 282/895) yine mevcut ihtiyarlardan bir derleme yapmak gayesiyle meşhur yedi kıraat

¹⁸⁸ Hamitû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 112.

¹⁸⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/42, 43.

ti de içine alacak şekilde yirmi civarında imamın kıraatlerinin özelliklerini kaleme almıştır. İşte bunun gibi önemli bazı derleme çalışmalarından sonra Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid ilk kez çeşitli şehirleri temsil eden yedi kıraati bir kitabında cem eden âlim olmuştur.¹⁹⁰ Hicrî üçüncü yüzyılın sonlarında telif edilen bu kitap ile beraber kıraatlerde tercih ve iştihar dönemi olarak tanımlanabilecek üçüncü evre resmî anlamda başlamıştır. Zira İslâm beldelerini temsilen seçilen ve güven duyularak tercih edilen bu yedi kıraatin bir araya getirilmesiyle diğer birçok ihtiyar terkedilmeye başlanmış, söz konusu kıraatler iyiden iyiye revaç bulmuştur. Bu meşhur telif vesilesiyle insanlar daha ziyade bu yedi kıraati öğrenmeye ve öğretmeye başlamışlardır. İşte böylelikle bu söz konusu yedi kıraat daha çok tercih edilerek meşhur olmuştur. Bağdatlı İbn Mücâhid de zaten olan ihtiyarları toplama ve sistematizasyonu insanlara sunma gayesiyle bu kitabı yazmıştır. Hatta ona neden kendisine ait bir ihtiyar oluşturmadığı sorulduğunda, zaten onlarca ihtiyarın var olduğunu, kendisine düşen görevin bu kıraatlerin arasından İslâm şehirlerini en iyi temsil edenlerini bir araya getirmek olduğunu beyan etmiştir. İbn Mücâhid'in bu faaliyeti yapma gayesini bu şekilde açıklayışı, artık o dönemde ihtiyar faaliyetlerinin sonlandığını yahut oldukça azaldığını, mevcut ihtiyar sayısının çok fazla olduğunu ve yeni bir ihtiyara ihtiyaç duyulmadığını göstermektedir.¹⁹¹

İştihar döneminde çeşitli imamlar yaygınlık kazandığı gibi, onlardan rivayet eden bir takım râvîler de şöhret bulmuştur. Bir imamın farklı rivayetlerinin farklı şehirlerde meşhur olması gibi durumlar da görülmüştür. Örneğin Mısır'da Nâfi' kıraatinin Verş rivayeti öne çıkarken, Endülüs'te Gâzî b. Kays riva-

¹⁹⁰ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/23, 24.

¹⁹¹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/23, 24; Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 113.

yeti şöhret bulmuştur.¹⁹² Ayrıca bu çalışmada ele alınan Kayrevan şehrinde de Nâfi' kıraati ile beraber çeşitli imamların kıraati öne çıkmış, dönem dönem söz konusu imamların farklı râvîleri de geçerli olmuştur. Tüm İslâm beldelerinde olduğu gibi Kayrevan'da da muhtelif kıraat ve rivayetler tercih edilmiş, kimi imam ve râvîler çeşitli sebeplerden dolayı daha çok revaç bulmuşlardır. Örneğin siyasî gelişmeler ve mezheplerle alakalı durumlar bu tercihlerin önemli etkenleri olarak kabul edilmişlerdir. İhtiyar dönemine adeta nokta koyan ve mevcut birçok ihtiyardan İslâm beldelerini temsil edenleri derleyen İbn Mücâhid kitabına, Medine'den Nâfi', Mekke'den İbn Kesîr, Basra'dan Ebû Amr, Kûfe'den Hamza, Asım, Kisâî ve Şâm'dan ise İbn Âmir'in kıraatlerini almıştır.¹⁹³

Kayrevan'da İbn Mücâhid sonrası kıraatlerin durumu hakkında tespit yapılabilmesi için tarihçi İbn Faradî'nin (ö. 403/1012) bazı izlenimlerini irdelemekte fayda görülmektedir. Ağırıklı olarak Endülüslü ulemânın tercümelerini kaleme alan İbn Faradî, Muhammed b. Ömer b. Hayrûn'un (ö. 306/918) biyografisini sunarken İbn Hayrûn'un Kayrevan'daki İfrîkiye halkına Nâfi' kıraatini getirdiğini, o gelmeden insanların çoğunun Hamza kıraatine rağbet ettiğini; ancak havas kesimden az bir topluluğun Nâfi' kıraatini benimsediğini aktarmıştır. Ayrıca onun gelmesiyle birlikte Kayrevan halkının Nâfi' kıraatine toplu olarak rağbet gösterdiklerinden bahsetmiştir.¹⁹⁴

İbn Faradî'nin tam da ihtiyar sonrası döneme denk gelen ve artık kıraatlerin çeşitli sebeplerden ötürü tercih edilerek şöhret bulduğu zamana yönelik ifadelerinden Kayrevan adına bir-

¹⁹² Ahmet Gökdemir, "Hicrî İlk Beş Asırda Endülüs'te Kıraat İlminin Durumu", *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2 (2017), 166-170; Başal, *Endülüslü Kıraat Ekolü*, 164.

¹⁹³ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 1-13; Hamîtü, *Kıraatü İmâm Nâfi'*, 113.

¹⁹⁴ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvât bi'l-Endülüs* (Mısır: Mektebü Neşri's-Sikâfe li'l-İslâmiyye, 1954), 2/112, 113.

kaç tespit yapılabilir. Onun projeksiyonuna göre Kayrevan'da söz konusu dönemde birden çok kıraat mevzu bahistir. Hicrî üçüncü asrın ikinci yarısına isabet eden bu dönemde Nâfi' ile Hamza kıraatinin varlığı sabittir. Ayrıca onun, "Nâfi' den önce Kayrevanlılara galip gelen kıraat Hamza kıraatıydı" sözüyle, bahsi geçen iki kıraat dışında da bazı farklı kıraatlerin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yine İbn Faradî'nin bu kavlin-den, doğuda öne çıkan kıraatlerin batıda da öne çıktıkları, doğu ile batı arasında o dönemde büyük bir farkın görülmediği çıkarımı yapılabilir. Ayrıca Hamza kıraatinin hicrî üçüncü asrın ortalarına kadar yani Nâfi' kıraati bölgede yaygınlık kazanmadan önce Kayrevan'da en yaygın kıraat olduğu da anlaşılmaktadır. Tüm bunlarla birlikte İbn Faradî'nin notlarına göre Kayrevan'da üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Nâfi' kıraatinin halk arasında tamamıyla yaygınlaştığı tespiti de rahatlıkla yapılabilmektedir.¹⁹⁵

Kayrevan'da kıraatlerin iştiharı dönemi özetlenecek olursa bu dönemde öne çıkan ilk kıraatin Hamza kıraati olduğu kaydedilmiştir. Hamza kıraatiyle birlikte Ebû Amr kıraatinin de yaygın olduğuna dair başta eski Kayrevan mushafları olmak üzere bir takım veriler bulunmaktadır. Daha sonra, çalışmanın ikinci bölümünde de zikredilecek çeşitli sebeplerden dolayı Nâfi' kıraati öne çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır. Bu süreçte yedi kıraatin içinde olan veya olmayan başka kıraat ve rivayetlerin de Kayrevan'da var olduğu, fakat söz konusu iki kıraat kadar ehemmiyet kazanmadığı da aktarılmalıdır. İştihar dönemi tam olarak Kayrevan'ın ilmî bir merkez halini aldığı döneme rast gelmektedir. Böyle olunca Kayrevan'a çeşitli İslâm beldelelerinden yapılan ilim yolculukları ve aynı şekilde Kayrevan'dan muhtelif Müslüman yurtlarına yapılan rihleler kıraat hareket-

¹⁹⁵ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/113.

liliğini artırmış, doğudaki gelişmelerin çok fazla zaman geçmeden batıya ulaşmasını sağlamıştır. Her ne kadar bu dönemde Hamza ve Nâfi' kıraatleri öne çıksa da yedili sistemin içinden veya dışından başka kıraatlerin varlığından da kesin olarak bahsedilebilir. Çünkü eski büyük Kayrevan kütüphanesine vakfedilen kadim Kayrevan mushaflarına bakıldığında onlarda sadece söz konusu iki kıraate değil yedili sistemin içinden veya dışından birçok kıraat ve rivayete rastlanılmaktadır. Kayrevan mushaflarındaki kıraat özelliklerinin ele alındığı bölümde de bu hususa temas edilecektir.¹⁹⁶

1.2.4.1. İştihar Döneminde Öne Çıkan Kıraatler

Kayrevan kıraatinin temel özelliklerinden bahsedilecek olan çalışmanın ikinci bölümünde her ne kadar bölgede insanların rağbet ettiği kıraatler etraflıca ele alınacak olsa da Kayrevan kıraatinin tarihsel seyrini aktaran bu bölümde de muhtasar olarak şehirde öne çıkan kıraatlere değinmek yerinde olacaktır. Elbette bir ilim şehri olan Kayrevan'da diğer tüm İslâmî ilim dallarında olduğu gibi kıraat ilminde de öne çıkan ihtiyar, kıraat ve rivayetlerin sistematik olarak talimi yapılmıştır. Yani eğitim öğretim maksadıyla kıraatler öğrenilmiş ve öğretilmiştir. Bu bölümde daha ziyade kastedilen halk arasında talep gören insanların günlük hayatlarında yahut namazlarında tercih ederek okudukları kıraatlerdir.

1.2.4.1.1. Ebû Amr Kıraati

İhtiyarların sivrilerek şöhret bulduğu hicretin üçüncü yüzyılında, doğu ile bağlantısını çoğunlukla sıkı tutan Kayrevan şehrinde öne çıkan ve halk arasında az da olsa yayıldığı anla-

¹⁹⁶ Hind Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntestifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicri* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 186.

şılan kıraatlerden biri Basralı Ebû Amr'ın kıraatidir. Bu hususa delil teşkil eden önemli noktalardan biri Kayrevan mushaflarıdır. Zira eski Kayrevan mushafları kıraat farklılıkları anlamında tetkik edildiğinde Basra kıraat ekolüne yönelik izlerin oldukça fazla bulunduğu müşahede edilmektedir. Hatta tamamen Ebû Amr'ın kıraatiyle kaleme alınan mushaflardan da bahsedilmektedir. Örneğin bu durum Kayrevan'da bir dönem meşhur olan ve halk arasında rağbet gören Hamza kıraatinde dahi görülmemiş, tamamen Hamza kıraatinin sistematığının yansıdığı bir mushaftan hiç söz edilmemiştir.¹⁹⁷

Ebû Amr kıraatinin Kayrevan'da bir dönem halk arasında yayıldığına dair işaretler sadece mushaflardaki yaygınlığından ibaret değildir. Örneğin üçüncü asrın ortalarında İfrîkiyeli Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Hamîd'in (ö. 293/905) Enfâl Sûresi yetmişinci ayetindeki 'الأسرى' kelimesini çoğu kez Ebû Amr kıraatine uygun olarak 'الأسارى' şeklinde cemi sığısı ile okuduğu aktarılmıştır. Ayrıca dördüncü asırda bazı imamların namazda Ebû Amr kıraatiyle okuduklarına dair rivayetler vardır. Hatta halktan bazı kimselerin Ebû Amr kıraatiyle namaz kıldırın bir imamı kötiledikleri, Nâfi' kıraatiyle okuması gerektiğini söyleyerek İmâm Kâbisî'ye şikayet ettikleri nakledilmiştir. Mevzu kendisine ulaştınca Kâbisî, Ebû Amr ve Nâfi' "kıraatlerinin ikisinin de kıymet olarak müsavî olduğunu, söz konusu bir kıraatin diğerine herhangi bir üstünlüğü olmadığını" söylemiş ve şikayet edilen imamlara alakalı hükmünü bu şekilde açıklamıştır.¹⁹⁸

Bahsi geçen bu rivayetler ve mushaflardaki durum düşünüldüğünde önceki bölümlerde, bölgedeki geçerli kıraatle alakalı tespitlerine yer verilen İbn Faradî'nin "Kayrevan'a Nâfi' kıraati gelmeden önce diğer kıraatler arasında galebe

¹⁹⁷ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/112.

¹⁹⁸ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/113; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 207, 208.

çalan Hamza kıraatiydi” sözündeki “diğer kıraatler” ifadesinin içerisinde Ebû Amr’ın okuyuşunun bulunması kuvvetli bir ihtimal halini almaktadır. Tüm bunlarla birlikte Kayrevanlı âlimlerin ve kurrânın ilim tahsili maksadını güderek yoğunlukla Basra şehrine gitmeleri de Basralı kıraat ulemâsından etkilenmelerinin önemli bir sebebidir. Aynı şekilde Basra’daki ulemânın Kayrevan’a gelmeleri yahut başka bir şehre giderken Kayrevan’da duraklamaları ve orada bir süre bulunmaları da Ebû Amr kıraatinin insanlar arasında rağbet görmesini sağlamış olabilir. İhtiyar döneminde Basralı kıraat âlimi ve ihtiyar sahibi Yahya b. Sellâm’ın Basra’dan Kayrevan’a gelmesi, neredeyse Kayrevanlı olarak kabul edilecek kadar orada yıllarca kalması bu hususa örnek olarak gösterilebilir. Hatta onun rağbet edilen bir ihtiyara sahip olduğu, Kayrevanlı Müslümanların onun tefsirine ve kıraatine itibar ettikleri aktarılmıştır.¹⁹⁹

1.2.4.1.2. Hamza Kıraati

Tercih döneminde Kayrevan’da halk arasında yaygınlık kazandığı düşünülen kıraatlerden birisi de Hamza kıraatidir. Kayrevan’da bu kıraatin rağbet gördüğünün birinci kuvvetli delili eski Kayrevan mushaflarında Hamza kıraatinin yoğun bir şekilde yer almasıdır. Her ne kadar tamamen bu kıraatle yazılmış mushafa rastlanmasa da, Hamza kıraatinin gösterildiği mushaf sayısı bir hayli fazladır. Hatta bölgedeki mushafları inceleyen araştırmacı Şelebî’ye göre Hamza’nın kıraati, çeşitli kıraatlerin sunulduğu mushaflarda en çok gösterilen ikinci kıraat olarak tespit edilmiştir. Ebû Amr başlığında olduğu gibi Hamza kıraatinde de Kayrevan, Kûfe arasındaki ilim yolculuklarının da söz konusu kıraatin Kayrevan’da taraftar kazanmasına vesile olduğu söylenebilir. Ayrıca daha önce de aktarılan İbn

¹⁹⁹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 208, 209.

Faradî'nin "Nâfi kıraati Kayrevan'a gelmeden önce en yaygın okuyuş şekli Hamza'nunkiydi" şeklindeki ifadesi de kuvvetli bir kanıt olarak kabul edilebilir. Tüm bunlar Hamza kıraatinin Kayrevan'da az bir dönem de olsa rağbet gördüğünü ve insanlar arasında yayıldığını göstermektedir; ancak ne yazık ki araştırmacıların içini rahatlatan daha kuvvetli veriler kaydedilmemiştir. Kayrevan kıraatinin özelliklerinin yer alacağı ikinci bölümde bu konuya rihleler ve hoca-talebe münasebetleri bağlamında daha detaylı değinilecektir.²⁰⁰

1.2.4.1.3. Nafi Kıraati

Kıraatlerin tercihi döneminde Kayrevan'da en çok yaygınlık kazanan ve en çok revaç bulan kıraat Nâfi' kıraati olmuştur. Bir sürelik Hamza kıraati yaygınlığının sonrasında ikinci asrın ortalarından beşinci asrın ortalarına kadar Nâfi' kıraatinin bölgede hüküm sürdüğü bildirilmiştir. Nâfi' kıraati sadece Kayrevan'da değil, İfrîkiye'de de rağbet görmüştür. Ayrıca Nâfi'in bazı önemli talebeleri Kayrevan'a gelmişler ve kıraat sistematüğını İfrîkiyelilere öğretim hususunda yardımcı olmuşlardır. Nâfi' kıraatinin Kayrevan'da tercih edilmesi ve kalıcı olmasının birçok sebepleri bulunmaktadır. Bu kıraatin Kayrevan'da şöhret bulmasının tüm sebepleri, Kayrevan'a kıraatin geliş şekli ve Kayrevan'da yayılmasına öncülük eden ulemâya sonraki bölümlerde detaylıca temas edilmesi planlanmaktadır.²⁰¹

²⁰⁰ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/112, 113.

²⁰¹ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 126-130.

İKİNCİ BÖLÜM KAYREVAN KIRAAT EKOLÜNÜN ÖZELLİKLERİ VE KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİMİNİ SAĞLAYAN FAKTÖRLER

2.1. KAYREVAN KIRAAT EKOLÜNÜN ÖZELLİKLERİ

2.1.1. Kayrevan Kıraatinin Temel Kaynakları

Kayrevan kıraat medresesinin özelliklerini ifade ederken mutlaka bu coğrafyaya kıraat sahasında kaynaklık yapan şehir, bölge ve ulemânın tespit edilmesi icap etmektedir. Bu tespit de daha önce temas edilen rihle konusunun detaylı incelenmesiyle daha kolay hale gelmektedir.

Kayrevan'daki âlimlerin ilim talebi maksadıyla gittiği muhtelif İslâm merkezleri irdelenerek, Kayrevan kıraatinin kaynakları ile alakalı fikir yürütülebilmektedir. Zira kıraat birikiminin meydana gelmesine kaynaklık eden bölgelerle rihle için tercih edilen yerler büyük ölçüde paralellik göstermektedir. İşte çalışmanın bu kısmında bazı ilim merkezlerinin Kayrevan kıraatine kaynaklık etme yönü ele alınacaktır.

2.1.1.1. Hicaz: Şöhret Bulan Kıraate Yönelik Kaynaklık

Hicaz, hac ibadetinin yapıldığı yer olması hasebiyle dünyanın her yerinden Müslümanların rağbet göstererek akın ettiği

bir bölgedir. Bununla birlikte hac döneminde alanında mahir pekçok ulemânın bulunması da Hicaz'ın ilmi manada uğrak bir mekân haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Tabii ki bu hal Kayrevanlı âlimler için de geçerli olmuştur. Tesis edilmesinden ilmî hüviyetini yitirene kadar Mekke ve Medine'ye rihle tertip eden birçok Kayrevanlı ulemânın varlığı bu duruma bir delil mesabesindedir.

Hicaz yöresinin Kayrevan'a kaynakalık etmesi hususunda elbette ilk zikredilecek faktör sahâbe ve tâbiîn etkisidir. Merkezi Kayrevan olan İfrîkiye topraklarını fethetmek onların daima gündeminde olmuştur. Muhtelif zamanlarda birçok sefer tertip edilmiş ve sözü edilen topraklarda İslâm sancağının dalgalandırılması murat edilmiştir. Öyle ki Kayrevanlı kurrâdan olan Ebu'l-Arab, Kayrevan ve civarını fethetmek için İbn Ebî Serh komutasında sayıları yirmi bine varan sahâbe ve tâbiînin bölgeye geldiğini söylemiştir. Daha sonra ise Muâviye b. Hudeyc, Ruveyfî' b. Sâbit, Ukbe b. Nâfi' gibi komutanların riyaleti ile defalarca fetih hareketi düzenlenmiştir.²⁰²

Sahâbe ve tâbiînin Kur'ân'ı okuma, anlama, yazma ve talim etme hususlarında son derece gayretli oldukları malumdur. Fetholunan topraklarda ilk yapılan faaliyetler, zarurî fıkıh ve Kur'ân bilgilerinin öğretildiği küttâbların bina edilmesi olmuştur. Bir yandan fetih hareketleri devam ederken, diğer taraftan da parça parça yerleşik hayata geçen sahâbe ve tâbiîn söz konusu mekânlarda tedris faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Fethe-

²⁰² Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Lübânî, 1920), 14; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Üseydî Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Kayrevan*, thk. İbrahim Şebbûh (Tunus: Mektebetü'l-Atîka, 1978), 1/71-80; Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihîm ve seyrun min ahbârihim ve fedâilihim ve evsâfihim* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdatî'l-Misriyye, 1983), 1/41.

dilen bölgede, çoğunlukla yeni Müslüman olan Berberî mille-tine mensup kişiler sözü edilen ilk tedris ile muhatap olmuşlardır. Ayrıca yanlarında getirdikleri mushaflar kıraat çeşitliliğinin temelini oluşturmuş, her gittiği yere yanında mushafını da götürün birçok sahâbeden bahsedilmiştir.²⁰³

Hicretin yirmili senelerinde kurulmaya başlanan ve elli yılında resmi olarak tesis edilen Kayrevan şehrinin bir ilim merkezi olma ve kıraat, fıkıh, hadis gibi alanlarda birkaç asra damga vurmasında sahâbe ile tâbiînin bizzat etkisinin olduğu ifade edilebilir. Elbette bu etkiyi Kayrevan'da kıraat ilmini doğrudan etkileyen yahut ekolleşme hareketine direkt katkıda bulunan bir tesir olarak ifade etmek yerine ihtiyaca binaen ortaya çıkan bir faaliyet olarak değerlendirmek daha münasip görünmektedir. Ancak Kayrevan'ın ilerleyen asırlarda kıraat hususunda önemli kişiler yetiştirmesi ve birçok hususta öne çıkmasında sahâbe ve tâbiînin fetih hareketleri esnasındaki can-hıraş gayretleri ilmî bir temel atma mesabesinde olduğu için burada zikre layık görülmüştür.

Kıraat birikimini oluşturacak hareketliliğin hicretten yaklaşık bir asır sonra gerçekleşmeye başladığı aktarılabilir. Hicaz'ın Kayrevan ilim yurduna nitelik olarak hatırı sayılır bir katkısı ve kaynaklığı söz konusudur. 79/698 senesinde Medîne'de dünyaya gelen ve kıraat-i seb'a imamlarından Nâfi' b. Abdirrahman, yaklaşık yetmiş yıl Medîne'de kıraat okutmuştur. Bu sebeple Medîne şehri ve Medîne Mescidi büyük fıkıh âlimi Mâlik b. Enes'in de burada bulunması hasebiyle Kayrevanlı ulemâ için bir çekim merkezi halini almıştır.

Kayrevan ulemâsı ikinci asrın ikinci yarısından sonra rihle gayesiyle Mekke ve Medine şehirlerini yoğun bir şekilde ter-

²⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi'l-Buhârî*, 9/95; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/426.

cih etmişlerdir. Bu tercihin kuvvetli nedenlerinden birinin de İmam Mâlik etkisi olduğu belirtilmiştir. Zira Mâlikî fıkhu yayılmaya başladığında tüm İslâm aleminden Medine şehrine yoğun bir yönelim söz konusu olmuştur. Bununla birlikte Şam, Basra, Kûfe gibi diğer ilim merkezlerine sefer tertip eden kimsele-
rin güzergahları üzerinde bulunduğu için de çok uğranılan bir yer halini almıştır. Elbette Hicaz yöresinin tüm bunlarla birlikte Hac ibadetinin ifa edildiği yer olması da, ilim tâliplerinin orayı ayrı bir yere konumlandırmalarına vesile olmuştur.²⁰⁴

Hicaz'ın Kayrevan'a kaynaklık etme hususuna gelince; fakih ve muhaddis olan imam Mâlik ile kârî olan imam Nâfi' arasındaki alakayı irdelemek gerekmektedir. Zira bir dönem her ikisi aynı anda Mescid-i Nebevî'de tedris faaliyetleri yürütmüşlerdir. Durum böyle olunca özellikle Mâlikî fikhını talim etmek isteyenlerin, aynı zamanda Nâfi'den de kıraat aldıkları aktarılmıştır. Ders almasalar bile daima Nâfi' okuyuşunun mevcut ve yaygın olduğu bir ortamda uzun süre kalmışlar, o kıraate vukufiyet kazanmış olarak yurtlarına dönmüşlerdir. İşte çeşitli vesileler ile Hicaz'a giderek Nâfi' kıraatini bizzat kendisinden yahut onun talebelerinden alan Kayrevanlıların yurtlarına dönerek sözü edilen okuyuşu yayma ve kıraate dair öğrendiklerini orada öğretmeleri, başlıkta kastedilen kaynaklık hadisesini oluşturmaktadır.²⁰⁵

Kayrevanlı ulemâdan Hicaz'a giderek imam Nâfi'e bizzat talebelik yapan önemli kıraat âlimlerinden biri Ziyâd el-Hamedânî el-Kayrevani'dir. Behlül b. Râşid ile aynı tabakadan olan el-Kayrevani, Medine'de bizzat Nâfi'den kıraat almış beraberinde de Mâlikî fikhını talim etmiştir. Kayrevan kıraatine kaynaklık bakımından bu isim bir hayli kıymetlidir. Zeyd b. Sinân isimli

²⁰⁴ Nâsirî, *el-İstiksâ*, 92-94; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 3/126.

²⁰⁵ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 2/402; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/116; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/32.

bir Kayrevanlı öğrencisinden de bahsedilen el-Kayrevani'nin ayrıca iki tane Mısırlı talebesinden de söz edilmiştir.²⁰⁶

Kayrevan kıraatine kaynaklık değeri sunan kıymetli kıraat âlimlerinden bir diğeri ise Kerdem b. Hâlid el-Meâfirî'dir. Cezerî ile Zehebî'nin kendisiyle alakalı "fâzıl, zâhid ve âbid" olarak bahsettiği Kerdem, Medine'de bizzat Nâfi'den ders almıştır. Ondandır en meşhur on zat arasında yer alan Kerdem daha sonra Kayrevan'a dönerek aldığı ilmi hemşerilerine aktarmıştır. Kerdem, Hicaz'ın Kayrevan'a kaynaklığı hususunda önemli bir isimdir.²⁰⁷

Her ne kadar Kayrevan kökenli olmasa da Hicaz yöresinin kaynaklık değerini perçinleyen başka ulemâ da mevcuttur. Basra yöresinin kaynaklık değerini aktarırken de ismi zikredilecek olan Ebû Abdîrahmân el-Basrî bir asrı aşkın ömrünün yaklaşık yetmiş senesini Hicaz'da geçirmiştir. Özellikle Nâfi' kıraatine pek ehemmiyet vermiş, onun tedrisi için çok gayret etmiştir. Kayrevan'da takriben beş sene yaşamış ve Medine kıraat kültürünü orada yaymıştır. Hem Nâfi'den hem de onun talebelerinden dersler alan Ebû Abdîrahmân, Kayrevan'da kaldığı süre boyunca çok kıymetli ilmî faaliyetler yürütmüş ve söz konusu kıraatle alakalı parmakla gösterilen kıraat âlimleri arasına girmiştir.²⁰⁸

Mısır kökenli Ebû Yahyâ el-Vakkâr da Hicaz kıraat birikimini Kayrevan'a aktaran kişiler arasında sayılmıştır. Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması konusunda yaşadığı sıkıntıdan dolayı Kayrevan'a göçen âlimin bir dönem hem imam Mâlik'in hem de imam Nâfi'in ders halkasında bulunduğu aktarılmış ve Nâfi' kıraatinin Kayrevan'daki önderlerinden kabul edilmiştir. Kayre-

²⁰⁶ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/62.

²⁰⁷ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/116; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/32.

²⁰⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/464; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi'l-Buhârî*, 6/83.

van kıraatinde çok önemli bir yeri olan ve sistemli olarak Nâfi' kıraatini Kayrevan'da okutan ilk müderrislerden olan Muhammed b. Berğûs da Ebû Yahyâ'nın talebelerindendir.²⁰⁹

Esasında Hicaz'a yolu düşmeyen Kayrevanlı kurrâ yok gibidir. Gerek Hac ve gerekse doğudaki ilim yurtlarına geçiş güzergahında bulunması sebebiyle hemen her âlim oraya gitmiştir. Fakat konu kaynaklık mantığı etrafında ele alındığı için yukarıda bahsi geçen isimler öne çıkmıştır.

2.1.1.2. Mısır: Tedrisat Yönüyle Kaynaklık

Mısır, Kayrevan'daki kıraat birikimine kaynaklık eden önemli yerlerden biridir. Kayrevan kurrâsının rihleleri irdelendiğinde Hicaz'dan sonra en çok tercih edilen mahallin Mısır olduğu söylenebilir. Elbette rihlelerin o yöne yoğunlaşması kaynaklık etme olgusunun da daha kuvvetli dile getirilmesi anlamına gelmektedir. Hac ibadeti gayesiyle Kayrevan'dan Hicaz'a yapılan deniz ve kara yolculuklarında Mısır'ın neredeye tam orada yer alması sözü edilen tercih etkeninin önemli nedenlerinden sayılmıştır.²¹⁰

Kayrevan ile Mısır'ın mezhep ortaklığı da bu hususta altı çizilmesi gereken önemli bir noktadır. Mâlik b. Enes ile Nâfi' b. Abdirrahman'ın hayatları döneminde rihleler yoğunlukla Hicaz'a gerçekleştirilmiştir. Ancak onların vefatlarından sonra, hususiyle imam Mâlik'den ders alanların adedinin Mısır'da bir hayli fazla olması hasebiyle rihleler Mısır yönüne de yönelmeye başlamıştır. Ayrıca imam Nâfi'in râvîlerinden olan Verş'in

²⁰⁹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/37; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâati ve'n-Neşr, 1963), 2/77; Burhânüddîn İbrâhîm b. Ali İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yânî ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Türâs, 1972), 118.

²¹⁰ Hamûtü, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 1/122-124.

de orada ikamet etmesi Kayrevanlıların söz konusu bölgeye rağbetlerinin artma sebeplerinden biri olarak gösterilmiştir.²¹¹

Mısır'ı nicel manada Kayrevanlı kurrâya hocalık yapma hususunda en çok temayüz eden ülke olarak vasıflamak doğru bir yaklaşımdır. Hicaz'ın Kayrevan kıraat birikimine kaynaklığı, Kayrevan'da tercih edilen kıraate direkt olarak etkisi nedeniyle "şöhret bulan kıraate yönelik kaynaklık" olarak değerlendirilmiştir. Mısır'ın Kayrevan'a yönelik kaynaklığı ise "tedrisat yönüyle kaynaklık" olarak tanımlanabilir. Zira Kayrevanlı kurrânın kahir ekseriyetinin Mısır'da eğitim aldığına yahut hayatlarının bir döneminde orada bulduklarına dair birçok bilgi bulunmaktadır.²¹²

Bu noktada eğitim-öğretim hususunda öne çıkmış ve Kayrevanlı ilim tâliplerinin de kendilerinden yararlandıkları önemli Mısır kurrâsından biraz bahsetmek yerinde olacaktır. Özellikle imam Mâlik'in vefatından sonra artan Mısır rihlelerinde kıraat yönüyle bazı âlimler öne çıkmaktadır. Talim yönüyle temayüz etmiş ve Kayrevan'ın da içerisinde bulunduğu çeşitli İslâm beldelelerinden gelenleri kıraat sahasında eğitmiş en önemli Mısırlı kıraat âlimlerinden birisi Verş'tir. Nâfi'in iki meşhur râvîsinden biri olan Osman b. Saîd Verş el-Mısrî'nin, Kayrevan kıraat birikimine Mısır merkezli kaynaklık yapan ilk ve en önemli şahıs olduğu ifade edilebilir. 110/728 senesinde dünyaya gelen Verş, Medine'ye giderek bizzat Nâfi'den dersler almış, ondan gördüğü özel ilgiyle kendini geliştirmiş ve kendisine defalarca hatim okumuştur. Ardından Mısır'a dönmüş ve Kahire'de senelerce sözü edilen kıraati okutmuştur. Zamanla onun rivayeti, merkezi Kayrevan olan İfrîkiye'de ve Endülüs coğrafyasında yay-

²¹¹ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/143.

²¹² Nur Kübra Demirci, *Kıraat İliminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, 144.

gınlaşmış, şöhret bulmuştur. Bu yönüyle Verş'in, Kayrevan'a kaynaklık etmesi, orada revaç bulan rivayete tesir etmesi açısından oldukça kıymetlidir.²¹³

Kayrevanlılar arasında Nafi' kıraatinin şöhret bulan iki râvîsi Kâlûn ile Verş'ten doğrudan kıraat alan birinin kayıtlarına rastlanmamıştır. Ancak Verş'in iki öğrencisinden Kayrevanlıların bizzat kıraat aldıkları aktarılmıştır. Rivayetlerine hiçbir ek yapmadan büyük bir ihtimam ile Nâfi'den aldığı kıraati aktaran Verş'in iki talebesinden bizzat ders alan Kayrevanlı âlimlerden biri Yunus b. Abdî'l-A'lâ'dır. Kayrevanlı İbn Abdî'l-A'lâ Mısır'ın Kayrevan'a kaynaklığı bağlamında kıymetli bir isimdir. O, Verş'in talebelerinden aldığı kıraati memleketi Kayrevan'da yaymıştır. Verş'in öğrencilerinden kıraat alan diğer Kayrevanlı ise İbn Ebî Tayyibe'dir. Sözü edilen bu iki Kayrevanlı kurrâ, Verş'in Ezrak, Beşşâr b. Sinan, İbn Kemûne gibi önemli talebelerinden derseler almışlardır.²¹⁴

Mısır'ın Kayrevan'a kayanaklığı hususunda zikredilecek önemli isimlerden biri de İbn Hayrûn'dur. Nâfi' kıraatinin Kayrevan'a yerleşmesi ve orada yayılması noktasında oldukça kritik bir rol üstlenen İbn Hayrûn, Mısır'da eğitimini tamamlamış daha sonra memleketine dönerek orada Nâfi' kıraatini uzun yıllar tedris edip yaymaya gayret etmiştir. İbn Hayrûn, Ezrak'ın talebelerinden olan Mısırlı meşhur kıraat âlimi Muhammed b. Saîd el-Enmâtî el-Mısırî (ö. ?)'den ders almıştır. Ayrıca Ezrak'a on yedi hatim okuduğu belirtilen meşhur Mısırlı dilci, müfessir ve kıraat âlimi en-Nehhâs (ö. 338/950)'ın da ders halkasında bulunmuştur.²¹⁵

²¹³ Tayyar Altıkulaç, "Verş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 43/63

²¹⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/165, 389, 600, 2/402.

²¹⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/456; Ebu'l-Kâsım İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla fi*

Mısırlı kurrânın Kayrevan'a kaynaklığı konusunda önemli isimlerden biri de İbn Ğalbûn (ö. 389/999)'dur. Tedrisat yönüyle öne çıkan İbn Ğalbûn Halep'te doğmuş, dil, hadis, kıraat gibi sahalarda birçok ders alarak Kahire'ye yerleşmiş ve hayatını orda devam ettirmiştir. Ahlakî yönüyle de övgüye mazhar olan âlim çeşitli İslâm merkezlerinden gelen kıraat meraklılarına dersler vermiştir. Ondan ders alan Kayrevanlı kıraat âlimleri ise Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî el-Kayrevani (ö. 427/1035), İbn Süfyân el-Kayrevani (ö. 415/1024) ve Mekkî b. Ebî Tâlib'tir. Görüldüğü üzere İbn Ğalbûn, Kayrevan için oldukça önemli olan bu üç kıraat âliminin eğitimine katkı sunmuştur.²¹⁶

Yaşadığı dönemde Kur'ân ilimlerinde temayüz eden ve Mısır'ın önder kişiliklerinden addedilen, kıraat, tefsir ve Arap dilinde döneminin meşhur âlimlerinden olan Muhammed b. Alî b. Ahmed Ebû Bekr el-Üdfüvî²¹⁷ (ö. 388/998), Kayrevan kıraat birikimine tesir ve kaynaklık eden kıraat âlimidir. Birçok telifi bulunan Mısırlı Üdfüvî gerek Kayrevanlı gerekse Endüslü birçok âlimin hocalığını yapmıştır. Birçok kurrânun biyografisinde rastlanılan bir isim olan Üdfüvî'nin en önde gelen Kayrevanlı talebesi ise Mekkî b. Ebî Tâlib'tir. İlk eğitimini Kayrevan'da alan, ardından Mısır'da uzun süre bulunarak birçok kişiden eğitim alan Mekkî'nin hocalığını yapan Üdfüvî, kaynaklık yönüyle zikri lüzumlu olan bir âlimlerdendir.²¹⁸ Mekkî özelinde aktarılabilecek bir başka önemli isim de Ebu't-Tayyib İbn Ğalbûn (ö. 389/999)'dur. Halep'te doğan, ardından Verş riwayetini öğrenmek için Mısır'a göçen İbn Ğalbûn, zamanının önemli şahsiyetleri arasında sayılmış, kıraat, hadis, şiir, edebi-

târîhi eimmeti'l-Endülüüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2010), 1/192.

²¹⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/731; İbn Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 1/117, 118, 2/199.

²¹⁷ Başal, *Endülüüs Kıraat Ekolü*, 120, 121.

²¹⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 675; İbn Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 2/175.

yat gibi sahalarda temayüz etmiştir. O da Üdfüvî gibi, Kayrevan için oldukça kıymetli olan Mekkî b. Ebî Tâlib'in eğitimine katkıda bulunmuştur. İbn Ğalbûn da Kayrevan denilince akla ilk gelen kıraat âlimlerinden olan Mekkî'nin eğitiminde payının olması hasebiyle önemli bir isimdir.²¹⁹

Mısır, birçok İslâm merkezini tedris yönüyle etkilemiştir. Hususiyile Verş ve talebelerinin orada bulunması, Nâff' kıraatini kendilerinden almak isteyen ilim meraklılarını adeta Mısır'a çekmiştir. Kayrevanlı kıraat ulemâsının da Hicaz'dan sonra en çok rihle yaptığı yerlerin başında gelmektedir. Mısır'a gidecek kıraat, tefsir, dil sahalarında temayüz etmiş olan meşhur ulemâdan ders almışlardır. Bu yönüyle Mısır'ın Kayrevan'a tedris açısından kaynaklık ettiği tespiti kolaylıkla yapılabilir.

2.1.1.3. Bağdat, Basra, Kûfe: Telif Türüne Yönelik Kaynaklık

Hicaz ve Mısır etkisi kadar olmasa da Bağdat, Basra ve Kûfe yani dönemin üç Irak şehrinin Kayrevan'a tesiri yadsınamayacak kadar büyüktür. Hicaz ve Mısır kaynaklığının birincil, bahsi geçen üç ilim merkezinin kaynaklığının ise tâlî olduğu ifade edilebilir. Kaynaklık olgusu ile paralel olarak Hicaz ve Mısır'a yapılan rihlelerden sonra ilim yolculuğu gayesiyle en çok tercih edilen yerler sözü edilen üç şehir olmuştur. Bu üç merkez de çeşitli yönleriyle Kayrevan'ı etkilemiş, kaynaklık özellikleriyle öne çıkmışlardır.

Bağdat, diğer iki şehre göre Kayrevan kurrâsının daha fazla uğradığı bir yerdir. Bu durumun önemli sebeplerinden biri ise 130/748 yıllarında Abbasilerin Emevilerden hilâfeti devralması ve Bağdat'ın yeni merkez olarak seçilmesi olarak düşünülmüştür. Bağdat'taki kültürel, bilimsel ve kent-sel gelişim, oraya daha çok rağbet edilmesine ve dolayısıyla

²¹⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 698; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/307-308.

Kayrevan ulemâsının da orayı daha çok tercih etmesine vesile olmuştur.²²⁰

Hicaz ve Mısır'ın kaynaklıklarının öne çıkan bir yönüyle birlikte zikredilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda Bağdat'ın kaynaklıkta öne çıkan yönünün ise telif türüne yönelik olduğunun ifade edilmesi makul görünmektedir. Bağdat ulemâsından İbn Mücâhid'in yedili kıraat sistemini her imama ikişer râvî belirleyerek aktardığı *Kitâbü's-Seb'a* isimli kitabı "telif türüne yönelik kaynaklık" ifadesini tayin etmede büyük önemi haizdir. Kayrevanlı kurrâ tarafından her ne kadar bazı noktalar eleştirilse de bahsi geçen tasnif ve telife yönelik bu coğrafyada tezahür eden kuvvetli bağlılık Bağdat'ın Kayrevan kıraat birikimine kaynaklığındaki türünü desteklemektedir. Ayrıca Kayrevan kurrâsının teliflerine de bakıldığında yoğun olarak yedili tasnifin tercih edildiği, bu tasnifin dışında bilinen bir telife rastlanılmadığı ifade edilebilir.²²¹Bu yönüyle Bağdat kaynaklığının, Basra ve Kûfe kaynaklığından daha önde zikredilmesi münasiptir.

Bağdat kaynaklığını elbette yalnız *Kitâbü's-Seb'a* münderecatı ile açıklamak yeterli değildir. Aslen Bağdatlı olup Kayrevan'a yerleşmiş ve orada kıraat faaliyetlerine yön vermiş birçok ulemâdan bahsedilmiştir. Örneğin Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö .298/908) bu gruptan olarak zikredilebilir. Kıraat sahasında yetkin bir isim olan Şeybânî, edebiyat ve şiir alanında da şöhret bulmuştur. Çok farklı sahalarda birçok telifi bulunan âlimin, kıraat ve meâni'l-Kur'ân ile alakalı günümüze ulaşmayan bir kitabı da mevcuttur. Temel eğitimini Bağdat'ta alan ve İbn Mücâhid ile yakın zamanlarda dünyaya gelen Şeybânî birçok İslâm merkezinde bulunmuş ancak ömrünün çoğunu

²²⁰ Hamitü, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 1/96-100.

²²¹ Hamitü, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 1/100-106.

Kayrevan'da geçirmiştir. Tedris faaliyetlerinde bulunan ve birçok âlimin yetişmesine katkı sunan Şeybânî, Bağdat kaynaklığıyla alakalı önemli bir isim olarak kayıtlara geçmiştir. O, hayatının çoğunu geçirdiği Kayrevan'da vefat etmiştir.²²²

Bağdat kaynağından beslenen birçok Kayrevanlı kıraat âlimi bulunmaktadır. Örneğin Kayrevan kıraatinin sembol isimlerinden Ebû Zeyd el-Kayrevanî (ö. 386/996)'nin hocaları arasında Bağdatlı kurrâ bulunmaktadır.²²³ Ebû Abdillâh el-Karevî'nin kıraat eğitimini aldığı kişilerden biri de Bağdatlı Ebu'l-Feth el-Bağdâdî'dir. Ayrıca el-Karevî Bağdat'ta uzun seneler bulunarak orada eğitim faaliyetleri yürütmüş ve dersler almıştır.²²⁴ Yine Kayrevan'ın önemli kurrâsından olan Ebû İmrân el-Fâsî'nin Bağdat'ta uzun seneler bulunduğu, Ebu'l-Fevâris el-Bağdâdî ve Ebû Bekr el-Bâkillânî'den kıraat ilmi ve diğer alanlarda dersler aldığı aktarılmıştır. Ebû İmrân'ın Kayrevan'a dönmeden önce Bağdat'ta kıraat dersleri verdiği de belirtilmiştir.²²⁵

Bağdat gibi telif yönüyle öne çıkan bir kaynaklığa sahip olmasa da yine Irak'ın bir şehri olan Kûfe'nin de Kayrevan'daki kıraat birikimine yönelik katkıları bulunmaktadır. Hatta Kûfe'nin kaynaklığı birçok açıdan Hicaz kaynaklığına benzetilmektedir. Çünkü Kayrevan'a Hicaz'dan gelen Mâlikî ve Nâfî' etkisinden önce Kûfe'den Ebû Hanîfe ve imam Hamza tesirinin ulaştığı belirtilmiştir.²²⁶

Kayrevanlılardan Kûfe'ye ilim yolculuğu yapan ve Hanefî fikhını öğrenen âlimler tetkik edildiğinde Hamza kıraatinin

²²² Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kâdî el-Belensî İbn Ebbâr, *et-Tekmilê li Kitâbi's-Sile*, thk. Abdusselâm el-Herrâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1405/1995), 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/163.

²²³ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/494; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/109; Ebû'l-Velîd 'Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdî İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü's* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988), 136-138.

²²⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132.

²²⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/312; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/321.

²²⁶ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/102.

ulaşması ve Kûfe'nin bir dönem de olsa Kayrevan'ı kıraat yönüyle beslediği tespiti yapılabilir. Kûfe'nin kaynaklığına katkı sağlayan aksiyonlar yoğunlukla Kayrevanlı kurrânın Kûfe'ye giderek oradaki ilmî birikimi memleketlerine getirmeleri şeklinde cereyan etmiştir.²²⁷

Hamza kıraatinin, memleketlerine intikali hususunda öncülük eden Kayrevanlı kıraat alimleri; İbn Ferrûh (ö. 175/791), Abdullah b. Gânim (ö. 190/805), Esed b. el-Furât (ö. 213/828) ve Ebû Hârise Anbes b. Hârice (ö. 210/825) olarak sıralanabilir. Bahsi geçen Kayrevan kurrâsının tamamı imam Hamza'nın talebelerinden veya onunla bağlantılı olan kişilerden dersler almışlardır. Hatta zikredilen isimlerden İbn Ferrûh, Hamza'nın hocalarından olan A'meş'in de ders halkasında bulunmuştur.²²⁸

Kûfe'nin Kayrevan'a kaynaklığı açısından Kûfeli kurrâdan bahsi elzem olanlardan birisi Süfyân es-Sevrî'dir. Zira Kayrevan'dan Kûfe'ye rihle yapan âlimlerin biyografilerine baktığında çoğunlukla onun ismine rastlanmaktadır. Kûfe'nin önemli bir kıraat ve fıkıh âlimi olan Süfyân'dan Behlûl b. Râşid (ö. 183/799), Alî b. Ziyâd (ö. 183/799), Hafs b. İmâre (ö. ?), Abdullah b. Gânim (ö. 190/805), Ebû Hârice Anbes b. Hârice (ö. 210/825) ve Hişâm b. el-Halîl (ö. ?) gibi birçok Kayrevanlının ders aldığı belirtilmiştir. Hamza, A'meş ve Asım gibi birçok önemli imamın tedrisinde zikri geçen, "seyyidü'l-kurrâ" olarak anılan Süfyân es-Sevrî bu yönüyle Kûfe kaynaklığının sembol isimlerinden olarak sayılabilir. Zira araştırmacılar onun, Hamza kıraatinin Kayrevan'a ulaşmasındaki en kritik isimlerden biri olduğunu ifade etmişlerdir.²²⁹

Kayrevan'ın Kûfe ve Hicaz ile olan ilişkisi birçok açıdan ben-

²²⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/308.

²²⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/102; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/315, 316.

²²⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/308; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşârî Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-iklîm* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1991), 113.

zerlik göstermektedir. Bu benzerliğin can alıcı noktası kıraat-mezhap ilişkisi bağlamında şekillenmektedir. Yani Mâlikî fıkhı ve Nâfi' kıraati arasındaki münasebet, Hanefî fıkhı ve Hamza kıraati arasındakile hemen hemen aynıdır. Yörede meşhur olan fıkıh sistematiğini alan ulemâ yine o yöredeki kıraat birikimini de sahiplenmeye meyyâl olmuşlardır. İmam Mâlik'in fıkhını talim edenler Nâfi'in de ders halkasına oturmuşlardır. Kûfe'de de Ebû Hanife'nin fıkhını tedris edenler yine o yörenin kıraat imamı olan Hamza'dan yahut onun talebelerinden dersler almışlardır. Konunun bu yönü ele alındığında Kayrevanlı Esed b. el-Furât kritik bir isim olarak öne çıkmaktadır. Zira o Hanefî fıkhını ve Hamza kıraatini Kûfe'den alarak memleketi Kayrevan'da yaymaya gayret etmiştir.²³⁰

Bir dönemin ilim şehirlerinden Basra da Kayrevan'ı kıraat açısından beslemiştir. Kayrevan'ın Basra'dan yararlanması genel manada tedris yönüyle gerçekleşmiştir. Ancak tercih edilen kıraate yönelik bir kaynaklık ihtimali üzerinde de durulmalıdır. Çalışmanın farklı yerlerinde temas edildiği üzere, Basra kıraat imamı Ebu Amr'ın kıraatinin bir süre Kayrevan'da geçerli kıraatlerden biri olduğuna dair bazı veriler bulunmaktadır. Nâfi' kıraati bölgede istikrar sağlamadan önce Ebû Amr kıraatinin şehirdeki varlığıyla alakalı rivayetler aktarılmıştır. Ancak söz konusu kıraatin yaygınlık seviyesine dair net tespit yapılacak kadar bilgi bulunmamaktadır.

Her ne kadar veriler zayıf olsa da Kayrevan'da tercih edilen kıraate yönelik olarak Basra etkisinden bahsedilebilir. Basra tesisinin açığa çıktığı diğer konu ise mushafıla alakalıdır. Kadim Kayrevan mushafıla incelendiğinde dikkat çekici bir şekilde aslî kıraat olarak Basra imamlarının kıraatinin tercih edildiği

²³⁰ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadâirati'l-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 3/48, 49; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 237.

gözlemlenmektedir. İkinci kıraatin ise farklı bir renk kullanılarak çoğunlukla Kûfe yöresine ait kurrânın okuyuşuna uygun şekilde yazıldığı aktarılmıştır. Basra'nın bu yönüyle, Kayrevan yazılı kıraat malzemesine de etki ettiği söylenebilir.²³¹

Basra'nın Kayrevan'a kaynaklığı tedris yönüyle de gerçekleşmiştir. Gerek Kayrevan'dan Basra'ya gerekse Basra'dan Kayrevan'a gidiş gelişler kıymetli bir kıraat birimi oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu noktada pek çok isimden bahsedilebilir fakat Kayrevan kıraat birikime büyük katkı sağlayan en önemli Basralı kıraat âlimi olarak kabul edilen Yahya b. Sellâm el-Basrî (ö. 200/815)'ye temas edilmesi yeterli görünmektedir.

Kûfe'de dünyaya gelen Yahya b. Sellam, ilk eğitimini orada gördükten sonra Basra'ya göçmüştür. Hasan Basrî'nin talebelerinden dersler alan Yahya, kıraat, tefsir ve hadis ilminde adından söz ettiren bir âlim olmuştur. Kuvvetli bir hâfızaya sahip olan Basralı âlim, ticaret amacıyla Mısır'a, sonra da vefatına dek yaşayacağı Kayrevan şehrine gelmiştir. Kayrevan'da tedris faaliyetlerinde bulunmuş, insanlar tarafından çok sevilmiş, burada yirmi yıla yakın yaşamış ve pek çok sahada bilgi birikimini insanlara aktarmıştır. Onun kıraat yönü oldukça mühimdir zira bir kıraat ihtiyarı bulunmaktadır. Günümüze ulaşan en eski tarihli tefsirlerden birini telif eden el-Basrî, söz konusu eserinde ihtiyarına dair pek çok bilgiyi aktarmış ve kıraatlerden bir hayli yararlanmıştı.²³²

Yahya b. Sellam Kayrevan için çok önemli bir isimdir. Çok uzun süre Kayrevan'da yaşadığı için birçok kaynaktan isminin sonuna "el-Kayrevani" veya "el-İfrîkiyyî" şeklinde nisbeler ila-

²³¹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Venşerîsî, *el-Mî'yârü'l-muarrab ve'l-câmiü'l-muğrib an fetavâyi ulemâi İfrîkiye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib* (Fas: Neşr-u Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmîyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1981), 216.

²³² Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntestifî'l-karni'l-hâmisi'l-hicri* (Dâru'l-Arabîyyeti li'l-Kitâb, 1983), 154-156.

ve edilmiştir.²³³ O, başka bir yöreden Kayrevan'a göç ederek orada uzun süre yaşamış ve yine orada vefat etmiş olan kıraat âlimlerinin en önemlileri arasında zikredilebilir. Bu isim ve-silesiyle Basra'nın Kayrevan'a olan kaynaklığı kuvvet bulmuş ve Basra ile Kayrevan şehirlerinin kıraat bağlantısı daha kritik bir boyut kazanmıştır.

2.1.1.4. Kayrevan'ın Endülüs'e Kaynaklığı

Endülüs Devleti, İslâm merkezleri düşünüldüğünde en bapta yer alan ve günümüz İspanya'sının bulunduğu yere denk gelen bir coğrafyada kurulmuştur. Kuruluş tarihi Kayrevan'ın tesis edilmesinden yaklaşık yarım asır sonraya tekabül etmektedir. Kayrevan'ın da batısında kalan Endülüs, Kurtuba, Belensiye, Tuleytula, Gırnata, İşbiliye, Sarakusta gibi önemli ilim merkezlerinden teşekkül eden oldukça büyük bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Coğrafi açıdan bakıldığında Kayrevan, Endülüs Devleti'nin bir şehri mesabesinde-dir.

Kayrevan ve Endülüs ilmî hususlarda etkileşim içerisinde olmuşlardır. Kıraat ilminde de her iki bölge birbirlerinden etkilenmişlerdir. Ancak özellikle Endülüs ile alakalı yapılan araştırmalar tetkik edildiğinde Kayrevan ilim merkezinin Endülüs coğrafyasına kaynaklık ettiğine dair görüş ağır basmaktadır. Birçok ilim şehrinin kaynaklığından beslenmesi, ancak Endülüs'e ise kaynaklık etmesi, Kayrevan'ı kıraat ilmi bakımından önemli bir mevkiye konumlandırmaktadır.²³⁴

Endülüs açısından bakıldığında Kayrevan'daki kıraat birikiminden beslenmesinin coğrafi temelli olduğu tespiti yapılabilir. Zira Kayrevan doğu ile batı arasında bir konumda bulunduğu için doğuya ilim yolculuğu tertip eden Endülüs ulemâsının

²³³ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 114; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/373.

²³⁴ Şevât, *Medresetü'l-hadis*, 2/422; Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 155, 156.

çok uğradığı bir şehir olmuştur. Hatta doğu şehirlerine girmek isteyen Endülüslülerin Kayrevan'ın da içerisinde bulunduğu İfrîkiye bölgesinden geçmesinin coğrafi güzergah açısından zorunlu olduğu görülmektedir. Böyle olunca ilmî ve siyasî başkent olan Kayrevan, Endülüslü birçok ilim erbabına ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle Kayrevan'ın Endülüs'e coğrafya kökenli bir kaynaklığından söz edilebilir.²³⁵

Endülüslü âlimler birçok Kayrevanlı ulemâdan faydalanmışlardır.²³⁶ Ayrıca aslî olarak Kayrevanlı olup sonradan muhtelif saiklerle Endülüs' e yerleşen ve orada kıraat ilminin önemli simaları arasında yer alan kurrânın varlığı da Kayrevan'ın Endülüs kıraat tarihi²³⁷ bakımından ne kadar önemli bir yer olduğuna işaret etmektedir. Kastedilen Kayrevanlı kıraat âlimlerinin çoğu Mısırlı kurrâdan da ders almışlardır. Gerek Kayrevan'da yetişip Endülüs'e göç eden ve orada uzun süre bulunun Kayrevanlı kıraat âlimleri, gerekse Endülüs'ten Kayrevan'a rihle tertip ederek kıraat ilmini tahsil eden ve tekrar memleketine dönerek aldığı birikimi hemşerilerine aktaran Endülüslü kıraat ulemâsı vesilesiyle her iki bölge arasındaki bağlantı teşekkül etmiştir.²³⁸

Kayrevan-Endülüs kıraat bağlantısı özelinde zikri elzem olan ulemâdan biri Ebu'l-Abbas el-Mehdevî'dir. Kayrevanlı Mehdevî'nin *el-Hidâye ilâ mezâhibi'l-kurrâi's-seb'a*²³⁹ ve mushaf imlasına yönelik *Hicâü mesahifi'l-emsâr* isimli eserleri İbnü'l-Cezerî'nin en-Neşr'inin temel kayanaklarındandır. Kayrevan ve Mısır'da temel eğitimini tahsil eden Mehdevî 430/1039 senesinde Endülüs'e yerleşmiştir. Burada Yahya b. İbrahim el-Beyyâz, İbn Ferec el-Meğâmî gibi zevat kendisinden kıraat sahasında

²³⁵ Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 155.

²³⁶ Bahsi geçen ulema ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*.

²³⁷ Endülüs kıraat tarihi ile ilgili Bk. Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*.

²³⁸ Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 155.

²³⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/69.

istifade etmişlerdir. Endülüs'te uzun süre yaşadığı için Endülüs'ü olarak tanınır olmuştur. Fakat Endülüs'e göçmeden önce donanımlı bir hale gelmiş ve Kayrevan'da ilmî yönden olgunlaştıktan sonra oraya gitmiş olan Mehdevî, Kayrevan'ın Endülüs'e kaynaklığı konusunda sembol isimlerdendir.²⁴⁰

Çok sayıda telifi bulunan, sadece Kayrevan ile Endülüs özelinde değil, tüm İslâm aleminin kıraat ilminde referans olarak kabul ettiği Mekkî b. Ebî Tâlib de sözü edilen kaynaklıkla alakalı önemli bir âlimdir. 355/966 yılında Kayrevan'da dünyaya gelen ve on üç yaşına kadar burada eğitim gören Mekkî, birçok İslâm merkezine ilim seyahati gerçekleştirmiş, kıraat ilminde bir otorite haline gelmiştir. 393/1002 senesinde Endülüs'e yerleşmiş, gerek telifleri gerekse yetiştirdiği kişiler vasıtasıyla Endülüs kıraat ekolüne²⁴¹ büyük katkılar sunmuştur. Endülüslü Abdullah b. Sehl, Ebû Bekr Muhammed b. Müferrec, Yahya el-Beyyâz gibi kıraat âlimleri onun ders halkasında yetişmişlerdir.²⁴²

İbn Süfyân el-Kayrevanî'nin talebelerinden Abdülazîz b. Muhammed gibi âlimlerden kıraat başta olmak üzere edebiyat ve şiir gibi sahalarda da dersler alan Kayrevanlı İbn Abdilğani el-Husrî de (ö. 488/1095) sözünü ettiğimiz konuda zikri gerekli zatlardandır. Kayrevan'ın işgal edilmesinden sonra muhtelif şehirlerde kalmış daha sonra bir davete icabet ederek İşbiliye'ye gitmiştir. Mürsiye, Belensiye, Sarakusta, Dâniye gibi Endülüs şehirlerini dolaşmış ve tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Ebu'l-Kasım b. Savvâf ve Ebû Davud Süleyman b. Yahya gibi Endülüslü kurrâ kendisinden kıraat alanında faydalanmışlardır. Husrî, Kayrevan'da yetişip Endülüs'ün birçok şehrinde uzun süre bulunması ve orada kıraat birikimini aktarması

²⁴⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/229.

²⁴¹ Endülüs kıraat ekolünü ayrıntılı tetkik için Bk. Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*.

²⁴² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 751, 752; İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 910; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/270.

hasebiyle Kayrevan'ın Endülüs'e etki ettiğini gösteren en bariz misallerdendir.²⁴³

Kayrevan kaynaklığına yönelik önemli isimlerden biri de İbn Hayrûn'dur. Doğuya birçok seyahat gerçekleştiren İbn Hayrûn çeşitli yerlerde muhtelif hocalardan dersler almıştır. Özellikle Mısır'da Enmâtî ve Nehhâs gibi kıraat sahasında kıymetli âlimlerin ders halkasına oturmuştur. Rihlelerle dolu tahsil hayatından sonra memleketine dönmüş ve Kayrevan'ın kıraat alanındaki simge isimlerinden biri haline gelmiştir. Nâfi' kıraati hususunda bölge halkının kendisine çokça müracaat ettiği bir âlim olan İbn Hayrûn, Endülüs kıraatine de etki etmiştir. Onun Endülüs'e olan etkisinde Ebû Ca'fer künyeli Ömer b. Hayrûn el-Karevî'nin (ö. 301/913) rolü önemlidir. Kıraati babasıyla beraber Mısır'da talim eden el-Karevî bir dönem Endülüs'e gitmiş, orada insanlara kıraat okutmuştur. Onun Endülüs'e irtibatını sağlayan bir diğer talebesi ise Abdülhakem b. İbrahim el-Karevî (ö. ?)'dir. Birçok Endülüslü onun ders halkasına oturmuş ve ondan kıraat öğrenmiştir. Netice olarak İbn Hayrûn'un birçok talebesinin Endülüslülerle mülâkî olması ve onlara kıraat öğretmesi yönüyle de oldukça önemli bir isim olduğu ifade edilebilir.²⁴⁴

Kayrevan, bağrında çok kıymetli kıraat ulemâsı yetişmiş bir şehirdir. Mevzuya genel bakıldığında Kayrevan'ın Hicaz, Mısır, Irak gibi bölgelerden etkilendiği, ulemâsının oralara ilim yolculukları düzenledikleri ve döndüklerinde sözü edilen kaynaklardan aldıkları usul ve bilgileri hemşerilerine aktardıkları tespiti yapılabilir. Ancak Kayrevan-Endülüs ilişkisi bahsi geçen durumdan farklı görünmektedir. Genelde etkilenen bir ko-

²⁴³ Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi târîhi ulemâ-i Endülüs* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 314, 315; İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 627, 628; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 627.

²⁴⁴ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/30; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 830, 831.

numda bulunan Kayrevan, Endülüs özelinde bakıldığında etkileyen konumunda sınıflandırılmaktadır.²⁴⁵ Yukarıda zikri geçen ve buraya not düşülmemiş onlarca kurrâ ilk eğitimlerini Kayrevan'da tahsil etmiş, Endülüs'e giderek yahut talebeleleri vasıtasıyla oraya tesir etmişlerdir.

2.1.2. Kayrevan'da Tercih Edilen Kıraatler/Rivayetler ve Sebepleri

Sahabe ve tabiînin özverili gayretleriyle İslamî ilimlerde önemli bir seviyeyi yakalayan Kayrevan, aynı zamanda farklı gelişim safhalarına şahitlik etmiş olması hasebiyle de kıraat ilmi tarihinin kendisinden müstağni kalamayacağı bir coğrafya niteliğindedir. Sahabîlerin harfleri ile başlayan serencam, tâbiünden öne çıkan kurrânın okuyuşları ile, Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye gönderdiği ilmî heyetin öncülük ettiği ihtiyar dönemi ve İbn Mücâhid'in tahdîdi sonrası bazı kıraatlerin daha çok tercih edilerek rağbet görmesiyle nihayet bulmuştur. Yani yaklaşık 450 yılda, geçiş güzergahında da bulunması hasebiyle Kayrevan ilim merkezi fikhî, kelâmî anlamda birçok akımın dönem dönem tesis edilip yayıldığı yer olduğu gibi kıraat konusunda da farklı birçok akıma ev sahipliği yapmıştır. Bu bölümde, belli bir kıraat tasnifinin bulunmaması ve kıraat hususunda yeterince net tespitler yapılamaması sebebiyle rivayet dönemi yahut ihtiyar öncesi döneme çok fazla temas edilmemesi planlanmıştır. Bu başlık altında çoğunlukla ihtiyar dönemi ve İbn Mücâhid'in tasnifinden sonra daha belirgin olan" kıraatlerde tercih dönemi" ele alınacak; öne çıkan kıraatler, rivayetler, Kayrevan'a söz konusu kıraat ya da rivayetlerin gelişinde önder olan kurrâ ve bu okuyuşların Kayrevan'da öne çıkma sebeplerinden bahsedilecektir.

²⁴⁵ Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 155-158.

2.1.2.1. Nâfi' Kıraati Öncesindeki Durum

İlk dönem itibariyle Kayrevan kıraat edebiyatının, sayısal ve sıhhat perspektifinden herhangi bir kritere mebni kılmaksızın birçok farklı okuyuşu ihtiva ettiği hususu gerek bölgedeki mushaf-lardan gerekse kurranın teliflerinden anlaşılmaktadır. Yani Kayrevan'da, birçok İslâm beldesinde olduğu gibi sadece yaygın olan kıraat okutulmamış, çeşitli İslâm merkezlerinde öne çıkan meşhur kıraatler tedris edilmiştir. Önceki başlıklarda temas edildiği üzere her ne kadar yaygınlık seviyesiyle alakalı net tespitler yapılamasa da Kayrevan'da bir süre Ebû Amr kıraatinin okunduğuna dair rivayetler serdedilmiştir. Hatta onun, Nâfi' kıraatinin bölgedeki istikrarından önce Hamza kıraati ile birlikte var olduğu düşünülen kıraatlerden biri olduğu beyan edilmiştir. Bir dönem Basra etkisinin bölgede artması, eski Kayrevan mushaf-larında Basra mushafının ve kıraat âlimlerinin etkisinin görülmesi bu hususu kuvvetlendirmektedir.²⁴⁶ Hatta dördüncü asırda, Nâfi' kıraati yaygınken dahi bir imamın Ebû Amr kıraatiyle namaz kıldırması ve halkın onu yönetici Kâbisî'ye şikayet etmeleri hadisesi aktarılmıştır.²⁴⁷ Bu veriler Nâfi' kıraati öncesi yahut Nâfi' kıraati yaygınken bile Ebû Amr kıraatinin az da olsa varlığını sürdürdüğü sonucuna ulaştırmaktadır. Yani Nâfi' kıraati bölgede yaygınlaştığında diğer kıraat imamlarının okuyuşlarının Kayrevan'daki varlığının kesin bir şekilde yok olduğunu söylemek makul görünmemektedir. Kayrevan'da Ebû Amr kıraatinin Nâfi' kıraati öncesinde yahut Nâfi' kıraatinin istikarı esnasında var olduğuna dair

²⁴⁶ Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-munteşîfi'l-karni'l-hâmisi'l-hicri* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 207.

²⁴⁷ Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihim ve seyrun min ahbârihim ve fedâlihim ve evsâfihim* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1983), 62, 63.

görüşler vardır ancak; çalışmanın birinci bölümünde gerekli malumata temas edildiği için ve bu konuda daha fazla detaya ulaşılmadığı için doğrudan Hamza kıraatiyle alakalı bilgilere geçiş yapılması uygun görülmüştür.²⁴⁸

2.1.2.1.1. Hamza Kıraatinin Geçici Yaygınlığı

Hicrî üç ve dördüncü asırlarda yazılmış olan kadim Kayrevan mushafları incelendiğinde genel olarak asıl kıraat ile tâlî kıraatin farklı renklerde gösterildiği gözlenmiştir.²⁴⁹ Bahsi geçen mushaflarda aslı kıraati temsil eden renklerin genel itibariyle Basra bölgesi kıraatleriyle paralellik arz etmesi calib-i dikkattir. Farklı bir renk kullanılarak ikinci okuyuş gayesi ile yazılan kıraatlerde ise daha ziyade Kûfeli kıraat imamlarının tercihleri aktarılmıştır. Her ne kadar başından sonuna kadar Hamza kıraati ile kaleme alınmış bir mushaf olmasa da Kûfe bölgesi kıraatlerinin ikinci kıraat maksadı ile tercihi, kıraat anlamında söz konusu yörenin Kayrevan'a etki ettiğini göstermektedir. Ayrıca İbn Faradî'nin, İbn Hayrûn Kayrevan'a gitmeden önce orada yaygın olan okuyuşun Hamza kıraati olduğunu ve o geldiğinde Nâfi' kıraatinin sadece havas tarafından tercih edildiğini beyan etmesi de Kûfe kökenli bu kıraatin Kayrevan'da bir dönem yaygınlık kazandığını göstermektedir. Nâfi' kıraatinin tamamen yayılıp istikrara kavuşmasından sonra ise bölgede Hamza'nın okuyuşunun yaygınlığını devam ettirdiğine yönelik herhangi bir bilgi mevcut değildir.²⁵⁰ Yani bir dönem Nâfi' kıraati ilmî ve idârî kesim tarafından benimsenirken Hamza kıraatinin daha yaygın olduğu ancak zamanla Nâfi' kı-

²⁴⁸ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Veşşerîsî, *el-Mi'yârü'l-muarrab ve'l-câmiü'l-muğrib an fetavâyi ulemâi İfrîkiyye ve'l-Endülüüs ve'l-Mağrib* (Fas: Neşr-u Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmîyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1981), 216.

²⁴⁹ Ebü 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-Dânî, *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*, thk. 'İzze Hasen (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 4; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 192.

²⁵⁰ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüüs*, 2/113; Veşşerîsî, *el-Mi'yâr*, 216.

raatinin bölgede yaygın tek kıraat olarak varlığını sürdürdüğü ifade edilebilir.²⁵¹

2.1.2.1.2. Hamza Kıraatinin Kayrevan'da Yayılmasına Etki Eden Kişi ve Sebepler

Kayrevan halkının ilim tahsilinin kökeninde, diğer İslâm beldelelerinde olduğu gibi farklı ilmî merkezlere düzenlenen ilim yolculukları vardır. Müslümanlar şer'î ilim dallarının her birinde kendi yörelerinde bulunan alanın erbabı kişilerden icazet aldıktan sonra başka şehirlerdeki farklı ulemâya gitmiş ve ilmî tekâmüllerini tamamlamak için rihleleri önemli bir araç olarak kullanmışlardır. Bahsi geçen bu ilim yolculuklarının da terâcim eserlerinde bazen detaylı bazen de yüzeysel olarak sözü edilmiştir. Her ne kadar kıraat ilmi tahsiliyle alakalı hareketler söz konusu eserlerde geçse de özellikle hicretin ilk birkaç asrında fıkıh sahası en çok veri elde edilen nokta olmuştur. Örneğin eğer bir çağda kıraatle alakalı net tespitler yapılamamışsa, fikhî hareketliliğe bakılarak kıraatle alakalı çeşitli sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Fikhî mezheplerle kıraat hareketliliği arasındaki sıkı ilişki de düşünüldüğünde terâcim kitaplarındaki fikhî rihleler, kıraat ilmi adına tespitler yapılmasını kolaylaştırmıştır.²⁵²

Buraya kadar bahsedilenlere ilave olarak, Kayrevanlılardan Kûfe yöresine giden ve Ebû Hanîfe fikhını talim eden ulemâ tetkik edildiğinde, Hamza kıraatinin bölgeye ulaşması konusunun üzerinde yoğunlaşmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Sözü edilen rihle güzergâhını seçen ve Hamza kıraatini bölgeye getirdikleri tahmin edilen Kayrevanlı ulemâ; İbn Ferrûh (ö. 175/791), Abdullâh b. Ğânim (ö. 190/805), Esed b. el-Furât (ö.

²⁵¹ Venşerîsî, *el-Mî'yâr*, 216.

²⁵² Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/102.

213/828) ve Ebû Hârice Anbes b. Hârice'dir (ö. 210/825).²⁵³ Mezkur kurrânın hemen hepsi imam Hamza'nın talabe veya hocalarından dersler almışlardır.²⁵⁴ Kûfe'de tedrisini tamamlayan mezkur ulemâ, yurtları Kayrevan'a geri döndüklerinde de hemşerilerine bu kıraatin talimini yapmışlardır. Mesela Kûfe'ye ilmî seyahat yapan İbn Ferrûh İmâm Hamza'nın hocası olan İmâm A'meş'den²⁵⁵ (ö. 148/765) ders almıştır. Daha sonra da memleketine dönüp söz konusu kıraati orada yayan zatlardan olduğu söylenmiştir. Ayrıca İbn Ferrûh'un, imam Hamza'nın talebesi olan, aynı zamanda Kûfe'nin önemli kurrâ ve fakîhlerinden Süfyân es-Sevrî el-Kûfî'nin de (ö. 161/777) ders halkasına girdiği aktarılmıştır. Süfyân es-Sevrî'den ilim alan ve ondan hocası Hamza'nın okuyuş usulünü ahzeden Kayrevanlılar İbn Ferrûh ile sınırlı kalmamıştır. Behlûl b. Râşid (ö. 183/799), Alî b. Ziyâd (ö. 183/799), Hafs b. İmâre (ö. ?), Abdullâh b. Ğânim (ö. 190/805), Ebû Hârice Anbes b. Hârice (ö. 210/825) ve Hişâm b. el-Halîl de (ö. ?) İmâm Hamza'nın öğrencisi fakîh Süfyân es-Sevrî'den ilim alan mühim âlimlerdir. Sayılan bu âlimlerin kurrâ olmaları ve tam da onların dönemlerine yakın vakitlerde Hamza kıraatinin Kayrevan'da belirginleşmesi bu grubun söz konusu kıraati Kayrevan'a getirdiğine delil teşkil etmektedir.²⁵⁶

Hamza b. Habîb, Âsım b. Behdele, A'meş gibi Kûfe'nin şöhret bulmuş kıraat imamlarından dersler alan Süfyân es-Sevrî bu yönüyle "seyyidü'l-kurrâ" diye de anılmıştır.²⁵⁷ Fıkıh sahasında kendi ismi ile anılan bir mezhep imamı da olan Süfyân es-Sevrî, hadiste ise "emîru'l-mü'minîn" sıfatı ile tanınmıştır. Tüm belgelerden farklı zamanlarda gelen bine yakın talebe, onun ders

²⁵³ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/66; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/163-168.

²⁵⁴ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/103-105.

²⁵⁵ Özmen, "A'meş ve Kıraatinin Özellikleri", 333-348.

²⁵⁶ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/102; İbn Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 1/315, 316.

²⁵⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 113.

halkasına katılmıştır. Kayrevanlı ilim yolcuları da ona özel alaka göstermiş ve kendisinden istifade etmişlerdir. Onun, Hamza kıraatinin Kayrevan'a ulaşmasında büyük rolü vardır. Ayrıca Kayrevan ile Kûfe arasındaki en kritik ilmî bağlantı yukarıda bahsi geçen isimler tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁵⁸

Buraya dek serdedilen bilgilerde rihlelerin tek yönlü olarak Kûfe tarafına gerçekleştiğine temas edilmiştir. Kûfe'den Kayrevan cihetine Kûfeli ulemâ tarafından yapılan rihlelere bakıldığında ise fazla isme rastlanmamaktadır. Hatta bu hususta zikredilecek tek ismin kaynaklarda Abdullâh b. el-Muğîre el-Kûfî (ö. 186/802) olduğu aktarılmıştır. O, Süfyân es-Sevrî'den ve aralarında Mes'ir b. Keddâm'ın da (ö. 155/771) bulunduğu birçok Kûfeliden ders almış Kayrevan'a rihle yaptığı da İfrîkiyyeliler kendisine büyük ilgi göstermiştir. Ondandır ders alan Kayrevanlı olarak da kaynaklarda Süleymân b. İmrân zikredilmiştir.²⁵⁹ Genellikle bunun gibi hoca-talebe münasebetleri aktarılırken "kıraat alma" ifadesinin altı çizilmemiş, sadece sözü edilen zatların birbirleri ile mülâkî oldukları ve ilim alışverişi yaptıkları aktarılmıştır. Ancak o dönemde bir âlimin rahle-i tedrîsinde bulunmanın aynı zamanda kıraatine de aşına olmak anlamına geldiği ön kabulünün varlığından söz edilebilir. Örneğin Şelebî, Süfyân es-Sevrî'den ders alanlardan bahsederken "Elbette onlar Süfyân'ın ders halkasına oturduklarında onun hocası olan imam Hamza'nın kıraatini de almışlardır" şeklinde bir tespitte bulunmaktadır.²⁶⁰

Sözü edilen bu Kayrevan-Kûfe hareketliliği ile imam Hamza'nın en mühim hocalarından A'meş ve en önemli talebelerinden Süfyân es-Sevrî'den bazı Kayrevanlıların dersler almaları, kadim Kayrevan mushaflarında niçin Hamza kıraati-

²⁵⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/308.

²⁵⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 113.

²⁶⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 210.

nin ikinci kıraat olarak yoğunlukla tercih edildiğini de büyük ölçüde açıklamaktadır. Fakat mushaflardaki bu hal ve Kayrevan'daki dönemseller Hamza kıraati intişarı fikhî mezhepler projeksiyonunda da incelenebilir.

İlim şehri Kayrevan'da Mâliki mezhebi, henüz imam Sahnûn (ö. 240/854) bölgede söz konusu fikhî disiplini yaygın hâle getirmeden önce de bulunmaktaydı. Zira Mâlikî mezhebi Kayrevan'a ilk önce Sahnûn eliyle değil Behlûl b. Râşid (ö. 183/799) ve Alî b. Ziyâd'ın (ö. 183/799) Hicâz'a yaptıkları ilim yolculukları sonrası girmiştir. Fakat bu iki âlim hicri ikinci asrın son yarısında bu mezhebi Kayrevan'a ilk kez getirdiklerinde orada yaygın olan Ebû Hanîfe'nin fikhuydu. Hatta üçüncü asrın ilk çeyreğine kadar Hanefî mezhebinin Kayrevan'da bir hayli yaygın olduğu söylenmiştir. Bu durumun en önemli faktörlerinden biri fakih ve kurra Esed b. el-Furât'ın (ö. 213/828) memleketi Kayrevan'da Kûfelilerin mezheplerini yaymaya yönelik yoğun çabalarıdır. Ayrıca Ebû Hanîfe'den ve Ebû Yûsuf'un talebesi İbn Ğânim'den (ö. 190/805) ilim alan, her Cuma Ebû Hanîfe'nin teliflerini talebelerine okutan İbn Ferrûh da bu hususta zikre değer olan Kayrevanlılardandır. Söz konusu Kûfe mezhebinin yayılmasına etki eden diğer önemli neden ise Ağlebî idarecilerinin Hanefî fikhına tâbî olmalarıdır.²⁶¹ Özetle Esed b. el-Furât ve İbn Ferrûh'un Hamza kıraatinin Kayrevan'daki durumuyla ilgili önemli isimler olduğu söylenebilir.

Kûfeleriler ilk asırlarda fikhî açıdan İfrîkiyeliler üzerinde önemli bir etki alanı oluşturmuşlardır. Fikhî anlamdaki bu tesis Kayrevanlı İfrîkiyelilerin kıraatteki tercihlerini de önemli ölçüde belirlemiştir.²⁶² Nihai olarak da Kûfe'de dönemin en meşhur kıraatlerinden biri olan Hamza kıraati Kayrevan'da yay-

²⁶¹ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadârati'l-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 3/48, 49.

²⁶² Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 196.

gınlık göstermiştir. Kûfe'nin bu etkisi mushafta tercih edilen kıraatlerde ve yazıda kullanılan renklerde de tezahür etmiştir. Kayrevan'da Hamza kıraatinin bu yaygınlığı Hicaz etkisi gölgesinde Mâlikî mezhebinin yayılmasıyla nihayet bulmuştur. Nâfi' kıraati ile Mâlikî mezhebi arasında da benzer bir münasebet gerçekleşmiştir.²⁶³

Sonuç itibariyle Kûfelilerin fikhî etkisi, dolaylı olarak Kayrevanlıların kıraat tercihlerini de etkilemiştir. Bu etkiyle Hamza kıraati, Kayrevan'da yaygınlaşmış ve mushaf yazımlarında da izlerini bırakmıştır. Daha sonra, Mâlikî mezhebinin yayılması ile bu kıraatin yaygınlığı son bulmuştur. İlerideki konularda kıraat-i Nâfi' ve mezheb-i Mâlikî tetkik edildiğinde bu hususun daha net hâle geleceği düşünülmektedir.

2.1.2.2. Nâfi' Kıraatinin Kayrevan'a Girişi

Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin durumu ile alakalı bilgiler serdetmek, Hamza kıraatine nisbetle daha kolay görünmektedir. Zira Hamza kıraatinin Kayrevan'da yaygınlık göstermeye başladığı dönemin ikinci asrın ortaları gibi erken bir zamana tekabül etmesi, kesin tespitlerden biraz daha uzak durulmasına sebep olmaktadır. Ayrıca Nâfi' kıraati, bölgeye Mâlikî mezhebinin girmeye başlamasıyla gelmiş ve beşinci asrın ikinci yarısına kadar Kayrevan'da istikrarını sürdürmüştür. Zaten sözü edilen vakit Kayrevan'ın ilmî merkezlik hüviyetini kaybettiği ve ilim hareketliliğinin Tûnus'a kaymaya başladığı evreyi işaret etmektedir.²⁶⁴

Kayrevan'dan diğer ilim merkezlerine yapılan rihlelerden dikkat çekici olan Kûfe yöresi, kıraatte ve fıkhıta Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, Süfyân es-Sevrî, İbn Mihrân el-A'meş, Ebû

²⁶³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 237; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 264.

²⁶⁴ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid Nâsırî, *el-İstikâsâ li-ahbâri düveli'l-mağribi'l-aksâ* (Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, 1997), 92-94; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 215.

Hanîfe gibi önemli ulemânın vefatından sonra ilim seferleri için en çok tercih edilen yerler arasından zamanla çıkmıştır. İkinci yüzyılın sonlarına doğru Hicaz bölgesi rihle seferlerinde hedeflenen nokta olarak revaç bulmaya başlamıştır. Hac farızası vesilesiyle zaten yoğun bir şekilde ziyaret edilen Mekte ve Medine, Mâlikî fikhının şüyû bulması ile birlikte en çok tercih edilen rihle güzergahlarından ikisi olmuşlardır. Ayrıca Şâm, Kûfe, Basra, Horasan gibi ilim merkezlerine gitmeye niyet eden kimselerin geçiş güzergâhında olması da Hicaz bölgesinin dinî anlamının haricinde tercih edilmesinin önemli sebeplerindendir. Tüm bunlarla beraber Mescid-i Nebevî'de çeşitli yerlerden Hac maksadıyla gelmiş ulemânın toplanması, kaynaşması, yoğun ilmî müzakerelerin orada gerçekleşmesi de hariçdeki âlimleri teşvik etmiş ve daha fazla rihlenin o yöreye yönlenmesine vesile olmuştur.²⁶⁵

Mescid-i Nebevî'de çeşitli meşhur ilim adamlarının muhtelif ilim sahalarında tedris faaliyetlerini yürüttükleri bildirilmiştir. Sözü edilen ulemânın içerisinde Mâlikî fikhının önderi Mâlik b. Enes ve Nâfi' kıraatinin imamı Nâfi' b. Abdirrahmân'ın da ders halkalarının bulunduğu ifade edilmiştir. Hatta imam Nâfi'in ders halkasının kişi sayısı ve yoğunluğu itibarıyla imam Mâlik'in halkasından az kalır bir yönünün olmadığı, Nâfi' kıraatini ahzedebilmek için insanların güçlü bir alaka gösterdikleri de beyan edilmiştir. İşte bu aşama, Mâlikî mezhebi ile Nâfi' kıraati arasında belirgin bir ilişkinin şekillendiği dönemi işaret etmektedir. Zira talebelerin söz konusu her iki mezhep ve kıraati aynı anda öğrenme imkânını değerlendirdikleri ve Medine'nin bu iki önemli âliminden, iki temel ilim alanında ders alarak ilmî seyahatlerini tamamlayıp memleketlerine döndükleri ifade edilmektedir. Durum bunun tersi olup bir talebe söz gelimi

²⁶⁵ Hamitü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 126.

sadece Mâlik'ten fıkıh öğrense fakat Nâfi' b. Abdirrahmân'ın ders halkasına oturmaya dahi Mescid-i Nebevî'nin imamı olması yönüyle onun kıraatine aşına olabileceği tespiti yapılmıştır. Nâfi' yaklaşık altmış sene mescidin imamlığı vazifesini üstlenmiştir. Yani bir öğrencinin ayrıntılarını öğrensin yahut öğrenmesin, sadece namazlardaki kıraatleri dinleyerek bile Nâfi' okuyuşuna hâkimiyet sağlayabileceği kabul edilmiştir.²⁶⁶ Buna göre Mescid-i Nebevî'deki eğitim faaliyetlerinin, Mâlikî fıkıh ve Nâfi' kıraati arasında güçlü bir ilişki oluşturarak, talebelerin her iki âlimi aynı anda tanımlarını sağladığı ve bu iki temel ilmi memleketlerine taşımaları sürecini başlattığı söylenebilir.

Çeşitli İslâm beldelerinden Medine'ye rihle düzenleyen ve az da olsa orada vakit geçiren hemen her talebenin muhtelif seviyelerde Nâfi' kıraatine hâkimiyeti söz konusudur. Yani o kıraati alma maksadı olsun veya olmasın doğal bir öğrenim süreci ile aşinalık kazanma durumu mevzu bahistir. Kayrevan'a sözü edilen kıraatin girişi de bu şekildedir. Başta hac gayesi olmak üzere farklı farklı sebeplerle Hicaz'a giden âlim ve talebeler Mâlikî mezhebini ve Nâfi' kıraatini membâından alarak memleketleri Kayrevan'a dönmüşler, oradaki insanlara da öğretmişlerdir.²⁶⁷

Nâfi' kıraatinin Kayrevan'a ulaşması tabi ki sadece Hicaz kanalı vasıtasıyla gerçekleşmemiştir. Özellikle imam Nâfi'nin ravilerinin başında Mısırlı Ebû Saîd Verş gelmektedir. Mısır'a rihle gerçekleştiren Kayrevan asıllı birçok kurra, Verş'ten yahut onun talebelerinden ders almışlar, döndüklerinde de Nâfi' kıraatini memleketlerinde tedris etmişlerdir. Yani Nâfi' kıraati hem Hicaz hem de Mısır kanalı ile Kayrevan'a ulaşmıştır. Elbette bu durum sadece Kayrevan merkezli değil Mısır ve Hicaz'ın

²⁶⁶ Hamitû, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 126, 127.

²⁶⁷ Hamitû, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 127.

da içinde olduğu ve karşılıklı gerçekleşen ulemâ hareketliliğinin neticesidir.²⁶⁸

Mescid-i Nebevî'deki eğitim faaliyetleri, Mâlikî fıkıhı ve Nâfi' kıraati arasında güçlü bir ilişki oluşturmuştur. İlim yolculukları vasıtasıyla da oradaki ilmî birikim Kayrevan'a taşınmıştır. Ancak Nâfi' kıraatinin Kayrevan'a ulaşma şekli yalnız Hicaz kanalıyla olmamış, bu hususta Mısır'ın da tesirinden söz edilmiştir.²⁶⁹

2.1.2.2.1. Nâfi'nin Kayrevanlı talebeleri

Bir mevzuyu etraflıca öğrenebilmek için o hususta eğitim faaliyetleriyle meşgul olanları tanımak oldukça kıymetlidir. Bir yöreyle alakalı araştırma yapılıyorsa da o yöreden ilim için başka yerlere seyahat edenleri yahut başka yerlerden oraya gelenleri bilmek, rihle hareketliliğini tespit etmeye çalışmak, ele alınan yerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. İşte bu faydaları sağlamak gayesiyle bu başlıkta Kayrevan şehrinde imam Nâfi' özelinde hoca talebe münasebetlerine değinilecektir.

Nâfi'in Kayrevanlı talebeleri tespit edilmek istendiğinde çok zengin bir veri havuzuna ulaşılmamaktadır. Ancak kısıtlı da olsa bazı kaynaklarda ondan kıraat alan Kayrevan menşeli âlimlere rastlamak mümkündür. Söz konusu isimler her ne kadar Nâfi'in öğrencisi olsalar da, ismen fazla şöhret bulmadıkları için biyografi eserlerinde yaygın olarak bulunmamaktadırlar.

İbn Mahlûf'un biyografi eserinde zikredildiğine göre Saklâb b. Ziyâd el-Hemedânî el-Kayrevani²⁷⁰ (ö. 193/808) imam Nâfi'e bizzat talebelik yapan Kayrevanlı âlimlerdendir. Behlûl b. Râşid ile aynı tabaka ulemâdan olan Saklâb aynı zamanda imam Mâlik'ten Mâlikî fıkıhını ahzetmiştir. Ayrıca onun iki tane Mısırlı öğrencisinden ve Ebû Süleymân Zeyd b. Sinân isimli Kayre-

²⁶⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 10.

²⁶⁹ Hamitû, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 127-130.

²⁷⁰ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/155; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/315.

vanlı talebesinden bahsedilmiştir. Kayrevan'a defnedilen Saklâb, bizzat Nâfi'den ders alması hasebiyle önemlidir.²⁷¹

Bahsi geçen âlimden sonra kıraati bizzat Nâfi'den aldığı kaydedilen en önemli zat Kerdem b. Hâlid el-Mağribî et-Tûnisî'dir. Kendisinin ve talebelerinin adı, pek çok kaynaktan zikredilmiş olan Kerdem'i İbn Mücâhid ise Nâfi'nin talebelerini sayarken "Mağrib ehlinde bir adam" olarak nitelendirmiştir.²⁷² Zehebî ve İbn Cezerî de ondan bahsetmiş hatta İbn Cezerî ondan "Medine'ye geldi ve Nâfi'den kıraat aldı, zâhit, âbid, fâzıl biriydi." şeklinde bahsetmiştir. Her ne kadar Kayrevan'daki ilmî faaliyetlerine dair hatırı sayılır malumata rastlanmasa da onun ismi, Nâfi'den kıraat alan ve nakleden en meşhur on kişi arasında sayılmıştır. En önemli talebesi olarak da Ahmed b. Cübeyr elAntâkî zikredilmiştir.²⁷³

Hulâsa olarak Nâfi'nin Kayrevanlı olan talebeleri Saklâb b. Ziyâd el-Hemedânî el-Kayrevanî ve Kerdem b. Hâlid el-Mağribî et-Tûnisî'nin söz konusu kıraatin Kayrevan'a girişi ile alakalı önemli kişiler olduğunun altı çizilmelidir.

2.1.2.2.2. Nâfi'in Diğer Bölgelerden Kayrevan'a Gelen Talebeleri

Aslen Kayrevanlı olmasa da başka bir memlekette gelen, bir nevi dış kaynak olarak Nâfi'den bizzat aldığı kıraati Kayrevan'da tedris eden ulemâ da mevcuttur. Nâfi'nin Kayrevanlı olan talebelerinin aksine onlar hakkında daha fazla malumata ulaşılabilmektedir. Ayrıca bu isimler dışarıdan gelerek Kayrevan kıraatine kaynaklık etme anlamında da oldukça önemlidirler.

Basra'dan gelerek Kayrevan'ı yurt edinen ve Nâfi'den biz-

²⁷¹ İsmi sâd harfi ile yazılan Saklâb'ın, ismi sîn ile yazılan Seklâb adlı bir başka âlim ile karışma ihtimalinden de söz edilmiştir. Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 62, 2/402.

²⁷² İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 64.

²⁷³ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/116; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/32.

zat kıraat alan önemli âlimlerden birisi Ebû Abdîrrahmân b. Yezîd el-Mukrî el-Basrî el-Mekkî'dir (ö. 212/827). Bir asrı aşkın ömür yaşayan Ebû Abdîrrahmân hayatını ilme adanmış ve özellikle kıraat ilmine sıkı bir alaka duymuştur. Basra'da yöresinin kıraatlerini ahzeden ve tedris faaliyetlerinde bulunan Ebû Abdîrrahmân daha sonra Mekke'ye gitmiş, orada yaklaşık yetmiş yıl bilfiil kıraat ilmiyle meşgul olmuştur. Kayrevanda da yaklaşık beş sene yaşamış, yöresinin kıraatini ve Nâfi' kıraatini burada talebelere öğretmiştir. Ebû Abdîrrahmân özellikle Nâfi' kıraatini tedrisine çok ehemmiyet vermiş; öyle ki kıraati bizzat Nâfi'den almasına rağmen, Nâfi'in talebelerinin de ders halkasına oturmuştur. Örneğin o, Nâfi'in talebelerinden olan Yahyâ b. İbrâhîm el-Vakkâr'dan da söz konusu kıraatle alakalı dersler almıştır. Özellikle Nâfi' kıraatinde parmakla gösterilen Ebû Abdîrrahmân, Kayrevan'da kaldığı süre boyunca Basra kıraatlerini ve Nâfi' kıraatini öğrencilerine öğretmiştir.²⁷⁴

Nâfi'den bizzat kıraatini alan ve Kayrevan'a başka bir memleketten gelen en mühim âlimlerden birisi de Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Yahyâ b. İbrâhîm el-Vakkâr el-Mısırî (ö. 254/868)'dir. O, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olup olmama meselesinden dolayı ortaya çıkan bir çatışmadan dolayı Mısır'ı terk etmiş ve 225/839 senesinde Kayrevan'a gelmiştir. Onun imâm Mâlik'in talebelerinden olduğu beyan edildiği gibi, talebesinin talebesi olduğunu aktaranlar da olmuştur. Örneğin Mâlik'in talebelerinden olan Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) ve Abdurrahmân b. el-Kâsim (ö. 191/806)'in Ebû Yahyâ'ya hocalık yaptığı bildirilmiştir. Vefat tarihinin imam Mâlik'in vefatına uzak olması hasebiyle ikinci görüşü sıhhatli bulanlar vardır; ancak Ebû Abdîrrahmân gibi o da çok uzun bir ömür sürdüğü için Mâlik'den fıkıh alma-

²⁷⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/464; Şihâbüddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askanânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Meârif en-Nizâmiyye, 1909), 6/83.

sı muhal değildir. Oldukça genç yaşlarında hem imam Mâlik hem de imam Nâfi'den dersler almıştır. Aslen Mısırlı olan Ebû Yahyâ Kayrevan'da uzun yıllar kıraat ile fıkıh okutmuş ve Nâfi' kıraatinin bölgedeki önderlerinden sayılmıştır. Kayrevan'dan sonra tekrar memleketi Mısır'a dönmüş ve vefatına kadar orada hayat sürmüştür.²⁷⁵

Ebû Yahyâ'nın önemli talebelerinden biri Muhammed b. Berğûs (ö. 272/885) ve yukarıda bahsi geçtiği üzere Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî'dir. Ayrıca her ne kadar kıraatle meşguliyetine dair bir veri olmasa da oğlu Ebû Bekr b. Ebî Yahyâ da onun, Kayrevan ehlinin çok itibar ettiği ve birçok fıkıh telifi bulunan önemli bir talebesidir.²⁷⁶

Nâfi'den bizzat kıraat alan Ebû Yahyâ'nın zikri geçen talebeleri arasında Kayrevan kıraati açısından en önemlisi Muhammed b. Berğûs el-Kayrevanî'dir. O, Nâfi' kıraatini Kayrevan'da sistemli bir şekilde okutan ilk kurrâdan sayılmıştır. Her ne kadar birçok talebe yetiştirse de üçüncü asra ait bilgilerin zayıflığından dolayı öğrencilerinin isimleri günümüze ulaşmamıştır. Kayrevan Câmisi'nde uzun yıllar baş imam olarak görev yapmış olan İbn Berğûs'un kaynaklarda zikri geçen talebesi Ebû Temîm Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'dir (ö. 272/886).²⁷⁷

Sözü edilen bilgilere bakılınca Nâfi' kıraatinin genel bilginin aksine Muhammed b. Hayrûn (ö. 306/919) ile birlikte bölgeye gelmediği, ondan önce Kayrevan halkının bu kıraatle en azından tanıştığı tespiti yapılabilir. Hatta kıraatin imamı olan Nâfi' hayattayken dahi Kayrevan'a bu kıraat disiplininin ulaşmış olma ihtimali yüksektir. Zaten İbn Faradî, İbn Hayrûn Kayrevan'a gelmeden önce Nâfi' kıraatinin havâssın kıratı olduğunu ve çok

²⁷⁵ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/37; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/77; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzhêb*, 118.

²⁷⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/334; Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/37.

²⁷⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/104.

az kişi tarafından okunduğunu aktarmıştır. Onun havas ifadesi ile kastının ise âlimler olduğu belirtilmiştir²⁷⁸

Bu bölümde doğrudan Nâfi'in ders halkasına oturan ve kendisinden kıraat alan Kayrevanlılardan bahsedilmiştir. Bunlardan Saklâb ve Kerdem Kayrevan'da doğup büyüyen yerliler; Ebû Abdirrahmân el-Mukrî ile Ebû Yahyâ el-Vakkâr ise aslen Kayrevanlı olmayıp, sırasıyla Basra ve Mısır'dan gelerek orayı yurt edinen Kayrevanlılar olarak zikredilmiştir. Özellikle bu dört kurrâ vasıtasıyla İfrîkiyeliler Nâfi' kıraatinin senedine vasıl olmuşlar ve o kıraati tedris imkânı bulmuşlardır.

2.1.2.3. Nâfi' Kıraatinin Kayrevan'da İştiharı

Nâfi' kıraati çeşitli İslam merkezlerindeki gibi Kayrevan'a da rihleler vasıtasıyla girmiştir. Bu süreç imam Nâfi'nin yaşadığı dönemde bizzat kendisinden ders alanlar ile birlikte başlamıştır. Söz konusu kıraatin Kayrevan'da yayılması elbette hızlı bir şekilde gerçekleşmemiştir. Bahsi geçen bu ilk dönemde Kûfe fıkhi ve Hamza kıraatinin yaygın olduğu ve Nâfi' kıraatinin yalnızca ulemâ tarafından takip edildiği bildirilmiştir.²⁷⁹

Nâfi' kıraatinin ilk yayılma belirtileri imam Sahnûn döneminde görülmektedir. Ulemânın etkisi ile zamanla siyasîlerin de rağbet ettiği Nâfi' kıraati 234/849 yılında Sahnûn'un kadılık makamına gelmesiyle revaç bulmaya başlamıştır. Hatta onun döneminde fikhî hükümler verilirken de Nâfi' kıraati öncelenmiştir. Oğlunun, babasının görüşlerini aktardığı "Âdâbü'l-muallimîn" isimli kitapta da Sahnûn, Nâfi'in okuyuşunu "güzel bir kıraat" olarak betimlemiş ve diğer kıraatlerden daha çok tercih ettiğini söylemiştir.²⁸⁰ Yani imam Sahnûn'un söz konusu kıraati övmesi, bir nevi teşvik mahiyetinde olmuştur

²⁷⁸ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü's*, 2/112; Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/38.

²⁷⁹ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü's*, 2/112-113.

²⁸⁰ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/55; Hamitû, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 138.

Kaynakların işaret ettiğine göre Sahnûn'un vefatından yaklaşık kırk yıl sonra Nâfi' kıraati Muhammed b. Hayrûn'un Mısır'a olan rihlesinden gelmesi ile birlikte Kayrevan'da daha hızlı bir yayılım göstermiştir. O gelmeden önce ise Nâfi' kıraatinin var olduğu; ancak az bir kesim tarafından bilindiği; hatta bu az olan grubun ulemâdan ve siyasîlerden ibaret olduğu söylenmiştir. İbn Hayrûn'un tesiri ile kısa süre içerisinde Nâfi' kıraati Kayrevan'da yayılmıştır.²⁸¹ Farklı bir ifadeyle İbn Hayrûn sonrası Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin küçük bir kesimden geniş bir kitleye yayılmaya başladığı aktarılabilir.

İbn Hayrûn 306/919 senesinde vefat etmiştir; ancak onun Mısır rihlesinden dönüşü üçüncü asrın son çeyreğine isabet etmektedir. Yani iki yüz yetmişli yıllarda Nâfi' kıraati dar kapsamda Kayrevan'da, daha geniş bakınca ise İfrîkiye'de yoğun bir şekilde yayılmaya başlamıştır.²⁸² Bu bilgiler ışığında İbn Hayrûn'un Mısır yolculuğunun Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin yayılmasında etkili olduğu söylenebilir.

2.1.2.1.1. İmâm Sahnûn'un Etkisi

160/777 senesinde Menzîlüsıklâb köyünde dünyaya gelen İmâm Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî Kayrevan'ın en önemli âlimlerinden biridir. Öyle ki Kayrevan şehrinin ismi anıldığında akıllara ilk gelen birkaç zattan biridir. Döneminde mevcut olan tüm âlimler arasında öne çıkmış, özellikle Mâlikî mezhebinin parmakla gösterilen önderlerinden olmuştur. Dedelerinin Humuslu olduğu aktarılan fıkıh âlimi, keskin görüşe sahip bir kuş türünün ismi olan "Sahnûn" lakabıyla şöhret bulmuştur. Medine'ye giderek Mâlik b. Enes'in ders halkasına girme fırsatı bulamadığından dolayı, el-Muvatta'yı dinlemek ve Mâlikî fık-

²⁸¹ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 2/799; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/165, 445.

²⁸² Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 137.

hının inceliklerine vakıf olabilmek için Mağrib, Mısır, Mekke ve Medine'de çeşitli hocalardan dersler almıştır. Nihayetinde Karyevan'a döndüğünde ise fıkhıta adeta bir çığır açarak mezhebin en önemli aktörlerinden biri olmuştur.²⁸³

Kayrevan ve daha geniş bir bakışla İfrîkiye'de, İmam Sahnûn öncesi dönemde Kûfe kökenli Hanefi mezhebi yaygınlık göstermiştir. Alî b. Ziyâd, İbn Eşres, Behlûl b. Râşid, Esed b. el-Furât gibi ulemânın önderliğinde Mâlikî mezhebi yayılmaya başlamıştır. Ancak Sahnûn'un yetişip Kayrevan'a dönmesiyle birlikte onun ilmî kudretinin ve derinliğinin gölgesinde tüm şehir hızlı bir şekilde sözü edilen mezhebe meyletmeye başlamıştır. Mâlikî mezhebi, kısa bir sürede Hanefî fıkhına galebe çalarak en çok tercih edilen fıkıh sistematiği olmuştur. Hatta Mâlikî mezhebine muhalif görünenler dahi Sahnûn tesiriyle saflarını değiştirmişlerdir. Kayrevan'da parlayan bu meşale, tüm Mağrib'e ışık tutmuş, kader-i ilâhî icabı bölgede mezhep onun eliyle yayılmıştır.

İnsanların "ikinci Mâlik" olarak addettikleri Kayrevanlı imam Sahnûn, imam Mâlik'in tüm görüşlerine büyük bir dikkatle ittibâ etmiştir. Pek tabii ki Mâlik'in tâbî olduğu kıraat hususunda da durum böyledir. Mâlik, Nâfi' "kıraatte insanların imamı" olarak nitelendirmiştir. Hatta o, 1Ehl-i Medîne'nin kıraati sünnettir." demiştir. Bu söz üzere "Kastınız Nâfi' kıraati midir?" diye sorulduğunda o da "Evet" cevabını vermiştir. Ayrıca Nâfi'in Mâlik'ten fıkıh dersleri, Mâlik'in ise Nâfi'den kıraat dersleri aldığı düşünüldüğünde, şahsî münasebetlerinin de kıraat ve mezhep tercihlerinde etkili olduğu düşünülebilir.²⁸⁴

İmâm Mâlik'in Nâfi' kıraatine tâbî olunmasını istemesi ve kendisinin de o kıraati benimsemesi, Mâlikî fıkhını öğrenen

²⁸³ Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 4/45-104; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/77.

²⁸⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 4/45; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/77.

hemen herkesin de aynı usulü takip etmesine vesile olmuştur. Uzun yıllar Kayrevan kadılığı görevini üstlenen imam Sahnûn da aynı şekilde Nâfi' kıraatini öğrenmiş, onun öğretilmesini istemiş ve fikhî ictihatlarda da o kıraati kıstas olarak almıştır. Bu noktada Mâlik'in yukarıda bahsi geçen sözü ile Sahnûn'un tavsiyesini birlikte değerlendirmek faydalı görünmektedir. İmam Sahnûn kendisinden mervî olan ve oğlunun kaleme aldığı 'Âdâbü'l-Muallimîn' isimli kitabında 'Öğreticilerin talebelere güzel bir kıraati ta'lim etmeleri lazımdır ki bu da Nâfi'nin okuyuşudur' şeklinde ifade etmiştir. Kûfe menşe'li Hanefî mezhebi ve Hamza kıraatinin yaygınlığı onun döneminde azalmaya başlamış, Mâlikî mezhebi ve Nâfi' kıraati büyük bir rağbet görmeye başlamıştır.²⁸⁵ Buradan hareketle idarecilerin ve kitap teliflerinin kıraatlerin tercihi noktasında etkili olduğu tespiti yapılabilir.

İmam Sahnûn'un muteber bir fakîh ve insanlara etki etme konusunda da oldukça kabiliyetli olduğu belirtilmiştir. Bu tesir gücü ve kadılık makamının da yardımı ile birlikte kendisinin güzel gördüğü Nâfi' kıraatini halk da benimsemeye başlamıştır. Ancak Nâfi' harfi her ne kadar yaygınlık göstermeye başlasa da Sahnûn döneminde en çok tercih edilen okuyuş olamamıştır. Kaynaklarda sözü edilen en çok tercih edilme durumunun ise İbn Hayrûn'un rihlelerini bitirerek Kayrevan'a gelmesi ile birlikte başladığı ifade edilmiştir.²⁸⁶

Özetle Kayrevan fıkhu için en önemli isimlerden olan imam Sahnûn, kıraat ilmine tesir eden yönleriyle de öne çıkmıştır. Özellikle ondan menkûl olarak yazılan kitapta Nâfi' kıraatini övmesi ve idareciliğinde söz konusu okuyuşu tavsiye etmesi Kayrevan kıraati adına önemli addedilmiştir.

²⁸⁵ Hamîtû, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 131.

²⁸⁶ Şelebî, *el-Kirâat bi İfrîkiye*, 222-224; Hamîtû, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 3/129-131.

2.1.2.1.2. İbn Hayrûn'un Etkisi

Muhammed b. Muhammed b. Hayrûn el-Meâfirî el-Endülüî (ö. 306/919) Kayrevan için tartışmasız en önemli kıraat ulemâsındandır. Her ne kadar 'el-Endülüî' nisbesini taşısa da, söz konusu bölgede hayat sürdürdüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. O, Bağdat'ta fıkıh ve kıraat dersleri almış, ardından Mısır'a gitmiş, orada da Muhammed el-Antâkî başta olmak üzere birçok kurrâdan dersler almıştır. Özellikle Mısır döneminde Nâfi'in Verş rivayeti hususunda birçok kişinin ders halkasına oturmuş ve söz konusu rivayete vukufiyeti ile nam salmıştır.²⁸⁷

İbn Hayrûn'un kıraat ilmi ve özellikle imam Nâfi'in usulü konusunda bir otorite haline gelmesi ise Kayrevan'da gerçekleşmiştir. Mısır tedrisatından sonra Kayrevan'a ulaştığında büyük bir teveccüh görmüştür. Talebeleri ifade edilirken çok yüksek adetler zikredilmiştir. Kayrevan'da hem ticaretle meşgul olmuş hem de Nâfi' kıraatinin tedris faaliyetlerini yürütmüştür. Kaynaklarda onun İîsâ b. Miskîn gibi önemli Kayrevanlılardan da kıraat dersi aldığı ifade edilmiştir. Kayrevan'da gördüğü alayla birlikte şöhret bulmuş ve bu vesileyle Kayrevan dışından da ders halkasına birçok ilim meraklısı gelmiştir.²⁸⁸

İbn Hayrûn kıraat alanında öyle bir çıkır açmıştır ki, müteahhirûn ulemâ Kayrevan ve İfrîkiye'de kıraati "ondan öncesi ve sonrası" diye ayırmışlardır.²⁸⁹ Tarihçi İbn Faradî'nin "İbn Hayrûn Kayrevan'a Nâfi' kıraatini getirmiştir. O gelmeden evvel Kayrevan'da yaygın olan kıraat Hamza'nın kıraatiydi. Nâfi' kıraati çok az bir kesim tarafından okunuyordu. O Kayrevan'a geldiğinde insanlar etrafında toplandılar ve uzak diyarlardan onun için geldiler." şeklindeki ifadeleri onun bir

²⁸⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217.

²⁸⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/378; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217.

²⁸⁹ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiyye*, 271.

dönüm noktası olduğunu net olarak beyan etmektedir. İbn Hayrûn'un tedris faaliyetlerini ifa edebilmesi için kendi ismini taşıyan ve günümüzde hâlâ Kayrevan'da ziyaret edilebilen bir mescid de inşâ edilmiştir.²⁹⁰

2.1.2.4. Nâfi' Kıraatinin İstikrar Bulma Sebepleri

İslam yurtlarında muhtelif kıraatler şöhret bulmuştur. Söz-gelimi bir yörede Âsım kıraatinin rivayeti öne çıkarken başka bir şehirde Hamza kıraatinin Halef rivayeti revaç bulmuştur. Bu tercihlerde muhtelif kişiler ve sebepler etkili olmuştur. Kimi bölgelerde, kıraatlerin yayılmasında eğitim ve öğretim faaliyetlerinin önemi büyük rol oynamışken, bazı yerlerde ise yerel ulemânın veya yöneticilerin tercihlerinin etkisi belirleyici olmuştur. Bunlar gibi birçok farklı sebep kıraatlerin gelişim ve istikrarını etkilemiştir. Bu başlıkta da Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin istikrar bulmasının çeşitli sebepleri aktarılacaktır.

2.1.2.4.1. Hicaz'a Yapılan Rihleler

Hicaz'a yapılan rihlelerde asıl gaye hac farîzasının icra edildiği Mekke-i Mükerrreme'yi ziyaret etmektir. Bununla birlikte, Mekke'ye gelen Müslümanlar, Mescid-i Nebevî'de namaz kılabilmek, Ravza-i Şerîf'i ziyaret edebilmek, peygamber yurdunun havasını teneffüs edebilmek için Medine-i Münevvere'yi ziyaret edegelmişlerdir. Sözü edilen bu ziyaret vesilesiyle de kasıt olsun ya da olmasın Hicaz yöresinin ulemâsıyla tanışma imkânları elde etmişlerdir.²⁹¹

Medîne'de hulefâ-i râşidîn döneminden itibaren Mescid-i Nebevî'de ilmî ders halkaları oluşmuş, hadis ve fıkıh alanlarında başlayan dersler zamanla tüm İslâmî ilimlerde yapılagelmiş-

²⁹⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkîye*, 268; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 3/137.

²⁹¹ Muhammed b. Sa'd ez-Zühri, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 6/142.

tir. Günümüzde hala devam eden bu ders geleneği tarih boyunca milyonlarca ilim meraklısının ilgisini çekmiş, ilim yolcularının ilk durağının Medîne olmasına vesile olmuştur. Hac rihlesi yapan kişiler Medîne'ye vardıklarında oradaki ders halkalarına girmişler, alanında mahir ulemâdan ders alarak memleketlerine ilmî olarak dolu bir vaziyette dönmüşlerdir. Diğer bir ifadeyle Müslümanlar dinî ziyaretlerini, alanında mahir ilim adamlarının ders halkalarına girerek taçlandırmak istemişlerdir. Ayrıca insanlar peygamber yurdu olan Medine'deki ulemâdan ilim almayı bir şeref olarak addetmişler ve ilmi kaynağından almış olma hazzını tatmak istemişlerdir. Ebu'l-Âliye er-Riyâhî'nin "Basra'da sahâbeden yapılan rivayetleri dinliyorduk; fakat bizzat Medîne'ye gidip onların ağızlarından dinlemedikçe içimiz rahat olmuyordu ve oraya gitmeyi arzuluyorduk." ve Alî b. el-Medenî'nin "Hac ibadetini ifa ettim; ancak benim için oradaki en önemli şeylerden biri ilim okumak olmuştur." şeklinde ifadeleri durumu daha iyi izah etmektedir.²⁹²

Kayrevan'ın da içerisinde bulunduğu İfrîkiye ve Mağrib bölgelerindeki Müslümanların da hayatlarında çoğunluk ile bir kez ifa ettikleri hac farîzasını gerçekleştirirken ilim okuma fırsatını kaçırmamaya yönelik büyük bir ihtimam gösterdikleri belirtilmiştir. İbn Haldûn'a göre de her ne kadar Irak vs. gibi bazı merkezler, şehirleşme vb. alanlarda gelişim gösterip cazip hale geldiyse de, Mağrib bölgesininin halkı Hicaz'a yapılacak seferleri en önemli amaçları olarak kabul etmişlerdir.²⁹³

Netice olarak Kayrevan halkının hac ibadeti gayesi ile ve bu amaçlarını ilim elde etme hedefleri ile de birleştirerek Mekte, Medîne şehirlerine rihleler tertip ettikleri anlaşılmaktadır. Bu

²⁹² Abdurrahman es-Sâlih Subhî, *Ulûmu'l-Hadîs ve mustalahuhû* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984), 54.

²⁹³ Abdurrahmân İbn Haldûn, *Mukaddime-i İbn Haldûn*, thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (Dimeşk: Dâru Ya'rub, 2004), 449.

ilim yolculuklarında da özellikle Medîne ulemâsından dersler aldıkları ve oranın ilmi birikiminden istifade ettikleri aktarılmıştır. Medîne'nin büyük fakihî Mâlik b. Enes'ten Mâlikî fıkhının inceliklerini ve kıraat âlimi Nâfi' b. Nuaym'dan ise yörenin kıraat birikimini alma fırsatı bulmuşlardır. Sözü edilen ulemânın vefatından sonra da onların talebelerinden ve talebelerinin talebelerinden dersler alarak bu ilmî hareketliliği devam ettirmişlerdir. Ayrıca imam Mâlik'in imam Nâfi'den kıraat, imam Nâfi'nin de imam Mâlik'ten fıkıh alması bu iki İslâmî disiplin arasında kuvvetli bir bağın oluşmasına ve ilim talebelerinin de bu bağı koruyarak her iki zattan da ilim almalarına vesile olmuştur.

2.1.2.4.2. Medine Mezhebini ve Kıraatini Diğerlerinden Üstün Tutmak

Medine şehrinin Müslümanlar indindeki ehemmiyeti bilinmektedir. Gösterilen bu önem, Peygamberimizin hayatının önemli bir bölümünün o şehirde geçmesi ve hali hazırda makamının da orada bulunması hasebiyledir. Ayrıca Medine, "Peygamberin diyarı, şeriatın doğduğu, meleklerin indiği, kitabın menzili olan, tüm hayırların toplandığı, doğruya ve batıya kendisinden ışık saçılan yer, tüm vadilerin kendisine çıktığı ilim kaynağı" olarak kabul edilmiştir.²⁹⁴

Tüm İslâm aleminin önemsemesi gibi oranın fıkıh imamı olan Mâlik de Medine'nin kıymetli bir yer olduğunu ifade etmiş ve diğer şehirlerden üstün olduğunu insanlara bildirmiştir. Onun bazı arkadaş ve talebelerine yazdığı mektuplarda Medine'yi öven, diğer ilim merkezlerinden daha üstün olduğunu ispatlayan ifadelere rastlanmaktadır. Oranın peygamber yurdu olması ve ilmin membaı konumunda bulunması, oraya

²⁹⁴ Kâdi 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/34.

ait ilmî birikimin teveccüh edilen bir konumda olmasına vesile olmuştur. Yani Mağrib yöresinin ve içerisinde bulunan ilim merkezi Kayrevan'ın Malikî fıkıhı ile Nâfi' kıraatini önemsemesinin de ilk sebebi Medine'nin sözü edilen vasıflarıdır.²⁹⁵

İslâmî ilimlerde bir kısım ulemânın Medinelî olduğu için el üstünde tutulması gibi imam Nâfi' de öne çıkan bu vasfı ile insanların tercihine daha çok mazhar olmuştur. Örneğin imam Mâlik'in "Ehl-i Medîne'nin kıraati sünnettir." ifadesi ve onunla Nâfi'nin okuyuşunu kastetmesi de Medine şehrinin ilmi anlamdaki üstünlüğünü vurgulamaktadır. İmam Mâlik dışındaki birçok önemli âlimin de böyle düşündüğü, Medine ekolü ve ilmi geleneğini el üstünde tuttıkları aktarılmıştır. Tüm İslam âleminde Medine ulemâsına ve oradaki ders faaliyetlerine alaka hep yüksek düzeyde olmuştur. Ancak İslam bölgelerinin batı kesiminde bulunan Kayrevan ve Endülüs gibi ilmi merkezlerde halkın Medine ekolünü benimseme seviyesi daha dikkat çekicidir. Sözü edilen bölgeye alaka o kadar yüksek seviyededir ki insanlar sadece ilmi hususlarda değil, siyasi, iktisadi ve günlük hayata tealluk eden birçok hususta da Medinelilerin usulünü takip etmişlerdir. Öyle ki oraya ittiba gayesi ile bazı bidatlerin bile soruşturulmadan kabul edilmesi gibi birtakım durumlar ortaya çıkmıştır.²⁹⁶

Medine kökenli ulemânın el üstünde tutulması doğal olarak kıraat ilminde de söz konusu olmuştur. Birçok tasnif ve kitapta Medîne imamları öne çıkarılmıştır. Örneğin kıraatleri yedili olarak tasnif eden İbn Mücahid, kendisinden yaşça büyük olan kıraat âlimleri bulunmasına rağmen imam Nâfi'i, Medine mümessili olması hasebi ile ilk sırada konumlandırmıştır. Benzer şekilde Şâtıbî de Hırzû'l-Emânî'sinde onu ilk sıraya koymuş ve

²⁹⁵ Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 1/21, 41-43, 2/102.

²⁹⁶ Hamîtü, *Kıraatü İmâm Nâfi'*, 153, 154.

onun bu sıralamayı ilminin ve doğduğu mahallin faziletinden dolayı yaptığı belirtilmiştir.²⁹⁷ Kastallânî de onu başa koymasını yetiştirdiği ve bulunduğu mekânın şerefi ile ilişkilendirmiştir.²⁹⁸

Sadece kıraat ile ilgili kitaplarda değil, diğer İslamî ilimlerde de Nâfi' kıraatinin öncelendiği telifler bulunmaktadır. Örneğin Gırnatalı âlimlerden İbn Cüzey (741/1340) meşhur tefsir çalışmasında kıraat ihtilaflarını sunarken evvela Nâfi' kıraatini öncelmiş ve tefsir yaparken ilk olarak o kıraate yer vermiştir. O, tercihini açıklarken 'Nâfi kıraatini kitabımda iki sebepten dolayı seçtim. Birincisi; bu kıraat yöremizde ve tüm Mağrib'te kullanılan en yaygın okuyuştur, ikincisi; Medine'ye iktida gayesidir. Zira Medine'nin kıraati sünnettir.' şeklinde ifade etmiştir Medine'ye iktida gayesidir. Zira Medine'nin kıraati sünnettir.' şeklinde ifade etmiştir.²⁹⁹ Müteahhirun müfessirlerden İbn Âşûr da tefsirinde benzer bir tercih sunmuş ve bunu "Tefsirimi Medineli oldukları için Nâfi' kıraatinin Kâlûn rivayeti ile bina ettim. Ayrıca içerisinde bulunduğum Tunus'un ehli de Nâfi' kıraati ile okumaktadır." şeklinde izah etmiştir. O, Medineli kıraat imamlarının tercihine o kadar dikkat edilmiştir ki Nâfi'nin ravilerini aktarırken dahi Medineli Kâlûn'dan önce Mısırlı Verş'i zikreden âlimler eleştirilmiştir.³⁰⁰ Özetle, Nâfi' kıraati sadece kıraat kitaplarında değil, tefsir gibi diğer İslamî ilimlerde de öncelenmiş, özellikle İbn Cüzey ve İbn Âşûr gibi âlimler, Medine'nin faziletini vurgulayarak Nâfi' kıraatini tercih etmiş ve bu tercihlerini de Medine'nin kıraatinin sünnet olduğu inancıyla açıklamışlardır.

²⁹⁷ Abdülhalim Başal, "Şâtıbî'nin (öl. 590/1194) Hırzû'l-emânî'de (eş-Şâtıbiyye) Taz'îf Ettiği Vecihler ve Bu Vecihlerin Günümüz Kıraat Tedrisatı Pratiğine Yansımaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 701-707.

²⁹⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49-51.

²⁹⁹ Ahmet Arif Akbaba, *İbn Cüzey'in Kıraat İlmi Meselelerine Yaklaşımı ve Ferşî Farklılıkları Anlamlandırma Biçimi* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 44.

³⁰⁰ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh İbn Cüzey, *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1995), 1/16.

Ezcümle Kayrevan ve içerisinde bulunduğu Mağrib bölgesi, kıraat ve fıkıh akımlarının doğup yayıldığı hicrî ilk dört-beş asırda Medine kıraatine ve fıkıhına tam bir bağlılık ile ittiba etmişlerdir. Onlar, Medineli fıkıh âlimi Mâlik'in fıkıh sistematiğini öğrenip benimsemişler ve yine Medineli kârî Nâfi'nin kıraatine tabi olmuşlardır. Her ne kadar Kayrevan'da yaygın olan, Nâfi'nin ravilerinden Mısırlı Verş olmuşsa da bu rivayet Medineli Yusuf el-Ezrak'ın tariki ile ahzedilmiştir. Yani Verş her ne kadar Mısırlı da olsa, onun rivayetini Medineli bir âlimden almışlardır. Nitekim Kayrevan'a da seyahatleri olan Endülüslü âlim Ebû Amr ed-Dânî'nin 'Medine ehline ittiba etmek evladır, onların sözüyle amel etmek elzemdir, bizim coğrafyamızda da bu tebaiyet yaygındır.' ifadeleri³⁰¹ mevzuu hülasa etmektedir

2.1.2.4.3. İmam Nâfi' ve İmam Mâlik Arasındaki İlmî İlişki ve Etkileşim

Medine'nin bu iki imamı arasındaki sıkı ilişki de birbirlerinin yayılmalarında etkili olmuştur. İmam Mâlik, imam Nâfi'den kıraat okumuş ve ona arz etmiştir; imam Nâfi' de imam Mâlik'ten Muvatta'yı okumuştur. Yani birbirlerinin hem hocası hem de talebesi olmuşlardır. Ayrıca her ikisi de Rabîa (ö. 136/754), Zührî (ö. 124/741), İbn Hürmüz (ö. 117/735), Ebu'z-Zinâd (ö. 130/748), Ebû Ca'fer el-Medenî (ö. 130/747) gibi ulemâdan ders almışlardır. Gerek Nâfi' gerekse Mâlik uzak diyarlardan gelen binlerce ilim heveslisi Müslümana ders verme hususunda birbirlerine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca onların Mescid-i Nebevî'deki ders halkalarının birbirlerine bir hayli yakın olduğu da söylenmiştir. Öyle ki Nâfi'nin sesini gereğinden fazla yükselten bir ta-

³⁰¹ Dâni, *el-Muhkem*, 50.

lebesine kızdığı ve 'Yakınımızda Mâlik var görmez misin?' diye uyardığı aktarılmıştır.³⁰²

Sözü edilen her iki imamın da birbirlerine yüksek sevgi ve hürmet besledikleri de anlaşılmaktadır. İmam Mâlik, Nâfi' için "Nâfi' kıraatte insanların imamıdır." ve "Nâfi'nin okuyuşu sünnettir." şeklinde ifadeleri ile bunu izhar etmiştir. Ayrıca ondan teravîh namazlarını kıldırması istendiğinde "İmam olan Nâfi'dir. Bunu kabul edersem onun üzülmekten korkarım." şeklinde cevap vermiş, ona olan saygısını beyan etmiştir. Aynı şekilde Nâfi'nin de imam Mâlik'e ihtiram gösterdiği aktarılmıştır.³⁰³

Mâlikî mezhebinin Nâfi' kıraati destekler nitelikte bazı hükümlerinden de bahsedilmiştir. Örneğin imam Mâlik'ten gelen bir rivayete göre namaz içerisindeki kıraatte vurgulu ve sert bir okuyuşun kerih görüldüğü ve teshil yolunun tercih edilmesi gerektiği aktarılmıştır. Verş rivayetinde hemzelerin tahkikli okunmayıp teshil edilmesinin de Mâlikî mezhebindeki bu rivayete uygun okuyuş olduğu belirtilmiştir.³⁰⁴ Hülâsa olarak Enes b. Mâlik ve Nâfi' b. Nuaym arasındaki yakın alaka Kayrevan'da ve içerisinde bulunduğu Mağrib'te Nâfi' kıraatinin yayılmasına katkı sağlamıştır.

2.1.2.4.4. Ulemânın Maliki Mezhebini ve Nafi Kıraatini birlikte Nakletmeleri

İfrîkiyye ve buranın ilmî merkezi konumunda bulunan Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin yayılmasını sağlayan ve istikrar

³⁰² Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbn Enbârî, *İdâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, thk. Muhyî'd-Dîn 'Abdurrahman Ramadân (Dımaşk: Matbû'âtu Mecma'î'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1390/1971), 1/111; Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/81; Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.), 4/135.

³⁰³ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 2/36, 105.

³⁰⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/70-75.

bulmasına vasıta olana sebeplerden biri de özellikle ilk dönem ilim yolcularının Medine'den memleketlerine bahsi geçen mezhep ile kıraati birlikte ahzetmiş vaziyette dönmüş olmaları ve onları birlikte aktarmalarıdır. Zira çoğunlukla ilmî seyahatlerde bulunan kişiler, Mâlik'ten fıkıhı ve Nâfi'den de kıraati aynı anda ahzetmişler yahut onların öğrencilerinden bu iki alanda dersler almışlardır. Bunlar gittikleri yerlerde de söz konusu iki ilmi birlikte okutmuşlardır. Bu durum her iki sahanın birbirine katkıda bulunarak yayılmasına vesile olmuş, Mâliki fıkıhı ile Nâfi' kıraati arasında sıkı bir bağlantı olmasını sağlamıştır.³⁰⁵ Yani Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin yayılmasında ve istikrar bulmasında Medine'den dönen ilim yolcularının Mâlikî fıkıhı ve Nâfi' kıraatini birlikte öğrenip aktarmalarının etkisi büyük olmuş, böylece her iki ilim arasındaki güçlü bağ kuvvetlenmiştir.

2.1.2.4.5. Yönetimlerin Destek ve Müdahaleleri

Bu başlık altında zikredilecek olan hususların yukarıdaki in-tişar sebebi ile yakın alakası bulunmaktadır. Zira Kayrevan'dan ve batı yörelerinden ilim yolculuklarına çıkarak Medine'ye giden, ardından hem Nâfi' kıraatini hem de Mâlikî fıkıhını ta'lîm ederek yurtlarına dönen önder ulemâ, aldıkları eğitimlerden dolayı yaşadıkları bölgede çeşitli makamlara getirilmişlerdir..

Büyük veya küçük çeşitli karar mercilerinde göreve gelen âlimler ta'lîm ettikleri ilmin yayılması hususunda buldukları makamları vasıta olarak kullanmaktan geri durmamışlardır. Durum böyle olunca kadılık makamına gelen kişiler insanların kendi eğitim aldıkları usul ile tedris faaliyetlerini gerçekleştirmesini sağlamaya çalışmışlardır. Sözelimi Medine'de Nâfi' kıraati ile Mâlikî fıkıhını birlikte ahzetmiş olan yahut baş-

³⁰⁵ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh Muhammed İbn Abdi'l-Berr, *el-Kâfi fî fikhi ehli'l-medîneti'l-Mâlikî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 40.

ka bir yerde onların talebelerinden dersler almış olan söz sahibi yöneticiler, yurtlarındaki eğitim-öğretim faaliyetlerinde de bunu gözetmiş ve onların birlikte tedrisini temin etmişlerdir.³⁰⁶

İbn Hazm sözü edilen durumu “İki mezhep vardır ki onlar yönetimde söz sahibi olan taraftarları vasıtası ile yayılmışlardır. Birincisi Ebû Hanîfe'nin mezhebidir. Çünkü mezhebin önderlerinden Ebû Yûsuf kâdılkudât makamına gelince, mensubu olduğu fıkıh disiplini doğudan İfrîkiyye kıyalarına kadar onlarca şehre ulaşmıştır. Ebû Yûsuf doğal olarak şehirlere atadığı kadıları Hanefî fıkıhına müntesip olan arkadaş ve talebelerinden seçmiştir. Böyle olunca yönetim eliyle söz konusu mezhebin yayılması hem hızlanmış hem de daha geniş alana ulaşması temin edilmiştir. Yöneticiler vasıtası ile daha çok kişiye ulaşan diğer mezhep ise Mâlikî mezhebidir. Örneğin iktidar nazarında önemli bir yeri olan ve sözü geçen Yahyâ b. Yahyâ Endülüs'te sadece kendi görüşünde olan Mâlikî yöneticilerinin atanmasını sağlamış, bir kadı görevlendirirken de Mâlikî olmasını şart koşmuştur. Yönetime iştiaklı olan kimseler de bu şartı hemen kabul etmiş ve gittikleri yerlerde Mâlikî fıkıhını yaymışlardır. Kayrevan'da ise imam Sahnûn'un kadıları atama makamına gelmesi ile Mâlikî mezhebi yaygınlaşmıştır.” şeklinde aktarmıştır.³⁰⁷

İbn Hazm'ın ifadeleri mezhep açısından gayet yerinde tespitlerdir. Ancak bölge ile alakalı araştırma yapanlara göre mezhep ile ilgili olan bu tespitler kıraatte de geçerlidir. İmam Yûsuf eliyle Hanefî fıkıhının yayılması aynı zamanda Kûfe kökenli kıraatlerin yaygınlaşmasına aracı olmuştur. Benzer şekilde Endülüs'te Mâlikî fıkıhının yayılması ile Nâfi' kıraati yayılım göstermiştir. Kayrevan'da da durum bundan pek farklı değil-

³⁰⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 383, 384.

³⁰⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 384; Hamîtü, *Kıraatü İmâm Nâfi'*, 163.

dir. Zira orada da yüksek bir makama ulaşan ve kadıları atama görevini üstlenen Sahnûn b. Sa'd aynı kritik öneme sahiptir. Nâfi' kıraatinin en güzel okuyuş olduğunu düşünen, insanları ona yönlendiren ayrıca Mâlikî mezhebinin en önemli âlim ve savunucularından olan imam Sahnûn kadıları atama yetkisini kullanarak Nâfi' kıraatinin ve mensubu olduğu fıkıh akımının önce Kayrevan'da ardından İfrîkıyye'de yayılmasını sağlamıştır. Kadıların yönlendirmesini ve teşvikini gören halk da bir noktada toplanma hususuna itirazda bulunmamış Nâfi' kıraatini kabullenmişlerdir³⁰⁸

mam Sahnûn'un Kayrevan'da okunan kıraate etkisi oldukça büyüktür. O, oğlunun kendisinden rivayetleri toplayarak kaleme aldığı "Âdâbü'l-muallimîn" isimli kitapta hocaların talebelerine Nâfi' kıraatini okutmalarını tavsiye etmiş ve onun kıraat-i hasene olduğunu beyan etmiştir. Çeşitli kritik görevlere Sahnûn tarafından atanan öğrencileri de onun bu tavsiyelerine uymuş, görevlendirildikleri yerlerde sözü edilen kıraate tabi olunmasını sağlamışlardır. Örneğin imam Sahnûn'un talebelerinden olan kadı Abdullah b. Tâlib, Muhammed b. Berğûs'ü Kayrevan Camisi'ne vazifelendirirken insanlara yalnızca Nâfi'nin harfini okutmasını emretmiştir.³⁰⁹ İmam Sahnûn'un bu noktada temas edilen faaliyetleri Kayrevan'da kıraat ilminin seyri için oldukça önemlidir.

Sonuç itibariyle; çeşitli idarî makamlarda vazifeli olan âlimler, tercih edilen kıraate etki etmişlerdir. Söz konusu alimler idarî vasıflarını kullanarak tercih ettikleri kıraati halka tavsiye etmişlerdir. Kendi hoşnut oldukları kıraat ya da rivayetleri, atadıkları kişilerin de öncelikle arzu etmişlerdir. Böyle olunca bahsi geçen okuyuşlar daha çok yayılmış ve istikrar bulmuştur.

³⁰⁸ Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed et-Telemsânî Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endülüsi'r-rafîb* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 2/219.

³⁰⁹ Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 102; Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 4/313.

2.1.2.4.6. Siyasî ve Fikrî Olarak Doğudan Bağımsız Olma Gayreti

Mağrib (batı) yönündeki İslâm merkezleri fetih tarihlerinin geç olması ve yöneticilerinin doğudan gönderilmesi hasebiyle uzun yıllar siyasî olarak doğuya bağlı kalmışlardır. Rihlelerin doğuya kanalize olması ve ilmî merkezlerin hemen hepsinin doğuda bulunması da sözü edilen duruma zemin hazırlamıştır.³¹⁰

İslam coğrafyasının batısındaki muhtelif ilim merkezleri siyasi bağımsızlıklarını birbirlerinden farklı dönemlerde elde etmişlerdir. Örneğin Endülüs'ün siyasi anlamda doğudan bağımsız hâle gelmesinin 138/756 senesinde Abdurrahman b. Muaviye önderliğinde gerçekleştiği belirtilmiştir. Batı İfrîkiyye'deki Fas'ın doğudan koparak kendi siyasi yönetimine kavuşmasının ise 172/789 yılında İdrîsiyye emirliğinin ve İdrîs b. Abdillâh'ın başa geçmesi ile meydana geldiği aktarılmıştır. Kayrevan'ı içine Kuzevbatı İfrîkiyye civarının ise 296/909 gibi Mağrib'teki diğer merkezlere göre daha geç bir sürede Ağlebî Devleti'nin yıkılıp Benî Ubeyd'in başa geçmesi ile doğunun siyasi tahakkümünden kurtulmuştur. Ancak sözü edilen bölge bu tarihten önce de dönem dönem doğudan bağımsız hareket etmiştir.³¹¹

Siyasî bağlılık aynı zamanda batının fikri, ilmi, mezhebi olarak da Kûfe, Basra, Şam gibi doğu beldelerinin etkisinde kalmasına sebep olmuştur. Her ne kadar Mağrib'e göre daha doğuda kalsa da Medine, sözü edilen doğu etkisinin dışında düşünülmüştür. Zira Hicaz yöresinin mukaddes mekânlara sahip olması ve Hac ibadetinin merkezi olması nedeniyle, batının oradan etkilenmesi farklı bir kategoride kabul edilmiştir. Özellikle ilk iki asırda bahsi geçen doğudaki ilim merkezlerinin çeşitli yönlerle batıya etkisinden bahsedilmiştir. Çeşitli fikrî akım-

³¹⁰ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/146, 147.

³¹¹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/26-27; Kenan Aklan, *Kıraat Farklılıklarının Vakf ve İbtidâya Etkisi Secâvendî ve Üşmünî Örneği* (Ankara: İlahiyat Yayınları, ts.), 149.

larla beraber kıraat cihetinden de etkilenmeler söz konusu olmuştur. Örneğin Endülüs'te bir dönem Şam etkisiyle birlikte İbn Âmir kıraati, Kayrevan'da ise Kûfe tesiriyle beraber Hamza kıraati etki göstermiştir.³¹²

Genel anlamda sonradan fethedilen batıdaki İslam beldele-ri ve özellikle Kayrevan ilim merkezi hicretin ilk iki yüzyılın- da çeşitli fikri akımlara maruz kalmıştır. Hususiyle Kayrevan tam bir geçiş güzergâhında olduğu için bu etkiyi en çok hisse- den şehirlerden olmuştur. Böyle olunca muhtelif fikri akımla- ra uzun süre ev sahipliği yapmıştır. Bu sebepten ötürü yöre- nin insanları bir bakımdan istikrara meyletmişler, ilmi ve fik- ri anlamda da daha sabit kalmak istemişlerdir. Başka bir yerin etkisinde kalmadan kendi ilmi birikimlerini yaşatmak yoluna gitmişlerdir. Durum böyle olunca yayılan Mâliki mezhebi ve Nâfi' kıraatine sıkıca sarılmışlar, onların haricindeki mezhep ve kıraatlere mesafeli durmuşlar ve istikrarı artırma gayretin- de olmuşlardır.³¹³

Özetle ifade edilecek olursa; Kayrevan, çeşitli fikrî akımla- rın etkisi altında kalmasına rağmen, özellikle Mâlikî mezhebi ve Nâfi' kıraatini benimseyerek istikrar elde etmeyi başarmış ve bu iki alanda derinleşerek, kıraat ve fıkıh konusunda farklı dış etkilere karşı mesafeli durmuştur.

2.1.2.4.7. Mağrib Müslümanlarının Kıraat ve Mezhepte Birlik Gayreti

Müslümanlar, tarihsel süreçte dini, kültürel ve toplumsal bütünlüklerini pekiştirebilmek amacıyla birlik sağlama çaba- sı içinde olmuşlardır. Bu gayret, özellikle mezhepler arası iliş- kiler ve kıraat farklılıkları ve ilmî mirası koruma gibi konular-

³¹² İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/159.

³¹³ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 1/143; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 90.

da kendini göstermiştir. Aynı zamandan bu birlik arayışı, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde İslam'ın temel değerlerine sadık kalınarak, farklı görüş ve uygulamaların uyum içinde bir arada var olabilmesini hedeflemiştir.

Kayrevan'ın içerisinde bulunduğu coğrafya daha önce de bahsi geçtiği üzere fethinden üçüncü asrın sonuna dek gerek içeriden gerekse dışardan kaynaklanan birçok sorunla boğuşmuştur. Savaşlar, iç karışıklıklar, farklı fikrî mezhebî akımlar sebebi ile murat edilen istikrara tam anlamı ile vasil olamamıştır.³¹⁴ Kayrevan her ne kadar bir ilim merkezi olsa da yönetsel istikrar çoğu kez sağlanamamış, halkın huzuru tam anlamı ile temin edilememiştir. Durum böyle olunca Müslümanlar istikrar elde ettikleri alanlarda sebat etmeye çalışmış ve birlik beraberliğin temin edildiği noktada sabit kalma gayretinde olmuşlardır.³¹⁵

Sözü edilen istikrar gayretinin görüldüğü en önemli alanlardan ikisi ise kıraat ve fıkıh olmuştur. Halk ve yöneticiler bu iki hususta elde edilen istikrarı sürdürmek için büyük çaba sarfetmişlerdir. Siyasi figürler bu gaye ile Mâlikî mezhebinin ve Nâfi' kıraatinin istikrarının devamı için astlarına ta'limatlar vermişlerdir. Durum böyle olunca sözü edilen alanlarda uzun soluklu bir devamlılık temin edilmiştir. Halk da bu istikrara halel getirecek bir durum gördüğünde tepkisini göstermekten çekinmemiştir.³¹⁶

Kayrevan'da halkın, Nâfi' kıraatinin dışına çıkanları uyardığına dair çeşitli misaller bulunmaktadır. İmam Kâbisî döneminde hicrî beşinci asrın başlarında cereyan eden meşhur bir hadise bu noktada aktarılabilir. Kayrevan'daki camilerin birinde cemaatle kılınan bir gece namazı esnasında imam Ebû Amr'ın Yezîdî rivayetiyle okumuştur. Namaz sonrası cemaatten biri gelerek "Ebû

³¹⁴ Ahmet Arif Akbaba, "Kayrevan'da Kıraat İlminin Teşekkül Süreci (Hicrî İlk Beş Asır)", *Dergiabant* 12/2 (2024), 626-629.

³¹⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/375.

³¹⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 177.

Amr kıraatinin kapsamlı olmadığını, Peygamber döneminde var olup olmadığını bilmediğini ve Nâfi'inki gibi güzel bir kıraat varken neden böyle bir tercihte bulunduğu" imama somuştur. İmam ve cemaat üyesi başka bir kişi "bu kıraati hafife almamasını zira Rasûlullah'ın yedi harf ile alakalı hadisinin olduğunu" aktarmıştır. Mevzu dönemin meşhur kurrâsından imam Kâbisî'ye aktarılmış o da, "Ebû Amr kıraatinin de yedi önemli kıraatten biri olduğunu ve verilen bu tepkinin doğru olmadığını, bilgisizlik sonucu böyle bir hadisenin ortaya çıktığını" beyan etmiştir. Her ne kadar imamın okuyuşunu reddeden kimsenin savunması yanlış olsa da bu hadise Nâfi' kıraatinin Kayrevan'da ne kadar yayıldığını ve insanların istikrar kaygısından dolayı başka kıraatlere çok açık olmadıklarını izhar etmektedir.³¹⁷

2.1.2.5. Kayrevan'da Nâfi' Kıraatinin Rivayetleri

Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin en önemli iki rivayetinden biri olan Verş rivayeti yayılmıştır. Diğer önemli râvî olan Kâlûn'un rivayetinin ise bölgede yayıldığına dair herhangi bir veriye rastlanılmamıştır. Ayrıca Verş'in de Ezrak tariki öne çıkmıştır. Nâfi'nin şöhret bulmayan ancak varlıklarından bahsedilen diğer iki râvîsi ise Mu'allâ b. Dahiyye el-Mısri ve Saklâb b. Şeybe el-Mısri'dir.³¹⁸

2.1.2.5.1. Verş Rivayeti

Saklâb, kaynaklarda bir isim karışıklığı şüphesi ile aktarıldığından dolayı, doğrudan Nâfi'den ders alan Kayrevanlı kurrâ Kerem b. Hâlid el-Mağribî, Ebû Yahyâ Zekeriyâ el-Vakkâr, Ebû Abdirrahmân el-Mukrî şeklinde zikredilebilir. Nâfi' kıra-

³¹⁷ Hamitü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/175-176; Kenan Aklan, "İbâzilerin Yedi Harf ve Mushaf İstinsahı ile İlgili Yaklaşımları", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2024), 54-59.

³¹⁸ Alaaddin Salihoglu, "Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi' Kıraati ve On Tariki", *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (2023), 346-349.

atinin Kayrevan'daki bu râvîlerinin rivayetleri Verş ve Kâlûn rivayetleri gibi meşhur olmamışlardır.³¹⁹

Kayrevanlılar arasında Nâfi'in meşhur iki râvîsi Verş ve Kâlûn'dan bizzat ders alan herhangi bir âlim bulunmamaktadır. Kâlûn'un talebelerinden de ders alan bir İfrîkiyeliden söz edilmemiştir; ancak Verş'in talebesinden kıraat alan iki kişiden bahsedilmiştir. Verş, Nâfi'in en önemli talebelerindedir. O, kısa bir sürede birçok kez Kur'ân'ı Nâfi'in huzurunda hatmetmiştir. Rivayetine hiçbir ilave yapmadan büyük bir titizlikle aktarım gerçekleştirmiştir. Kıraat ilmi ve aktarımı hususunda da oldukça yetenekli olduğu söylenmiştir.³²⁰

Verş'ten bizzat ders alan, onun kıraat birikiminden istifade eden Kayrevanlılardan biri Yûnus b. Abdî'l-A'lâ'dır (ö. 264/877). Kendisinden İbn Tâlib el-Kâdî, Kerem el-Kastîlî, İsâ b. Miskîn dersler almışlardır. Verş'in diğer Kayrevanlı öğrencisi ise Dâvûd b. Ebî Tayyibe'dir (ö. 223/837) ve ondan da Abdurrahmân b. Ahmed el-Kayrevanî kıraat almıştır. Zikri geçen bu iki Kayrevanlı, Verş'in Ebû Ya'kûb el-Ezrak (ö. 240/854), Abdussamed b. Abdurrahmân (ö. 231/845), Amr b. Beşşâr b. Sinân, Abdül-Kavî b. Kemûne gibi talebeleri ile çağdaş kurrâdandır.³²¹

Verş'in en bilinen ve önemli tariklerinden birinin öncüsü olan Ezrak'tan da bazı Kayrevanlılar kıraat almışlardır. Arz ve semâ' yoluyla Ezrak'tan kıraat alan Kayrevanlılardan biri Ebû Bekr b. Seyf'tir (ö. 307/919). O, Verş rivayeti konusunda uzmanlaşmış ve bu rivayetin imamların biri olarak kabul edilmiştir. Muhammed b. Saîd el-Enmâtî ve Ebu'l-Hasen İsmâîl en-Nehhâs da (ö. 285/898) Ezrak'ın ders halkasına girerek ondan Verş rivayetini ahzetmişlerdir.³²²

³¹⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/615, 616.

³²⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/503.

³²¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/165, 389, 600, 2/402.

³²² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/165.

Ezrak Verş'in en namlı öğrencisi olarak addedilmiştir. Öyle ki onun döneminde kendi memleketi Mısır'dan ve diğer İslam beldelerinden önemli bir kitle ondan kıraat almıştır. Onun vesilesi ile Verş rivayeti birçok İslam beldesinde yayılım göstermiştir. Kayrevan'dan da birçok kişi Mısır'a giderek ondan ders almış ve bu durum Kayrevan'da Verş rivayetini yaygın hâle getirmiştir. Yani Verş rivayetinin Kayrevan'da ve diğer birçok İslam beldesinde yayılması Ezrak kanalı ile gerçekleşmiştir. Meşhur kıraat ulemâsından olan Ebu'l-Fadl el-Huzâî el-Cürcânî'nin (ö. 408/1017) "Mısır ile Mağrib bölgelerine gittim ve orada Verş'in Ebû Ya'kûb el-Ezrak tarikinden başka bir okuyuşa rastlamadım" şeklindeki beyanı³²³ da bahsedilenleri özetlemektedir.

2.1.2.5.2. Şöhret Bulmayan Rivayetle.

İfrîkiyye ve ilmî başkenti mesabesindeki Kayrevan, Nâfi' kıraatini genel olarak Verş kanalı ile almıştır. Burada Verş'in talebeleri Yûnus b. Abdi'l-A'lâ ve Dâvûd b. Ebî Tayyibe iki kritik âlim olmuşlardır. Ayrıca Verş'in talebelerinin talebeleri olan Ebû Bekr b. Seyf, Enmâtî, İsmâîl en-Nehhâs ve Ubeyd b. Muhammed de söz konusu rivayetin aktarımı hususunda önemli zatlardandır. İşte tüm bu ulemâ vasıtası ile Kayrevan'da hâkim rivayet Verş'in rivayeti olmuştur.³²⁴

Her ne kadar Verş rivayeti hâkim olsa da, yaygınlık göstermeyen; ancak varlığından bahsedilen iki rivayetten de söz edilmiştir. Bölgedeki kıraat ve mushaf araştırmalarıyla meşhur Hind Şelebî, Mu'allâ b. Dahiyye el-Mısırî ve Saklâb b. Şeybe el-Mısırî (ö. 191/806) isimlerinde iki Mısırlı kurrânın rivayetlerinin varlığından bahsetmiştir. Mu'allâ, Nâfi'den arz yoluyla kıraat almış ve Ezrak, Yûnus b. Abdi'l-A'lâ, Abdussamed b. Abdirrahmân,

³²³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/109, 110.

³²⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/304, 402.

Abdu'l-Kavî b. Kemûne el-Mısırî gibi âlimlerin hocalığını yapmıştır. Saklâb b. Şeybe de aynı şekilde arz yoluyla Nâfi'den kıraat almıştır. Onun talebeleriyle Verş'in talebeleri arasında aynı isimleri görmek mümkündür. Nitekim İbn Cezerî onun öğrencilerini Yûsuf b. Amr, Ezrak ve Yûnus b. Abdi'l-A'lâ olarak saymıştır.³²⁵

2.1.3. Kayrevan'da Tercih Edilen Kıraat Tasnifatı

Kayrevanlı kıraat ulemâsının, kıraatlerin çeşitli adetlerle sınırlanmasına dair söylemleri, bilhassa İbn Mücâhid'in yedi ile sınırlaması yönündeki tepkileri, Kayrevan'da tercih edilen kıraat sınıflandırmasıyla beraber, teliflerin içeriklerine de etki etmiştir. Bununla birlikte Kayrevanlı kurrâ tespit edilebildiği kadarıyla İbn Mücahid'in sözü edilen sınırlandırmasına dair bazı tepkiler gösterebilir de neredeyse tamamı onun bu tasnifinin izinden giderek yedi kıraate bağlı kalmışlardır. İbn Mücahid'in sınıflandırmasına tabi olmuşlar ancak kıraate dair verdikleri eserlerde, yedi veya başka bir adetle sınırlı kalma hususunda eleştirilerini de serdetmekten geri durmamışlardır.

Kayrevan'daki kıraat tasnifatı konusu genel olarak yukarıda değinilen kurrânın eleştirileri üzerinden sunulabilir. Öncelikle kıraatleri sınırlandırmanın tarihçesine temel noktalarıyla temas edilecek, daha sonra kısaca Kayrevan'a etkileri sunulacak ve nihai olarak Kayrevan'da kabul görmüş olan kıraat sınıflandırmasına değinilecektir.

2.1.3.1. Kayrevanlı Kurrânın Kıraatlerin Sınırlandırmasına Yönelik Yaklaşımları

Kayrevanlı kurrânın, kıraatlerin sınırlandırılmasına yönelik görüşlerini sunmak, adı geçen meselenin tarihî seyriyle ala-

³²⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/308, 309.

kalı genel hatlarıyla aktarmayı icap ettirmektedir. Bu sebepten dolayı evvela İbn Mücahid ve öncesindeki duruma kısaca temas edilecek ve İbn Mücahid'in tasnifine Kayrevanlı kurrânın bakışı sunulmaya çalışılacaktır. Elbette bu hususla alakalı tüm Kayrevanlı kıraat ulemâsı bir görüş aktarmış değildir. Bu hususta görüş sunmuş ve görüşleri günümüze ulaşmış olan isimler incelenecektir.

2.1.3.1.1. İbn Mücahid Öncesinde Tedvin Faaliyetleri

Kıraat ilminde "ihtiyar dönemi" olarak kabul edilen hicrî üçüncü yüzyılın ilk yarısından evvelki dönemde, kıraatle ilgili olan birçok kişinin kendisine ait bir kıraat seçkisi tespit etme yoluna gittiği ve bundan dolayı onlarca hatta yüzü aşkın okuyuş şeklinin meydana geldiği beyan edilmiştir.³²⁶ Hicretin üçüncü asrının başlaması ile bazı ulemâ, kıraatlerin tedvini gayesiyle bir takım eserler telif etmiş, bazıları sözü edilen birçok ihtiyardan seçim yaparak kıraatleri belli adetlere indirgeme yoluna girmişlerdir.

İhtiyarların tedvini yahut sınırlandırılması amacıyla yazılan eserler ve müellifleriyle alakalı bilgileri aktarmadan önce, kıraat âlimlerini böyle bir harekete yönlendiren nedenlere temas etmek gereklidir. Söz konusu sınırlandırmanın ilk sebebi olarak, ihtiyarların yani kıraatlerin fazlalığını izale etme ve karmaşadan uzaklaşarak öne çıkan okuyuş şekillerini derleme gayesi göze çarpmaktadır. Örneğin Kayrevanlı kıraat âlimi Mekkî b. Ebî Tâlib hicretin ikinci yüzyılından sonra kıraat rivayetlerinin nicelik yönüyle fazla olduklarını, durum böyle olunca da sayısız ihtilâfın meydana geldiğini söylemiştir.³²⁷ Ayrıca o dör-

³²⁶ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihî ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî* (Ankara: OTTO, 2016), 33.

³²⁷ Ebû Muhammed b. el-Kaysî Ebî Tâlib Mekkî, *el-İbâne an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî (Mısır: Dâru'n-Nahda, 1977), 66.

düncü asırda, muhafaza edilebilmeleri ve belli bir ilmî disipline sahip olması için bahsi geçen kıraatlerin mushafa münasip olanlarından bir ihtiyar yapma lüzumundan söz etmiş ve İbn Mücâhid gibi zatların, kıraatleri sınırlandırma faaliyetlerinin temel saikine işaret etmiştir.³²⁸

Kıraatlerin sınırlandırılmasına sebep olan diğer bir etken de mezhep bakış açılarının insanlara kabul ettirilebilmesi amacıyla kıraatlerin bir vesile olarak kullanılmasıdır.³²⁹ Zira İbn Cezerî'ye göre bidat ehli, kendi görüşlerini desteklemek gayesiyle kıraatleri dizayn etmeye başlamış, bu durum da kıraatlerin belli bir adede indirgenmesine ve sınıflandırılmasına zemin oluşturmuştur.³³⁰

Kur'ân'ı tilavet ederken dil ahkâmına vakıf olmama yahut unutmaya nedeniyle ortaya çıkan hatalı okuyuşlar olarak tarif edilen "lahn olgusu" da kıraatlerin belli bir adede indirgenmesine sebep olan durumlardandır. İbn Mücâhid, kıraatle meşgul olanları; "mübtedî", "hâfız" ve "imam" şeklinde tasnif etmiş, bunlardan sadece "imam" tanımına uyanların kıraat bilgilerine güvenilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. İşte bu sınıflandırmadaki "mübtedî" ile "hâfız"ların okuyuşlarında hata yapmaya meyilli olmaları ve kıraatlerin belli adetlere sınırlandırılmasının sebeplerini açıklamaya katkı sunmaktadır.³³¹ Zaten İbn Mücâhid'e kendisinin neden bir kıraat ihtiyar etmediği yönündeki sorulara: "Birçok değerli kıraat ihtiyarı mevcuttur. Önemli olan benden önce bu kıraat seçkilerini derleyen kişilerin kıraatlerini muhafaza etmektir." şeklindeki yanıtı durumu

³²⁸ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

³²⁹ Dimyâtî, *İthâf*, 7.

³³⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49; Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriin ve mürsidü't-tâlibîn*, thk. Ali b. Muhammed el-İmrân (Mekke, 1998), 33.

³³¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 45.

izah kabilinden kıymetlidir.³³² İbn Mücahid'in bu izahı, kıraatleri "sünnet" olarak tarif etmesiyle beraber düşünüldüğünde, onun kıraatleri sınırlandırması işlemini tatbik ederken gâyesinin ne olduğunu anlamayı ve izlediği yolu idrak edilebilme-yi kolaylaştırmaktadır. Ezcümle o, böyle bir faaliyeti gerçekleştirme nedeni olarak nakille gelen okuyuşlara itibâ edilmesi gerektiği, bunlarda da beldeleri temsil eden, öne çıkan bazıları- rını eserine alma yolunu seçtiği ifade edilebilir.³³³

İbn Mücahid'i kıraatleri sınırlandırmaya yönelten diğer etken ise dilsel konulardır. Zira sınırlandırma faaliyetinden önce birtakım vecihlerin dil açısından şaz veya zayıf oldukları, insanlar arasında bazı doğru olmayan kıraatlerin yayıldığı ve kabul görmeyen okuyuşların teşekkül ettiği aktarılmıştır.³³⁴ Söz konusu sınırlandırma faaliyeti vasıtasıyla hatalı, şaz ve zayıf vecihler dışarıda tutulmuş, sahih olanlar sakîm olanlardan, sağ- lamlar da merdûd olanlardan ayrılmıştır.³³⁵

Kıraatleri ilk kez bir araya toplayan ve bunu bir telifle insanlara sunan kişi, İbn Mücahid'den takriben bir asır evvel vefat eden Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'dır (ö. 224/838). İbn Cezerî'nin "ilgili alanda telif edilen ilk eser" olarak nitelediği *Kitâbü'l-Kırâât* isimli eserde Kasım b. Sellâm İbn Mücâhid'in tasnifindeki yedi ihtiyar ile birlikte yaklaşık yirmi beş kıraati derlemiştir.³³⁶ İbn Mücahid'den önceki kıraat tasnifi çalışmalarından biri de Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye (ö. 255/869) aittir. O da meşhur yedi kıraattten bazısını da dahil ettiği çalışmasında yaklaşık yirmi kı-

³³² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 537.

³³³ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49.

³³⁴ Acar, *Kıraat İlmünde Şaz Meselesi*, 227-233.

³³⁵ Mekkî, *el-İbâne*, 44, 45; Ebu'l-Kâsım Şihâbuddîn Ebû Şâme Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sadr, 1975), 156, 157.

³³⁶ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/33, 34.

raati aktarmıştır.³³⁷ İbn Mücahid'den önce kıraatleri derleyen çalışmalar yapan diğer kıraat âlimleri ise Ebû İshak el-Ezdî el-Mâlikî (ö. 282/895), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Muhammed Ebû Bekr el-Kûfî (ö. 258/871), Ebû Bekr Muahmmmed b. Ömer ed-Dâcûnî (ö. 324/936) olarak zikredilebilir. İbn Mücahid'den evvelki zaman zarfında kaleme alınan bu teliflerin maalesef hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.³³⁸

2.1.3.1.2. İbn Mücâhid'in Kıraatleri Sınırlandırması

Kıraat ilmi tarihine göz atıldığında İbn Mücahid'in müstesna bir yönü olduğu ilk nazarda dikkat çekmektedir. Çünkü o kendisinden evvel kaleme alınmış eserlerde görülmeyen bir tasnifi benimsemiş, hicrî üç yüzlü senelerde kıraatleri yedi ile sınırlandıran eserini telif etmiştir.³³⁹ Dönemin mushaf gönderilen ilim merkezleri olan Mekke, Medine, Şam, Kûfe, Basra'dan toplam yedi kıraati derleyerek kaleme aldığı kitap, kendisinden önce kıraat alanında oluşturulan hiçbir telifte rastlanmamış bir iltifata mazhar olmuştur. *Kitâbü's-Seb'a* isimli bu çalışmayı Medine'den Nafi', Mekke'den İbn Kesîr, Kûfe'den Asım, Hamza, Kisâî, Basra'dan Ebû Amr, Şam'dan ise İbn Âmir'in ihtiyarlarını bir araya getirerek meydana getirmiştir.³⁴⁰ Önceki başlıkta serdedilen çeşitli nedenlerden ötürü bahsi geçen ihtisarı gerçekleştirmiş, şüphe içeren kıraatlerden uzak durmuş, kesin olan rivayetleri bir araya getirmiştir.³⁴¹

Oluşturduğu bu telifle kendisinden sonraki sürece yön veren, pek çok kesim tarafından hüsnü kabulle karşılanan İbn Mücahid'in sözü edilen bu tahdidi, âlimler tarafından birçok

³³⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 11; Mekkî, *el-İbâne*, 37; Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 152.

³³⁸ Maşalı, *Kıraat İlmî*, 55, 56.

³³⁹ Mekkî, *el-İbâne*, 87; Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 160.

³⁴⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 53, 80; Mekkî, *el-İbâne*, 87.

³⁴¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49; Mekkî, *el-İbâne*, 86.

yönüyle tenkit de edilmiştir. Ona yapılan bu eleştirilerin genellikle “yedi rakamını tercih etmesi”, “telifine aldığı veya almadığı kıraatlerde isabetli davranmaması” gibi başlıklar etrafında şekillenmiştir.³⁴²

Şüphesiz İbn Mücahid’in en çok eleştirilen tarafı, eserini yedi kıraatten meydana getirmesidir. Çünkü yedi rakamının seçilmesi, “yedi harf” kavramı ile karışmaya yahut mushaf ulaştırılan şehir sayısına denk getirmeye çalıştığı tespitinin yapılmasına sebep olmuştur. Özellikle de yedi harf ile yedi kıraati aynı anlama getirdiğine yönelik eleştiriler kendisine çok yöneltilmiştir. Söz konusu ihtisar sebebiyle yedinin dışında kalan okuyuşların şaz olarak algılanmasına sebebiyet verdiği düşüncesi de dillendirilmiştir.³⁴³

Başlığın çok dışına çıkılmaması gayesiyle burada söz edilen eleştirilerin kimler tarafından hangi teliflerde ve hangi noktalara temas edilerek yapıldığı mevzularına girilmeyecektir. Ancak toplu bir şekilde zikredilecek olursa ilk asırlar göz önünde bulundurulduğunda muhtelif eleştiriler sunan ulemâ Mekkî b. Ebî Tâlib, Mehdevî, Ebû Şâme el-Makdisî, İbn Cezerî, Nisâburî (ö. 381/992), Ebu'l-Fazl er-Râzî (ö. 454/1062), İbn Hazm (ö. 456/1063), Ebu'l-Kâsım el-Hüzelî (ö. 465/1072), İbn Mes'ûd el-Beğavî (ö. 516/1123) şeklinde sıralanabilir.³⁴⁴

2.1.3.1.3. Kayrevanlı Kıraat Âlimlerinin Kıraatlerin Sınırlandırılmasına Yönelik Görüşleri

Kıraatlerin yedi ile sınırlandırılmasına yönelik İslâm aleminin çeşitli yörelerinden olan kurrâ tarafından serdedilen tenkitler, görüşlerine ulaşılabilen Kayrevanlı kurrâ nezdinde de aynı konular üzerine gerçekleşmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üze-

³⁴² İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/83, 84.

³⁴³ Mekkî, *el-İbâne*, 90; Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 162.

³⁴⁴ İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriin*, 213, 214; Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 178, 179.

re az da olsa görüşlerine ulaşılan Kayrevanlı kıraat ulemâsının eleştirileri de “yedi rakamının seçilmesi”, “seçilmeyen kıraatlerin şaz olarak addedilmesi”³⁴⁵, “telife dahil edilmesi yahut edilmemesi gerektiği düşünülen kıraatler”, “râvî sayısının iki ile sınırlı kalması” gibi konular etrafında şekillenmiştir.

Her ne kadar Kayrevan ulemâsı tarafından çeşitli eleştiriler yöneltirse de İbn Mücâhid’in tasnifi olan yedi kıraat düzeni Kayrevan’da kabul görmüştür. Aynı durum Endülüs de dahil olmak üzere Mağrib’in tamamında görülmektedir.

Bu başlıkta Kayrevanlı ulemâyı temsil eden çoğunlukla Mekkî b. Ebî Tâlib ve Mehdevî olmuştur. Zira kıraat ilmine yönelik görüşlerini teliflerinde sunan genellikle bu iki âlim olmuştur. Diğer Kayrevanlı ulemânın da birçok telifi bulunmaktadır ancak onlar eserlerinde yedi ile sınırlandırılması, neden yedi dışında kalanların tercih edilmediği vs. gibi hususlarda görüş beyan etmemişlerdir. Her ne kadar bu iki âlimin tüm Kayrevan ulemâsını temsil ettiğini söylemek iddialı bir söylem olsa da elde bulunan imkânlar nispetinde sözü edilen konularda günümüze görüşleri ulaşan kişiler genellikle Mekkî ve Mehdevî olduğu için onların bazı tenkitleri aktarılacaktır. Sözü edilen iki kıraat âliminin Kayrevan’ın en meşhur kıraat âlimlerinden olmaları ve Kayrevan’da birçok talebe yetiştirdikleri düşünülürse onların görüşlerinin Kayrevanlı ulemânın tamamını temsil mesabesinde olduğu kabul edilebilir.

2.1.3.1.3.1. Yedi Adedinin Seçilmesi Konusundaki Eleştiriler

Kayrevanlı kurrânın İbn Mücahid’e yönelik tenkitleri, Kayrevan dışındakilerde olduğu gibi genellikle sınırlandırma faaliyetini yedi rakamına hasretmesidir. Bu hususta yüksek perdeden

³⁴⁵ Mehmet Maşuk Acar, “Kıraatlerin Sınırlandırılmasının Şâz Kıraatler Üzerindeki Etkisi”, *İhya Uluşlararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 324-330.

eleştiri yapan Kayrevanlılardan biri Ebu'l-Abbas el-Mehdevî'dir. Kayrevanlı âlim: "Mevcut olan kıraatleri yedi adedine hasredererek sınırlandıran kişi, üzerine düşmeyen ve gereksiz bir iş yapmış, böylelikle de halka bir hayli zorluk çıkarmıştır. Ayrıca bu tasnif sebebiyle idraki zayıf olan bazı kişiler hadislerde yedi harf ile kastedilen mananın yedi kıraat olduğu hatasına düşmüşlerdir. Bu iki durum her ne kadar birbirinden ayrı olsalar da bu kayıtlama sebebiyle yanlış anlaşılma durumu ortaya çıkmıştır. Bu yanlış anlaşılma ilerleyen zamanlarda başka yanlış görüşleri de tetiklemiştir. Yani "bu işe kalkışan zat eğer yediden farklı bir rakamı tercih etseydi sözü edilen hatalı anlayışlara mahal olmayacaktı." şeklindeki görüşünü serdederek kıraatlerin yedi sayısı ile sınırlandırılmasını tasvip etmediğini ve bir tahdid yapılacaksa da başka bir sayının tercih edilmesi gerektiğini net bir şekilde ifade etmiştir.³⁴⁶ Mehdevî zikredilen beyanında yedi rakamının seçilme sebebine dair bir fikir öne sürmemiştir. Ancak onun bu tenkitleriyle İbn Mücâhid'i kastettiği aşıkâr görünmektedir.³⁴⁷

Kayrevanlı diğer âlim Mekkî b. Ebî Tâlib, Mehdevî gibi yüksek seviyeden bir eleştiri sunmasa da bazı tespit ve eleştiriler sunmuştur. İbn Mücâhid'in mezkur sayıyı şu sebeplerle seçtiğini söylemiştir: "Kıraatlerin yedi sayısı ile sınırlandırılmasının iki sebebi olsa gerektir. Birinci neden Hz. Osman'ın istinâh ettirerek bazı şehirlere yolladığı mushaflar ile kurrâ sayısını eşit hale getirmek, diğeri ise yedi harf ile alakalı hadislerdeki adedi ile kurrâ sayısını denklemdir. Bununla beraber kurrâ ve râvîlerin sayısı belirlenen miktardan çok daha fazladır."³⁴⁸ Mekkî, burada İbn Mücâhid'in birkaç sebepten ötürü bu sınırlandırmayı tercih ettiğini söylemiş, "kurrâ ve râvîlerin mez-

³⁴⁶ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/36, 37; İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 212, 213.

³⁴⁷ Başal, *Endülü's Kıraat Ekolü*, 185.

³⁴⁸ Mekkî, *el-İbâne*, 90.

kur sayıdan daha az veya fazla olmasında beis bulunmamaktadır.” sözü ile söz konusu hudutlandırmanın sıhhatli olmadığına işaret etmiştir.

2.1.3.1.3.2. Yedinin Dışında Kalan Kıraatlerin Şaz Olarak Algılanmasına Yönelik Eleştiriler

Kıraatle alakalı birçok görüşüne ulaşılabilen Kayrevanlı kurrâdan Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebu'l-Abbas el-Mehdevî'nin İbn Mücâhid'e yönelik tenkitleri yukarıda zikri geçenlerle sınırlı değildir. Bu iki Kayrevanlı kıraat âliminin ona yönelttiği eleştirilerin önemli bir kısmı da dışarıda kalan kıraatlerin şaz olarak algılanmasına neden olmasına dairdir.³⁴⁹ Nitekim Mehdevî bu noktaya alakalı olarak “Sonradan gelen ulemâ meşhur beş İslâm beldesindeki kıraat birikiminin Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, 'Âsım, Hamza ile Kisâî'ye mahsus kılınmasını, onların daha şöhretli ve yaygın olmalarıyla ilişkilendirmişlerdir. Ancak insanların ekserisi adı geçen yedi kıraate ittibâ etmeyi farz gibi addetmiş, hatta belki bu yediyi oluşturan dairenin dışında kalan birçok kıraati haram yahut kusurlu olarak nitelemişlerdir. Günümüzde geçerli olan ve sıhhat şartlarına sahip olan kıraatlerin hiçbirinin reddedilmemesi gerektiği gibi, dışarda kalıp da sıhhatli olanların kabul edilmesi de gereklidir.” demiştir.³⁵⁰ Mehdevî “sonradan gelen âlimler” ifadesi ile kastettiği İbn Mücahid'i, yedinin dışında kalan kıraatlerin şaz olarak telakki edilmesine sebep olmakla itham etmiş ve sıhhat şartlarını haiz olan kıraatlerin sadece belirtilenlerden ibaret olmadığını, ayrıca bu sayının fazlaştırılmasının daha münasip olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte o, bu sözleri ile yedi kı-

³⁴⁹ Acar, “Kıraatlerin Sınırlandırılmasının Şâz Kıraatler Üzerindeki Etkisi”, 326-333; Acar, *Kıraat İliminde Şaz Meselesi*, 241-254.

³⁵⁰ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/36, 37; İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriin*, 213, 214.

raat tasnifinde tercih edilen kıraatlerin sırf meşhur ve yaygın oldukları için seçilmeleri de doğru bulmadığını işaret etmiştir.

Söz konusu mevzu ile alakalı görüşünü aktaran diğer Kayrevanlı isim Mekkî b. Ebî Tâlib'tir. O, kıraatlerin yedi ile sınırlandırılması ile birlikte insanların "Hadislerdeki yedi harf ifadesinden maksat, yedi kıraattir." gibi bir yanlış anlaşılmaya düştüklerini söylemiş, devamında ise "Asım, Hamza, Ebû Amr vb. gibi yedi sınırlamasının içerisindeki her bir kıraati, hadislerde geçen yedi harfin ayrı ayrı parçaları olarak düşünen kişi büyük bir yanlış anlaşılmanın içerisinde. Bu da yedi kıraat imamlarının tercih etmedikleri vecihlerin ve kıraatlerin tamamen yok hükmündeymiş gibi algılanmasına sebep olabilir. Ayrıca bu sebeple sahâbe ile tâbiünden aktarılan kıraatlerin sahih olma şartlarına sahip olan okuyuşları terk etme durumu ortaya çıkabilir. Çünkü böylesine bir görüşe göre yedi harf bizzat yedi imamın temsil ettiği kıraatlerden ibarettir. Öyle ki tedvin faaliyetleri kapsamında eser kaleme alan kıraat âlimlerinin birçoğu, İbn Mücahid'in tercih ettiği yedi imamdan farklı olarak onlarca kişi ve o kişilere ait kıraatler sunmuşlardır. Hatta bazıları ilgili kitaplarında o yedi imamdan kimisine yer bile ayırmamışlardır." ³⁵¹ şeklinde tespitlerde bulunmuştur.

2.1.3.1.3.3. Râvî Sayısının İki ile Kayıtlanmasına Yönelik Eleştiriler

İbn Mücahid kıraatleri yedi ile, her bir kıraati de iki râvî ile sınırlandırmıştır. Bu uygulaması neticesinde muhtelif âlimler tarafından çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Görüşlerine ulaşılabilen bazı Kayrevanlı kıraat âlimleri de bu hususta bazı fikirler öne sürmüşlerdir.

Kayrevan'ın meşhur kurrâsından Mehdevî, bahsi geçen hu-

³⁵¹ Mekkî, *el-İbâne*, 36, 37.

susta İbn Mücahid'e oldukça net ve açık birtakım tenkitler yönelmiştir. Yedi kıraat sınırlandırmasından dolayı insanların yedinin dışında bırakılan kıraatleri okumayı çok yanlış bir şey gibi algılamaları durumunun ortaya çıktığını söyleyen Ebu'l-Abbas, bu husustaki açıklamalarına ilaveten râvî sayısının iki ile kısıtlanmasıyla alakalı da: "Diğer taraftan dikkatsiz ve gayretsiz bir kişi, her bir kıraat için iki adet rivayet belirlemiştir. Yani aynı imama ait bu iki râvîden bir başka rivayet gelse bile geçersiz olarak görülmüştür."³⁵²ifadesini kullanmıştır. Özellikle bu hususu Mehdevî çok ağır eleştirmiş, İbn Mücahid'i özensizlikle suçlamıştır. Kıraatleri yedi ile sınırlandırmasına ilaveten râvî sayısını da ikiye hasretmesi onu çok rahatsız etmiştir. O hem kıraatlerin sınırlandırılmasına hem de râvîlerin sadece iki sayısı ile kayıtlanmasının asla uygun bir hareket olmadığını belirtmiştir.³⁵³

Kayrevan kıraat ulemâsından Mekkî b. Ebî Tâlib de bu hususla alakalı olumsuz görüş bildirenlerdendir. O, kıraatlerin yedi ile sınırlandırılmasının uygun olmadığını belirtmiş ve devamında da: Kurrâ adedi yedi ile tayin edilmiştir ancak bundan daha az veya fazla olarak belirlenmesinde bir engel yoktur. Ayrıca güvenilir olarak kabul edilen râvîlerin sayısı belirlenen adetten daha fazladır."³⁵⁴ ifadesini kullanmıştır. Yine bir başka ifadesinde Mekkî: "Bir kıraat eğer sıhhat şartlarını sağlıyorsa kaç kişiden rivayet edilirse edilsin kabul görmelidir. Çünkü kıraatler râvî adedine göre değil, sıhhat şartlarına bakılarak makbul olur veya olmaz. En önemli kıstas budur." şeklinde bir tespitte bulunmuştur. Bu sözlerden de onun râvî adedinin iki ile kısıtlanmasına sıcak bakmadığına işaret etmektedir.

³⁵² İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/36, 37; İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 213, 214.

³⁵³ Başal, *Endülü's Kıraat Ekolü*, 190, 191.

³⁵⁴ Mekkî, *el-İbâne*, 90.

2.1.3.1.3.4. Yedi Kıraatin İçine Alınan/Alınmayan İsimlerde Doğru Davranılmadığı Konusundaki Eleştiriler

Kıraat âlimlerinin, yedi sınırlamasıyla alakalı olarak İbn Mücahid'e yönelttikleri eleştirilerden biri de yedinin içinde yer alan bazı kıraat imamlarının bu tasnifte bulunmaması, dışarıda kalanlardan bazısının ise sınıflandırmaya dahil edilmesinin lazım olduğuyla ilgilidir.³⁵⁵

Sözü edilen durumla alakalı olarak Kayrevanlı kıraat âlimi Mekkî b. Ebî Tâlib, "Yedi harfin yedi kıraatle aynı şey olduğu görüşü nasıl kabul edilebilir! Kisâî, halife Me'mûn (ö. 218/833) zamanında yediye dahil edilmiştir. Esasen ondan daha önce yedi kıraatte İmam Ya'kûb bulunmaktaydı. İbn Mücahid İmam Kisâî'yi ekleyerek, İmam Ya'kûb'u dışarıda bıraktı. Kisâî zaten Hamza'dan ve diğer imamların bazısından kıraat aldığı halde bu seviyeye çıkartılması uygun mudur? Ayrıca Hamza'nın kıraati, yedi kıraatin bir cüzü olduğuna göre, onun içinden nasıl bir başka kıraat çıkartılır da Kisâî'nin okuyuşu o yedinin içerisinde müstakil olarak kabul edilir!³⁵⁶ şeklinde beyanlarını sunmuştur.

Mekkî aslında bu açıklamalarını yedi harf ile yedi kıraatin aynı şeyler olmadığını beyan maksadıyla kullansa da İbn Mücahid döneminden önce imam Yâ'kûb kıraatinin meşhur kıraatler içerisinde zikredildiğini; ancak Kisâî'nin onun yerine tercih edildiğini açıklamıştır. Yani o, esasında bir başka konuyu izah ederken sözü edilen imam tercihini de içine sindiremediğini izhar etmiştir.³⁵⁷

³⁵⁵ Bu hususla alakalı daha detaylı izahlar için bk. Acar, "Kıraatlerin Sınırlandırılmasının Şâz Kıraatler Üzerindeki Etkisi".

³⁵⁶ Mekkî, *el-İbâne*, 36-39.

³⁵⁷ Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 192.

2.1.4. Hicrî İlk Dört Buçuk Asırda Kayrevan Mushafları ve Özellikleri

Kayrevan Eserî Kütüphanesi (Kayrevan Tarihî Kütüphanesi) Kayrevan literatürüyle alakalı en önemli kaynaktır. İçerisinde on binlerce eser barındırmaktadır. Tarih, coğrafya, matematik gibi ilimlerle alakalı kitapların yanında İslâmî ilimlerle ilgili de binlerce eser bulunmaktadır. Kütüphanede tam halde yahut parça halinde de binlerce mushaf olduğu tespit edilmiştir. 693/1294 ve 809/1406 senelerine ait iki büyük fihristi bulunan Kayrevan Kütüphanesi'nin bu iki verisi karşılaştırıldığında birçok eser ve mushafın da kalbolduğuna dair çıkarımlar yapılmıştır. Araştırmacı Muhammed en-Neyyâl'in tespitine göre günümüzde Kayrevan Kütüphanesi'nde 39.405 varakanın bulunduğunu ifade etmiştir.³⁵⁸ Tabii ki bu bölümde aktarılacak mushafların söz konusu 39.405 varakanın tamamını içermesi mümkün değildir. Zira bu durumda çalışmanın sınırlarının dışına çıkmış olunabilir. Burada dönemin özelliklerini yansıtan, çoğunlukla yazanı veya vakfedeni tespit edilebilecek kadar bütünlüğü olan mushaflar ele alınarak, Kayrevan'daki mushaf yazım durumu ve kıraat ilmine dair veriler elde edilmeye çalışılacaktır.

Fetih gayesiyle İfrîkiye'ye gelen ve Kayrevan şehrinin tesisinde önemli rol oynayan sahâbe ve tâbiînin, beraberlerinde bölgeye getirdikleri mushaflardan kimi zaman kesin, kimi zaman ise tahminî verilerden yola çıkılarak bahsedilmiştir. Örneğin Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr, Ukbe b. Âmir el-Cühenî gibi sahâbenin fetih ordularıyla İfrîkiye'ye geldiklerine, beraberlerinde mushaf bulduklarına yahut bulundurma ihtimallerine de değinilmiştir. Tâbiînden ise İsmâîl

³⁵⁸ Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntestefî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 67, 68; Muhammed el-Behlî Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyey bi'l-Kayrevan* (Tunus: Menşûrâtü Dâru's-Sikâfe, 1963), 1-7.

b. Ubeyd (ö. 107-725) ve Haneş b. es-Sar'ânî (ö. 100/718) gibi zatların mushaflarına temas edilmişti. Ayrıca Züheyr b. Kays el-Belevî, İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime ve Ca'sel b. Hâ'ân gibi zatlarında yanlarında mushaf getirdiklerine dair ifadeler zikredilmişti.

Kayrevan şehri yaklaşık dört buçuk asır ilmî bir başkent olma hüviyetine sahip olduğu için birçok mushaf bölgede yazılmış yahut bölgeye getirilmiştir. Bazı eski mushaflarla alakalı da çok net olmayan bilgiler sunulmuştur. Yani Kayrevan'a nispet edilen ancak, sıhhati konusunda tereddüt edilen bilgiler de mevcuttur. Örneğin Muaviye b. Hudeyc'e (ö. 52/672) nisbet edilen mushaf böyledir. Düvelü'l-Arabiyye Üniversitesi'nin 1954 yılında yayımladığı bir dökümde söz konusu mushafın Hudeyc b. Meûne b. Seleme el-Ensârî isimli bir zata ait olduğu ve Kayrevan şehrinde Ukbe b. Nâfî'e hediye maksadıyla Mağrib hattıyla yazıldığından bahsedilmiştir. Salâhuddîn el-Müneccid isimli Arap hattı araştırmacısı ise söz konusu mushafa çok yakın tarihlerde ve bu kez Muâviye b. Hudeyc b. Mesleme el-Ensârî ismine nispet edilen bir mushaftan bahsetmektedir. Bu iki mushafın aynı mushaf olup olmadığı ile alakalı net bilgilere ulaşamamakla birlikte Kayrevan yöresindeki mushafları araştıran Hind Şelebî hicrî birinci asırda yazılan bu iki mushafın farklı mushaflar olduğu, ilkinin pek sıhhatli bir dayanağının olmadığı tespitiyle konuyu netleştirmeye çalışmıştır.³⁵⁹

Düvelü'l-Arabiyye Üniversitesi'nin fihristinde sözü edilen Kayrevan mushafı ile beraber hicrî birinci asırda Kayrevan'da bulunduğu ifade edilenlerden biri de Abderî'nin bir seyahati sırasında gördüğü mushaftır. O, hicrî yedinci yüzyılda Kayrevan'a

³⁵⁹ Salâhuddîn Münecid, *Dirâsât fi târihi hattî'l-Arabî münzû bidâyetihî ilâ nihâyeti'l-asri'l-Emevî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1972), 64-83; Lütfî Abdülbedî', *Fihrisü'l-mahtûtâtî'l-musaveer* (Kahire: Ma'hed İhyâi Mahtûtâtî'l-Arabî, 1954), 9; Şelebî, *el-Krâât bi İfrîkiye*, 48-52.

gerçekleştirdiği rihlesinden bahsederken “Kütüphaneye girdim ve bize doğu hattıyla yazılmış birçok mushaf çıkardılar. Onların arasında bir tanesi iki kapak arasında tüm Kur’ân’ı içine almıştı ve çok açık, güzel bir doğu yazısı ile yazılmıştı. Uzunluğu iki buçuk, eni ise bir buçuk karıştı. Hatta bana bu mushafın Hz. Osman’ın batıya yolladığı mushaf olduğunu ve onu Abdullah b. Ömer’in yazdığını söylediler.” şeklinde ifade etmiştir.³⁶⁰ Söz konusu mushaf ile alakalı Abderî ve ondan nakil yapanlar haricinde başka bahseden olmamıştır. Ayrıca Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği mushaflardan bir tanesinin Kayrevan yahut İfrîkiye’ye yollandığına dair de herhangi bir delil yoktur. Ayrıca İfrîkiye’nin fethinin gerçekleştiği 27/648 yılındaki askerî harekattan sonra orada tam manada bir Müslüman nüfusu oluşmamıştır. Yani yakın yıllarda çoğaltılan mushaflardan birinin İfrîkiye’ye yollanma ihtimali oldukça zayıf görülmüştür. Çünkü her ne kadar fetih 27/648’de gerçekleşmişse de Müslüman nüfusun çoğalması ve yerleşmesi, bölgenin bir İslâm yurdu halini alması 50’li yılları yani Kayrevan şehrinin tesis edildiği dönemi bulmaktadır. Durum böyle olunca 25/646 ile 33/654 yılları arası gerçekleştiği düşünülen istinsah çalışmasından sonra bu bölgeye mushaf yollanmış olması çok zayıf bir ihtimal olarak kalmaktadır. Abderî’nin Kayrevan seyahatinin gerçekleştiği 688/1289 yılından dört sene sonra Kayrevan kütüphanelerinin kaydını tutan 692/1293 tarihli bir fihristte de Hz. Osman’ın bölgeye yolladığı bir mushafa değinilmemiştir. Ayrıca Abderî’nin, mushafın yazarı olarak ifade ettiği Abdullah b. Ömer’in Hz. Osman’ın istinsah heyetinde olmadığını da bilinmektedir.³⁶¹ Tüm bu veriler düşünüldüğünde

³⁶⁰ el-Abderî, *Rihletü'l-Abderî*, 161, 162.

³⁶¹ Hüseyin Münis, *Fethu'l-Arab li'l-Mağrib* (Mısır: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, ts.), 98, 105-107; Sâlih Subhî, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1977), 78-89.

Abderî'nin gördüğü mushafın Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği değil, istinsah edilen mushaflardan biri kaynak kabul edilerek yazılan bir mushaf olduğu bilgisi kuvvetli durmaktadır.

Hicrî birinci asırda her ne kadar çok kuvvetli rivayetler olmasa da Kayrevan'da bulunduğu ifade edilen mushaflar bu şekildedir. Hicrî ikinci asır da ilk asır gibi mushaf ile alakalı çok fazla bilginin olmadığı hatta kıyas edildiğinde birinci asra göre daha az veriye sahip olunan bir asırdır. İlk iki asırdaki durum üçüncü asra gelince değişmektedir. Özellikle üçüncü asrın sonlarından, Kayrevan'ın hem siyasî hem de ilmî başkent olma özelliğinin sona erdiği beşinci asrın sonlarına kadar olan süreçte birçok mushaf yazılmış ve kütüphanelere vakıf olarak bırakılmıştır. Tarihî Kayrevan Kütüphanesi'nde bahsi geçen süre aralığında Kayrevan'da yahut başka İslâm yurtlarında yazılarak Kayrevan'a getirilmiş ve vakfedilmiş olan birçok mushafa rastlamak mümkündür.³⁶²

Musannıfların, Kayrevan'da yazılan kitap ve mushaflara evlatlarının doğum tarihlerini not düştikleri aktarılmıştır. Buna benzer bir durumun bulunduğu Kayrevan Kütüphanesi'ndeki bir mushaf nüshasında 259 tarihi kayıtlara geçmiştir. Ayrıca yine Kayrevan Kütüphanesi'nde Abdullah b. Tâlib el-Kâdî'nin (ö.275/888) olduğu ileri sürülen bir mushafın da bazı kısımları bulunmaktadır. Yine hicrî üçüncü yüzyılda Kayrevan'da hattının güzelliği ile meşhur olan İbn Esbât (ö. 279/892) tarafından yazılmış, tüm Kur'ân'ı kapsayan tek bir parça halinde bulunan bir mushaftan da bahsedilmektedir. Üçüncü asrın kayıtlara geçmiş mushaflarından bir diğeri de Benî Ubeyd'den fitnesinden kaçarak Kur'ân'ı çok okumasıyla bilinen ve Ebû Muhammed Yûnus b. Muhammed el-Verdânî (ö. 299/911) isimli bir zata ait olan mushaftır. Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunan ve üye-

³⁶² Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 5.

rinde musannif ismi ve birtakım bilgilerin yer aldığı en önemli üçüncü asır mushaflarından bir diğeri ise Ebû Eyyûb isimli bir zatın azatlı kölesi olan Fadl isimli bir kadının mushafıdır.³⁶³

Hicrî üçüncü yüzyılın özellikle son bölümünde Kayrevan'da mushafların insanların kolay ulaşabilecekleri konumlarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Yani Müslümanların mushafa ulaşma sıkıntısı yaşamadıkları ifade edilebilir. Kaynaklara düşen mushaf örnekleri bunu ifade etmektedir ancak bunun daha kuvvetli delili Kayrevanlı âlim İbn Sahnûn'un üçüncü asırda kaleme aldığı *Âdâbu'l-muallimîn* isimli kitabıdır. İbn Sahnûn söz konusu telifinde Kur'ân talebesinin ve öğreticisinin uyması gereken kuralları aktarmış ve bir çocuğun Kur'ân'ı ezberlemese dahi musfaha bakarak irabına dikkat ederek onu hatmetmesinin lüzumlu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bir çocuğun mushaf hususunda dikkat etmesi gereken edepi de kitabına almıştır. Örneğin ona abdestsiz dokunmama noktasının altını çizmiştir. İşte İbn Sahnûn'un bu ifadeleri de mushafların o dönemde küttâblarda ve mescidlerde bulunduğu, çokluğuyla alakalı bir veri sunmasa da yaygın ve ulaşılabilir olduklarına işaret olarak kabul edilmiştir.³⁶⁴

İbn Sahnûn'un mushaf kiralamakla alakalı bir bahis açması da mushafların ulaşılabilir ancak az sayıda olduğuna işaret etmektedir. Hicrî üçüncü asırda Kayrevan'da mushafların yaygın ve ulaşılabilir olması ancak çok sayıda olmaması birkaç nedenle izah edilmektedir. Birinci sebep; o dönemde kağıt maddesi yeni de olsa ortaya çıkmış ve kağıtla yazılmış kitap örnekleri az da olsa olmasına rağmen, mushafın üzerine yazılacağı malze-

³⁶³ Makkarî, *Nefhu't-tayyib*, 2/220; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 1/422, 423; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed Endülüsî Vezîr, *el-Hilelü's-sündüsiyye* (Tunus: Matba'atü'd-Devleti't-Tûnusiyye, 1970), 1/320; İbrahim Şebbûh, *Siclün kadîm li-mektebeti Câmi'u'l-Kayrevan* (Kahire, 1957), 8.

³⁶⁴ İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 108, 113.

me daha çok hayvan derisi (parşömen) olarak tercih edilmekteydi.³⁶⁵ Hayvan derisi de kolaylıkla bulunabilen bir malzeme değildi. Kayrevan Kütüphanesi'nde kağıtla yazılmış mushaflar da bulunmaktadır. Örneğin yukarıda bahsi geçen İbn Esbât'ın mushafı ve diğer birçok mushaf böyledir.³⁶⁶ Fakat mushaf kaleme alan kişilerin tercihi büyük çoğunlukla hayvan derisi olmuştur. Diğer bir sebep ise mushaf yazmanın büyük bir gayret ve ihtisas gerektirdiği gerçeğidir. Ayrıca bununla birlikte Kayrevanlı İfrîkiye ulemâsının tevkîfi mushaf hattına itibâ konusuna da bir hayli önem vermesi çok sayıda ve hızlı bir mushaf yazımı olmamasına sebep olmuştur.³⁶⁷

Üzerinde kime ait olduğuna dair bilgi yahut musannıfı ile alakalı rivayet bulunan hicrî dördüncü asır Kayrevan mushaflarına ait bir takım bilgiler de kaynaklarda yer almaktadır. Bu kaynaklar daha çok Kayrevan Kütüphanesi'nin çeşitli tarihlerde sicilini tutan kayıtlardan ve fihristlerden oluşmaktadır. Örneğin hicrî dördüncü asırda Ebû Abdillâh Muhammed el-'Assâl'in (ö. 346/957) kaleme aldığı ve cüzlere ayrılmış olan bir mushafın varlığından bahsedilmektedir.³⁶⁸ Hicrî dördüncü asırda yazılan bir diğer mushaf ise Ebû İshâk es-Sebbâî (ö. 356/966) isimli zata ait olan ve halihazırda Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunan mushaftır.³⁶⁹

Hicrî beşinci asra gelindiğinde ise fihristlerde, Kayrevan'da yazılmış yahut Kayrevan'daki kütüphane ve camilere vakfedilmiş daha çok mushafa rastlamak mümkündür. Bunun sebebi günümüze daha yakın bir zaman olmasıyla açıklanabileceği gi-

³⁶⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 239.

³⁶⁶ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 8.

³⁶⁷ el-Mu'tesimbillâh Tâhir b. Sâlih b. Ahmed Cezâirî, *Kitâbü't-Tibyân li-ba'di'l-mebâhisi'l-müte'allika bi'l-Kur'ân 'alâ tarîki'l-itkân* (Mısır: Matba'atü'l-Menâr, 1916), 178, 179.

³⁶⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/51.

³⁶⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/124.

bi daha ziyade söz konusu dönemde Kayrevan'da Sanhâciyye Devleti'nin hüküm sürmesi ile de ilişkilendirilmiştir. Zira sanatta, kitap neshetmeye, yazı güzelliğine ve kitap süslemeye önem veren bu yönetim döneminde genel manada nesih, neşir ve sanat faaliyetleri artmıştır.³⁷⁰

Beşinci asırda yazılan ve vakfedilen mushaflardan biri Mu'iz b. Bâdîs'in (ö. 454/1062) Kayrevan Câmisi'ne vakfettiği mushaftır.³⁷¹ Yine bu asırdaki önemli mushaflardan biri ise Mu'iz b. Bâdîs'in halası olan Ümmü Milâl'e³⁷² (ö. 414/1023) ait olan mushaftır. Ümmü Milâl'in bu mushafının büyük bir bölümü günümüzde Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.³⁷³ Diğer bir beşinci asır Kayrevan mushafı ise yine Bâdîs ailesine mensup olan Hâdînetü Ebî Menâd Bâdîs³⁷⁴ (ö. 420/1029) isimli kadına ait olan ve kendisinin 410/1020 senesinde Kayrevan Camisi'ne vakfettiği mushaftır. Günümüzde bu mushafın bir kısmı Kayrevan Kütüphanesi'nde ziyaret edilebilmektedir.³⁷⁵ Bu asırdaki mushaflardan bir tanesi de Mu'iz b. Bâdîs'in kız kardeşi olan Ümmü'l-Ulûvv'ün mushafıdır.³⁷⁶ Üçüncü asırdaki Fadl mushafı gibi Ümmü Milâl, Hâdîne ve Ümmü'l-Ulûvv mushaflarının da bir kadın tarafından kaleme alınması yahut bir kadına ait olması, kadınların kıraate ve Kur'ân hattına verdikleri önemi göstermesi bakımından kıymetlidir. Buraya kadar zikredilen beşinci yüzyıl mushaflarının ortak özelliği Sanhâcî yönetiminde söz sahibi olan sülaleye ait olmalarıdır. Ayrıca mushaf-

³⁷⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 63, 64.

³⁷¹ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 2.

³⁷² Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Şehîrâtü't-Tûnisîyye* (Tunus: Matba'atü Tûnisîyye, 1966), 69-77.

³⁷³ Neyyâl, *Mektebetü'l-eserîyye*, 18-20.

³⁷⁴ "Hâdîne" kelimesi "bakıcı, dadı, mürebbiye" anlamlarına gelmektedir. Burada Ebû Menâd Bâdîs'in bakıcısının mushafından söz edilmektedir. Bk. Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 64.

³⁷⁵ Neyyâl, *Mektebetü'l-eserîyye*, 14, 23, 24; Abdulvehhâb, *Şehîrâtü't-Tûnisîyye*, 80-84.

³⁷⁶ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 2; Abdulvehhâb, *Şehîrâtü't-Tûnisîyye*, 77-80.

ların çoğu kadınlara aittir yahut kadınlar tarafından kalame alınmıştır. Bunların dışında hükümrân aileye ait olmayan beşinci asır mushaflarından bazıları ise 413/1022 yılında İmrân b. Ahmed b. el-Belevî'nin ve 424/1033 yılında Hamza b. İbrahim el-Esrârî'nin vakfettikleri mushaftır. Ayrıca bir de 430/1039 senesinde vakfedilen ancak vakfeden bilgileri silinmiş olan bir mushaftan da bahsedilmiştir.³⁷⁷

Kayrevan Kütüphanesi'nde, Kayrevan Câmîsi'nde ve Kayrevan'ın çeşitli kütüphane ve mescidlerinde kayda girmiş, günümüzde bir kısmını ya da tamamını ziyaret edebilme imkânı bulunabilen mushaflar bunlardır. Şüphesiz ki zikri geçen mushafların haricinde de hala araştırılıp bulunmayı bekleyen mushaf yahut mushaf parçaları bulunmaktadır; ancak bu mushaflarla, yazı çeşit ve renkleri, noktalama, kıraat vb. gibi başlıklarda çıkarım ve tespitler yapabileme imkânının olduğu ifade edilebilir.

2.1.4.1. Kayrevan Mushaflarının Özellikleri

2.1.4.1.1. Mushaf Tabiri ve Kayrevan Mushaflarında

Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm Hz. Ebû Bekr döneminde toplanmış ve bu toplanan nüshaya çeşitli isim önerileri yapılmış, nihayet "mushaf" ifadesinde fikir birliği meydana gelmiştir. Ezherî bu ismin verilme sebebinin onun iki kapak arasında toplanmış halde olmasına bağlamıştır. "Mishaf" olarak "mîm" in kesresiyle kullanımı da bulunmaktadır. Meşhur bir rivayete göre ise Hz. Ebû Bekr'in topladığı nüshaya "suhuf" isminin verildiği, Hz. Osmân'ın istinsah ettirdiği nüshalar için ise "mushaf" adının kullanıldığı ifade edilmiştir.³⁷⁸

³⁷⁷ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 65.

³⁷⁸ Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1974), 1/184; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*,

Tüm İslâm alemine yayılan “mushaf” ifadesinin, net bir tarihle ifadesi zor olsa da İfrîkiye’de erken dönemlerde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Kayrevanlı âlim İbn Sahnûn’un hicrî ikinci asırda kaleme aldığı *Âdâbü'l-muallimîn* isimli eserinde bu tabiri kullanması, bu dönem ve öncesinde kullanıldığına işaret etmektedir.³⁷⁹

Kayrevan Kütüphanesi’ndeki mushafların bazısında vakfedilen tarih not edilmiş ayrıca farklı ifade ve tabirler ile vakfeden kişiye vurgu yapılmıştır. Mushafların ekserisinde vakfeden kişi, vakıf zamanı, vakfeden yer, kimin kanalıyla vakıf yapıldığı, dualar vs. birçok detay yer alırken bazısında ise vakfedenin ismi harici pek fazla bilgi bulunmamakta, bazısında ise hiçbir malumat yer almamaktadır. Ayrıca Kayrevan mushaflarında bu ifadelerin sunum şekilleri de genelde birbirlerinden farklı özellikler taşımaktadır.³⁸⁰

Kayrevan mushaflarının isimlendirilmesinde de genelde “mushaf” kelimesi kullanılmıştır. Özellikle Sanhâcîler döneminde yazılan Mu’iz b. Bâdîs’in halası ve bakıcısının mushaflarında “Mushaf-ı Ümmü Milâl” ve “Mushaf-u Hâdine” ifadeleri bulunmaktadır. Kayrevan mushaflarının bir kısmında ise “mushaf” yerine “rub’a” kelimesine rastlanmaktadır. “Rub’a” kelimesinin ilk dönemde “mushaf” tabiriyle birlikte kullanılan ifadelerden biri olduğu ve bu kelimeyi bizzat Hz. Osmân’ın Hz. Ebû Bekr döneminde yazılan mushafı kastederek kullandığı da nakledilmiştir. “Mushaf” tabirinin tek parça şeklinde bulunan nüshalar, “rub’a”nın ise parça parça bulunan nüshalar için kullanıldığına dair görüşler de mevcuttur. Kayrevan mushaflarında her iki kelime kullanılsa da söz konusu anlam ayrımı gözetilmemiştir. Çünkü parça Kur’ân’ın bir cüzünü içe-

4/149.

³⁷⁹ Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 126, 127.

³⁸⁰ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 9-16.

ren bir Kayrevan nüshasında “mushaf” ifadesi, tüm Kur’ân’ı içine alan 424/1033 tarihli bir nüshada ise “rub’a” tabiri kullanılmıştır. Yine Fadl mushafının dua ve bilgiler kısmında kullanılan müennes zamirlerinin da “mushaf” değil de “rub’a”ya işaret ettiği aktarılmıştır.³⁸¹

2.1.4.1.2. Mushafların Hacim ve Ölçüleri

İlk dönem mushaflar İslâm beldelerinde genel olarak büyük varak ve deri parçalarına yazılmıştır. Bunda Hz. Alî’den gelen “mushafları küçük parçalara yazmama” yönündeki rivayetin etkisi olduğu düşünülmüştür.³⁸² Her ne kadar umumî mana da böyle bir anlayış olsa da Kayrevan’da oldukça küçük mushaf örneklerine rastlanmaktadır. Hatta Kayrevan Kütüphanesi’ndeki küçük boyutlu mushafların, orta ve büyük boyutlulardan daha fazla olduğu nakledilebilir.³⁸³ Kayrevan mushaflarının boyları 14 cm ile 56 cm, enleri ise 9,6 cm ile 43 cm arasında değişmektedir.³⁸⁴

Mushafları küçük yazmaktan nehyetme konusu çoğunlukla Kur’ân yazısının açıklığını kaybetmesi, harf ve harekelerine yol açma ihtimalinin olması endişesine dayandırılmıştır. Fakat sayfa boyları küçük olsa da büyük bir hat kullanılmış ve harfler oldukça açık bir şekilde yazılmıştır. Örneğin yukarıda ölçüsü de zikredilen 9,6 cm en ve 14 cm boya sahip olan Kayrevan mushafının bir satırında sadece dört veya beş kelimenin yazılı olduğu; bir sayfasında ise en fazla altı satır bulunduğu görülmektedir.³⁸⁵ Aynı durum orta büyüklükteki mushaflarda geçerlidir. Örneğin orta boylardaki meşhur Hâdine mushafı-

³⁸¹ Neyyâl, *Mektebetü’l-eseriyye*, 13-19; Abdulvehhâb, *Şehirâtü’t-Tünisiyye*, 56.

³⁸² Sahnûn, *Âdâbü’l-muallimîn*, 108.

³⁸³ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 244-248.

³⁸⁴ Neyyâl, *Mektebetü’l-eseriyye*, 15-21.

³⁸⁵ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiyye*, 73, 74.

nın bir sayfasında ortalama beş satırın bulunduğu; bir satırında ise bazen bir bazen de iki kelimenin yer aldığı belirtilmiştir.³⁸⁶ Hal böyle olunca da Kayrevan mushaflarının çok parçalı olması sonucu kaçınılmazdır. Zira küçük sayfa ve büyük yazı olduğundan dolayı bazı mushaflar ancak otuz parçada tamamlanmıştır. Genel olarak da Kayrevan mushafları dört ila otuz parça arasında değişmektedir.³⁸⁷ Bu tespitlerden yola çıkarak Kayrevan mushaflarının yaygın büyük mushaf anlayışından uzak olarak genellikle küçük ve orta boylarda; ancak sayfa ve satırlarındaki kelimelerin oldukça büyük ve az, bununla birlikte yazılarının da açık olduğu beyan edilebilir.

2.1.4.1.3. Kayrevan Mushaflarının Yazımında Kullanılan Malzeme

Kayrevan mushaflarında küçük hacim ve boyutlar tercih edildiği gibi, yazımda kullanılan malzeme olarak da çoğunlukla yazıma uygun hale getirilmiş ince deriler kullanılmıştır. Makdisî de hicrî dördüncü asırda Kayrevan Kütüphanesi'ne yaptığı bir ziyaretten bahsetmiş ve "Tüm defter ve mushafları rakk (deri) üzerine yazılıydı" şeklinde not düşmüştür.³⁸⁸ Mushafların yazımında kullanılan söz konusu ince deriler ekseriyetle beyaz olup; mavi ve siyah renkli mushaflar da bulunmaktadır.³⁸⁹ Her ne kadar çok fazla renkli mushafa rastlanmasa da Kayrevan'da yazı yazılacak deri malzemeyi farklı renklere boyama konusu bir sanat olarak görülmüş ve oldukça fazla uygulanmıştır.³⁹⁰

Kayrevan mushaflarında hayvan derisi kullanımının yanın-

³⁸⁶ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 13.

³⁸⁷ Şebbüh, *Siclün kadîm*, 344-350.

³⁸⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 239.

³⁸⁹ Şebbüh, *Siclün kadîm*, 7.

³⁹⁰ Şebbüh, *Siclün kadîm*, 6-16.

da kağıt da tercih edilmiştir. Hicrî yedinci asırda kaleme alınan Kayrevan Kütüphanesi fihristinde de buna yönelik işaretler bulunduğu kaydedilmiştir. Kağıdın kullanımının çok fazla yaygın olmadığına da altı çizilmiştir. Ancak kağıt kullanımı yaygın olmasa da üçüncü asırda doğuda kullanılmaya başlanınca süratli bir şekilde Kayrevan şehrinde ve İfrîkiye bölgesinde de ulaşılabilir hale gelmiştir. Kayrevan'da üçüncü yüzyılda kolay ulaşılabilir olduğu halde kağıdın mushaf yazımında yoğun şekilde tercih edilmemesinin, Hz. Osman döneminde ve sonrasında yazılan mushaflara şekil olarak itibâ etme kaygısından olduğuna dair tespitler vardır.³⁹¹

2.1.4.1.4. Mushaf Süsleri, İşaretleri, Fevâtihu's-Süver ve Mushafın Bölümleri

Mushaf yazısına başka bir süs veya işaret karıştırılmasının çirkin görüldüğüne dair sahâbeden gelen birtakım rivayetler vardır. Bu sebeple Osmânî mushaflarda Kur'ân ayetlerinin dışında başka bir unsura yer verilmemiştir. İstinsah edilen ilk mushaflar nokta, şekil, ayet işaretleri, tahmîs, ta'sîr vb. işaretlerden ve süslerden uzak olduğu bilinmektedir. Bu da yukarıda sözü edilen "mushafa başka unsurların ilave edilmesi" konusunun kerahet olarak görüldüğünü destekler niteliktedir.³⁹²

Kayrevan mushaflarına dair ancak hicrî üçüncü asırdan itibaren birtakım tespit ve incelemeler yapılabilmektedir. Bu süreden sonraki mushafların hemen hepsinde de işaretlemeler bulunmaktadır. Örneğin Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunan tüm mushaflarda sûre başlıkları (fevâtihu's-süver) yer almaktadır. Ayrıca sûre başlıkları ayetlerin yazımından farklı olarak kûfi bir hat ile hareke ve noktasız olarak kaleme alınmıştır. Bu-

³⁹¹ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 6-16; Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadâratil-arabiyye bi-İfrîkiye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 1/207, 208.

³⁹² Süyûtî, *el-İtkân*, 4/183; Müncid, *Dirâsât fi târihi hattî'l-Arabî*, 42.

nunla birlikte sûre başları çoğunlukla altın ile yazılmış; nadiren kırmızı veya mavi de kullanılmıştır. Üstelik bu sûre başları yine altın süslemeli bir çerçevenin içinde yer almıştır. Sûre başlıklarında çeşitli ibareler kullanılmıştır. Genellikle sûrenin ismi ve sûrede bulunan ayetlerin sayısı gösterilmiştir. Ancak Kayrevan'da bulunan mushafların sadece iki tanesinde diğerlerinden farklı bir sûre başlığı ifadesi söz konusudur. Medîne şehrinin yazım tarzına sahip olan ve Nâfi' kıraatine göre kaleme alınmış bu iki mushafta sûrenin ismi, inzâl olduğu yer, ayet adedi, kaç adet ayetin hangi şehirde inzal olduğu, kelimelerin adedi gibi bilgiler yer almakta bir tanesinde de ilave olarak aynı adede sahip diğer sûreler zikredilmiştir. Ayrıca tüm bu bilgiler mushafların birinde daire içerisinde çok küçük olarak; mushafların diğerinde ise yine daire içerisinde ancak ayetlerin boyutuyla aynı büyüklükte yazılmıştır.³⁹³

Kayrevan mushaflarında görülen diğer işaretler ise, tahmîs ve ta'sîr işaretleridir. Bunlar bazı mushaflarda kullanılmış, bazısında tercih edilmemiştir. Çeşitli renkler ile kaleme alınan beş ayet ve on ayet sembolleri genellikle süslü yuvarlak dairelerden ibarettir. Beş ayet işareti genelde sarı renk ile gösterilmiş bazen de "hams" ifadesi yazılarak vurgulanmıştır. On ayet işareti yerine de bazen "aşar" kelimesi yazılmış; ayrıca ta'sîr, tahmîsten daha büyük tutulmuştur. Ayet işaretleri bazen meyilli bir çizgi veya üç nokta ile de gösterilmiştir. Bir, beş ve on ayet arasında kullanılan bu işaretlerin hemen hepsi altın ile yazılmış, bazen de kahverengi, kırmızı ve siyah renkler kullanılmıştır. Kayrevan mushaflarının bölümlendirilmesinde de genelde "cüz", "südüs", "süb", "nısfü's-süb" ve yirmi dört sayıyı temsil eden "kîrât" tabirleri tercih edilmiştir.³⁹⁴

³⁹³ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 16-23; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 78, 79.

³⁹⁴ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 14-23; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 79-81.

2.1.4.1.5. Kayrevan Mushaflarında Harekeler, Noktalar ve Kıraatler

Mushaflarda harflerin harekelenmesi için “şekil”, görün-tü olarak benzer harfleri birbirinden ayıran noktaları ifade et-mek için ise genellikle “i’câm” tabiri kullanılmıştır. Her ikisi-ne birden “nukat” lafzı da kullanılmış; hatta bu tabir “hareke-leme” kast edilerek ilk dönem ulemâsi tarafından daha çok ter-cih edilmiştir. Bazen de “harekeleme” ifadesi yerine “i’râb” ya-hut “nahiv” tabirleri seçilmiştir.³⁹⁵

Kaynaklar Kur’ân’ın Hz. Peygamber döneminde noktalar ve hareketlerden hâlî olduğu hususunda ittifak halindedir.³⁹⁶ Ay-rıca bu hususun, mushaf hattına uyarak Kur’ân’ın farklı kıra-atler ile okunması noktasında okuyucuya genişlik sağlaması hikmetiyle ilişkili olduğu bildirilmiştir.³⁹⁷ Durum böyle olsa da sahâbe dönemi ve sonrasında Kur’ân’ın lafzına hata karış-tırma korkusundan dolayı mushaf yazımında birtakım işaret-ler kullanılmaya başlanmıştır.³⁹⁸

Kayrevan mushafları arasında hareke veya noktalama işa-retleri kullanılmadan kaleme alınanlar da bulunmaktadır. Örneğin dördüncü yüzyıla ait Fadl mushafında ve Kadı Abdullah b. Hişâm (ö. 363/973) tarafından vakfedilen mushafta; beşinci asra ait Ümmü Milâl mushafının çoğunda ve Hâdine musha-fında i’câm bulunmamaktadır. Ayrıca bu durumda olan Kay-revan mushaflarından daha başka örnekler sıralamak da müm-kündür.³⁹⁹

Kayrevan mushafları i’câm (noktalama) işaretlerinin şekil-

³⁹⁵ Dâni, *el-Muhkem*, 22; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 362; Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi smâ'ati'l-inşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 3/151, 156; Müncid, *Dirâsât fi târihi hattı'l-Arabî*, 125.

³⁹⁶ Dâni, *el-Muhkem*, 2.

³⁹⁷ Dâni, *el-Muhkem*, 3.

³⁹⁸ Dâni, *el-Muhkem*, 2, 3.

³⁹⁹ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 19-23.

leri bakımından farklılık göstermektedir. Bazılarında harfleri birbirinden ayırt etmek için kare şeklinde küçük işaretler, bazılarında üzerinde bir çizgi olan yuvarlaklar ve bazılarında ise sadece küçük yuvarlaklar kullanılmıştır. Ayrıca bu işaretler çok yüksek oranda siyah renk ile yazılsa da nadiren kahverenginin de kullanıldığı aktarılmıştır.⁴⁰⁰

Harflerin mensup, mazmum, meksur hallerini belli etme kastıyla ilk kez Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) vazettiği; daha sonra Halîl b. Ahmed (ö. 170/786) tarafından hemze, şedde, işmâm, ravm gibi işaretlerin de ilave edilerek son şeklini alan hareke ve benzeri şekiller, İslâm dünyasının farklı yörelerinde çeşitli renklerle yazılmışlardır.⁴⁰¹ Örneğin genellikle Medine ve Endülü's'te hareke, sükûn, şedde, tahfif gibi şekiller kırmızı ile; hemzeler ise sarı ile belli edilmiştir. Iraklılar ise tüm harekelemeler için kırmızı rengi kullanmış; fakat sükûn ve şeddeyi mushaflarında göstermemişlerdir. Kûfe ve Basra yörelerinin bazı mushaflarında, şaz olan kıraatlerin hareketleri yeşil ile gösterilmiş, bazı mushaflarında ise yeşil meşhur okuyuşlar için kullanılmış ve şaz kıraatlerin hareketleri için kırmızı renk tercih edilmiştir. Çeşitli kıraatlerin bir mushafta gösterilmemesini savunan Dâni ise Kûfe ve Basralıların bu uygulamasını karışıklık olarak nitelendirmiştir.⁴⁰²

Kayrevan mushaflarının harekelenmesinde çeşitli şekil ve renkler kullanılmıştır. İki adet mushafta ise hareke yazılmıştır. Bunlardan biri üçüncü yüzyılda vakfedilen 15 satırlı, 31 cm'ye 40,5 cm boylarında olan mavi parşömen üzerine altın ile yazılmış ve güzel bir Kûfî hatta sahip olan mushaftır. Bu mushafta nadiren noktalama kullanılmış; fakat hareke hiç kullanılm-

⁴⁰⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/152; Müncid, *Dirâsât fi târihi hattî'l-Arabî*, 55; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 83.

⁴⁰¹ Dâni, *el-Muhkem*, 3-8; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/151.

⁴⁰² Dâni, *el-Muhkem*, 19, 20.

mamıştır. 5 satırlı, 10,9 cm ve 14,5 cm boylarında beşinci asra ait diğer bir Kayrevan mushafında da noktalamalar kullanılmıŖ; ancak yine hareketlerin yazılması tercih edilmemiştir. Bunlar gibi birtakım istisnalar olsa da farklı Ŗekil ve renklerde kaleme alınan hareketler Kayrevan mushaflarının çoğunda yazılmıŖtır. Örneğın bir kısım Kayrevan mushafında hareketler Irak yöresindeki gibi kırmızı ile yazılmıŖ ve sükûn ile Ŗedde işaretleri kullanılmamıŖtır. Bazılarında ise iki renk kullanılmıŖtır. Medine ile Endülüs'te olduğu gibi hareketler, Ŗedde ve sükûn kırmızı; hemzeler ise sarı ile yazılmıŖtır. Harekelendirmede yeŖil ile kırmızı renklerin kullanıldığı Kayrevan mushafları da mevcuttur. Örneğın hareke ve hemzeler kırmızı ile; bir kelimenin farklı bir okunuŖ Ŗekli ise yeŖil ile kaleme alınmıŖtır. Bu usulün Irak'taki kullanımla benzer olduğu ifade edilebilir.⁴⁰³

Kayrevan mushaflarında farklı kıraati göstermek iki Ŗekilde gerçekteŖmiştir. Söz konusu mushaflarda ya bir kelimenin diğer kıraatle olan okunuŖu ya da okunuŖları yazılmıŖ; yahut sadece farklı kıraat sebebiyle deėiŖen harf veya hareke işaretlenmiştir. Ancak Endülüs usulüne göre yazılan yahut Endülüs kökenli kiŖiler tarafından kaleme alınan mushaflarda kelimelerin farklı okunuŖları mushafa not düŖülmemiştir. Bunun sebebinin de Endülsü Dâni'nin bu hususla alakalı tutumu olduğu belirtilmiştir. Doğu beldelerinin usulüne göre yazılan mushaflarda ise farklı kıraatleri gösterme konusu oldukça yaygındır. Kayrevan'ın meŖhur Fadl ve Ümmü Milâl mushafları da farklı kıraatleri gösterme konusunda birçok örneği barındırmaktadır. Bu mushaflarda farklı kıraatler çeŖitli renklerle gösterilmiştir. Hem kıraatlerin hem de noktama ve hareketlerin renkleri konusunda Kayrevanlılar doğu ve batı adet-

⁴⁰³ Kalkaşandı, *Subhu'l-a'Ŗâ*, 3/147; Müncid, *Dirâsât fi târihi hattı'l-Arabî*, 50; Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 6-10.

leri arasında orta bir yol tutmuş her iki cenahın da özelliklerini kullanmışlardır. Renklerdeki bu durum sükûn, şedde gibi işaretlemelerde de geçerlidir. Örneğin sükûn işareti bazı Kayrevan mushaflarında Medine yöresinde olduğu gibi yuvarlak, bazılarında ise Endülüs yöresindeki gibi küçük bir silindir şekli ile belli edilmiştir.⁴⁰⁴

Netice olarak bazı Kayrevan mushahalarının batı; bazılarının ise doğu yöresinin yazım özelliklerine sahip olduğu aktarılabilir. Bu da Kayrevanlıların resm konusunda yenilik ve değişikliklere açık olduklarına; farklı kültürlerden gelen alışkanlıkları değerlendirerek benimseyebildiklerine işaret etmektedir. Ayrıca coğrafi olarak batı ve doğunun arasında orta bir noktada bulunması, Kayrevanlıların çoğunlukla ilim için doğuya gitmeleri ve genellikle Endülüslü talebelerin ilim için Kayrevan'a uğramaları kültürel ve ilmî zenginliği artırdığı gibi resm ve hat konusundaki çeşitliliği de çoğaltmış görünmektedir.

2.1.4.2. Kadim Kayrevan Mushaflarının Kıraat Yönü İle Tahlili

Mushaflar kıraat ilmi hususunda bilgi elde etmek, bazı tespitlere ulaşmak gayesiyle üzerinde çalışılan en önemli yazılı metinlerdendir. Bir yörenin kıraat birikimiyle alakalı tespitler yapılırken çoğunlukla ilk başvurulanan matbûâtın başında mushaflar gelmektedir. Ayrıca mushaflar Kur'ân ayetleri yazılırken nokta ve i'câmın kullanılıp kullanılmadığına yahut hangi renklerin ne gaye ile tercih edildiğine, kıraatlerin ne oranda kullanıldığına ve hangi kıraatlerin öne çıktığına dair çeşitli verileri elde etme hususunda önemli başvuru kaynaklarındandır. Mushaflar vasıtasıyla yörenin kıraat birikimine yönelik oldukça net tespitlere ulaşılabilmektedir.

⁴⁰⁴ Dâni, *el-Muhkem*, 19, 20, 86; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 88-91.

Kayrevan kıraat birikiminin ve özelliklerinin tahlil edilme-ye gayret edildiği bu çalışmada da Kayrevan şehrinde yazılmış yahut orada yazılmasa dahi bu şehirde vakfedilmiş olan mushafaların kıraat özellikleri incelenmeye çalışılacaktır. Söz konusu mushaflar çoğunlukla orijinal ismi ile 'Mektebetü'l-Eseriyye bi'l-Kayrevan' olan eski Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Hicretin ilk üç-dört asrına ait mushaf birikimi bazı İslâm beldelerinde daha az iken Kayrevan bu hususta mushaf çokluğuyla öne çıkmakta hatta bu özelliği ile araştırmacıların dikkatini celbetmektedir. Kayrevan mushaflarının bazısı tek bir kıraat sistematığı ile pek çoğu ise birçok kıraatin gösterilmesiyle kaleme alınmıştır.⁴⁰⁵ Bu başlık altında Kayrevan'da yazılan önemli bazı mushaflar kıraat bakımından tahlil edilmeye çalışılacaktır.

2.1.4.2.1. Fadl Mushafı

Fadl Mushafı, üzerine yazılma tarihi not düşülen en eski Kayrevan mushafı olarak kayıtlara geçmiştir. Her ne kadar başka yerde yazılıp Kayrevan Eserî Kütüphanesi'ne vakfedildiği ihtimali düşünülse de yazıldığı tarih ile vakfedildiği tarihin aynı olması bu ihtimali oldukça uzak kılmaktadır. Hicrî üçüncü asra ait olan bu mushaf, Fadl isimli bir kadın tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁰⁶

Fadl mushafı Ebu'l-Esved ed-Düelî usulünce⁴⁰⁷ hareketlenmiştir. Mushafın yazımında kırmızı ile yeşil olmak üzere iki adet renk kullanılmıştır. Kırmızı renk tâbî olunan asıl kıraati, yeşil renk ise ikinci kıraati temsil etmiştir. Kırmızı renk ile yazım şekli Irak ehlinin uygulaması olarak kabul edilmiştir. İkin-

⁴⁰⁵ Hamitü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 59, 60.

⁴⁰⁶ Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntestifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicri* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 192.

⁴⁰⁷ Dâni, *el-Muhkem*, 4.

ci olarak tercih edilen kiraate yeşil rengin kullanılması da yine Kûfe ile Basra'da görülen bir yazım özelliğidir.⁴⁰⁸

Fadl mushafı yalnızca bir şehre ait olan mushaf yazım usulü sunmamaktadır. Yani sözelimi tamamen Mekke, ya da tamamen Kûfe mushafının metodolojisini takip etmemektedir. Fadl'ın bu mushafında bazen Basra bazen Medine ve bazen de Kûfe mushafının yazım özellikleri ile karşılaşmaktadır.⁴⁰⁹ Ancak söz konusu mushafta ihtilâflı kelimelerin yazımında daha ziyade Basra mushafının usulünün takip edilmesi diikat çekici bir noktadır. Örneğin 'و كذلك زين لكثير من المشركين قتل أولادهم و شركاؤهم' ayetindeki 'شركاؤهم' kelimesi Mekke, Medine, Kûfe ve Basra mushafına uyumlu olarak 'و' ile yazılmıştır. Söz konusu kelime Şam mushafında 'ى' ile yazılmıştır. Bu örnekte olduğu gibi birçok ihtilâflı noktada Fadl mushafı muhtelif yörelerin mushafına ittibâ etmiş ancak Şam mushafına hiç tebeyyet göstermemiştir. Bununla birlikte Basra mushafına ise neredeyse tam uyum sağlamıştır. Şehir mushafına muhalefet ettiği bazı yerlere örnekler artırılacak olursa Enbiya Sûresi'ndeki 'أو لم ير' ile başlayan ayet aktarılabilir. Fadl mushafında bu şekilde yazılan ayet Mekke mushafında 'و' olmadan yazılmıştır. Medine mushafına olan muhalefeti için ise Şûrâ Sûresi'ndeki 'فيما' kelimesi örnek verilebilir. Fadl mushafında başında 'ف' harfi ile yazılan bu kelime Medine mushafında 'ف' olmadan kaleme alınmıştır. Kûfe mushafı ile ihtilâf ettiği noktaya ise Ahkâf Sûresi'ndeki 'حسناً' ifadesi misal verilebilir. Zira Fadl mushafında bu şekilde yazılan kelime, Kûfe mushafında kelimenin evveline 'ئ' ilavesi ile 'ئحساناً' olarak yazılmıştır.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Dâni, *el-Muhkem*, 20.

⁴⁰⁹ Dâni, *el-Muhkem*, 20.

⁴¹⁰ Ebû Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dâni, *el-Mukni' fi resmi mesâhifi'l-emşâr*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Kâhire, ts.), 103, 104.

Diğer şehirlerin mushaf özellikleriyle kıyaslandığında Basra mushafı ile neredeyse hiç muhalefet etmeyen Fadl mushafının, takip ettiği ana kıraat incelendiğinde ise ekseriyetle Medine ehlinin kıraat özelliklerini yansıttığı anlaşılmaktadır. Hatta bu mushafta tamamen Nâfi' kıraatine has olan beş adet veche yer verilmiştir. Yani tüm kıraatlere bakıldığında Nâfi' kıraati öne çıkmakta ancak ona ittibâ edilmeyen yerlerde de genelde Kûfe ekolünden Hamza ve Kisâî'nin usulünce yazıldığı bildirilmiştir. Kayrevan'ın, içerisinde yazım tarihi bulunan en eski mushafı olarak kabul edilen Fadl mushafı temel olarak Nâfi' kıraatini öncelemiştir; ancak mushafa not düşülen ikinci kıraatlerde de çoğunlukla imam Hamza'nın vecihleri yazılmıştır. Örneğin Hamza kıraatine mahsus olan 'عليهم', 'إليهم' gibi kelimelerdeki 'ه' harflerini zammeli okunması durumu, söz konusu mushafta gösterilmiştir. Ayrıca, yalnız Hamza kıraatine has olan ferşî farklılıklar da mushafa ikinci kıraat olarak eklenmiştir.⁴¹¹

Fadl mushafındaki kıraat çeşitliliği yalnız mütevatir kıraatlerle sınırlı kalmamış, bazı noktalarda şaz kıraatler de aktarılmıştır. Örneğin Yûnus Sûresi'ndeki 'أَنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ' ifadesi İbn Muhaysın el-Mekkî (ö. 123/740) ve Bilâl b. Ebî Bürde el-Basrî (ö. 120/737)'nin kıraatine münasip olarak 'أَنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ' şeklinde yazılmıştır. Yine Yûnus Sûresi'ndeki 'لَا رَبَّ فِيهِ' ifadesi de kendine has bir ihtiyarı olan Zühayr el-Furkubî'nin kıraatine uygun olacak şekilde 'لَا رَبَّ فِيهِ' olarak kaleme alınmıştır. Fadl'ın mushafının özellikleri genel itibarı ile bu şekilde beyan edilebilir. Yazıldığı döneme dikkat edildiğinde ve mushafındaki kıraat çeşitliliğine bakıldığında, onu kaleme alan Fadl isimli kadının kendisine özel bir ihtiyarının da olabileceği ve yazdığı mushafta bu ihtiyarın özelliklerini göstermiş olma ihtimali de düşünülmüştür.⁴¹²

⁴¹¹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 196.

⁴¹² Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 196.

2.1.4.2.2. Kadı Abdullah b. Hâşim'in Vakfettiği Kayrevan Mushafı

Hicrî dördüncü yüzyılda Abdullah b. Hâşim⁴¹³ (ö. 363/963)'in mushafı da Kayrevan'ın kiraat birikimine ışık tutan önemli bir mushaftır. Bu mushafta da Fadl mushafında olduğu gibi i'râb için çeşitli işaretler kullanılmıştır. Yine Fadl mushafı ile aynı şekilde aslı kiraat için kırmızı, ikinci kiraat vechi için ise yeşil renk kullanılmıştır. Fadl mushafından farklı olarak üçüncü kiraat için mavi rengin kullanıldığı da olmuştur. Ayrıca bu mushafta kiraat çeşitliliğinin daha önce incelenen Fadl'ın muhafına göre daha çok olduğu tespit edilmiştir. Kırmızı renkle kaleme alınan aslı kiraat, birçok imamın usulüne göre yazılmıştır. Her ne kadar Ahzâb Sûresi dördüncü ayette yalnız Âsım'a has, Sebe' Sûresi otuz yedinci ayette yalnız Hamza'ya has ve Zümer Sûresi altmış dördüncü ayette sadece İbn Âmir'e özel kiraatler not düşülse de söz konusu mushafın aslı kiraat gayesiyle en çok takip ettiği, Ebû Amr'ın kiraati olmuştur. En çok takip ettiği ikinci kiraat için ise net bir tespit yapılmamıştır.⁴¹⁴

İbn Hişâm'ın büyük Kayrevan Kütüphanesi'ne vakfettiği söz konusu bu mushafta, önceki başlıkta bahsi geçen Fadl'ın mushafına göre ihtiyar ihtimalinin daha çok olduğu kaydedilmiştir. Yani yazan kişinin kendine has bir ihtiyarı olması ve bu ihtiyarın birçok imamın okuyuşuyla örtüşmesi durumu söz konusudur. Nitekim İbn Hişâm'ın vakfettiği mushafta yedili, onlu hatta on dörtlü sistem dairelerinde birçok kiraat vechine rastlamak mümkündür. Örneğin onlu sisteme münasip olarak, Ebû Ca'fer el Medenî'nin Ya'kûb el-Basrî'nin râvîsi Ruveys'in, Nâfi'in, İbn Âmir'in çeşitli sûrelerde muhtelif kiraat ve rivayetleri bu mushafa kaydedilmiştir. Bu mushafta şaz kiraatlerin

⁴¹³ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/80, 81.

⁴¹⁴ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 198.

hem aslî hem de ikinci kıraat olarak kullanıldığı da görülmüştür. Örneğin En'âm Sûresi'ndeki 'لَمْ يَكُنْ مِنْكُمْ لَمَّا كُنْتُمْ كَافِرِينَ' ayet, A'meş'in Mufaddal ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 168/784) tariki ile 'لَمْ يَكُنْ' şeklinde aslî kıraat olarak yazılmıştır.⁴¹⁵ Benzer şekilde Sebe' ve Fâtır sûrelerinde de bazı şaz kıraatler tercih edilmiştir. Mesela Sebe' Sûresi'ndeki 'مِيعَادُ يَوْمٍ' aslî kıraatin yanına yazılan ikinci kıraat olarak, ilk kelimenin tenvîni, ikinci kelimenin fethası ile 'مِيعَادُ يَوْمٍ' şeklinde Kûfe kurrâsından Îsâ b. Ömer (ö. 156/772)'in şaz bir kıraatine uygun şekilde yazılmıştır. Ayrıca üçüncü bir kıraat olarak aynı ifade sondaki 'م' harfinin zammesi yazılmıştır.⁴¹⁶

2.1.4.2.3. Ümmü Milâl'in Mushafı

Hicrî dördüncü yüzyılda yazılan ve Kayrevan Kütüphanesi'ne vakfedilen önemli mushaflardan biri de Ümmü Milâl⁴¹⁷ (ö. 414/772) mushafıdır. Ümmü Milâl, Muiz b. Bâdîs es-Sanhâcî'nin halasıdır ve söz konusu mushaf da Abdurrahman b. Abdillâh b. Hişâm tarafından Kayrevan Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir. Mushafın söz konusu kütüphanede birçok parçası bulunmaktadır. Fadl mushafında iki, dördüncü asra ait bahsettiğimiz ilk mushafta üç, söz ettiğimiz Ümmü Milâl mushafında ise dört renk kullanılmıştır. Bu mushafta aslî kıraat için kırmızı, diğer kıraatler için ise yeşil, mavi, kahverengi tercih edilmiştir. Ümmü Milâl'in mushafının Basra mushafı ile uyumluluğu dikkat çekicidir. Hatta bu mushafın daha ziyade Basra kurrâsından Ebû Amr'ın kıraatini takip etmesi de Basra mushafına olan ittibâ ile açıklanmıştır. Ümmü Milâl mushafı o kadar çok Ebû Amr kıraati barındırmaktadır ki; mushafın neredeyse tamamen bu kıraatle yazıldığını söylemek bile mümkündür. Bazı yerlerde ise Âsım kıraatini aslî kıraat olarak yazmış olan Ümmü Milâl,

⁴¹⁵ Özmen, "A'meş ve Kıraatinin Özellikleri", 343-347.

⁴¹⁶ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 199.

⁴¹⁷ Abdulvehhâb, *Şehîrâtü't-Tûnisîyye*, 69-77.

ikinci kıraat için de Hamza ile Kisâî'nin kıraatini göstermiştir. Özetle bu mushafta yazılan esas kıraat genelde Ebû Amr, nadiren ise Âsım'ın okuyuşu olmuştur.⁴¹⁸

Ümmü Milâl mushafında aslî kıraatin yanına yazılan ikinci kıraat önceden de bahsedildiği üzere oldukça çeşitlidir. Bazen de aslî kıraatin yanına sadece ikinci değil, üçüncü ve dördüncü okuyuş da ilave edilmiştir. Örneğin Ahkâf Sûresi'ndeki 'أَفْ' kelimesinde ikinci kıraat mahiyetinde Ebû Amr, Hamza, Kisâî ve Âsım'ın Şu'be'nin okuyuşlarına uygun olarak asıl kıraatin yanına 'أَفِ' ifadesi yazılmıştır. Yine aynı kelimenin yanına aynı maksat ile Hafs rivayeti ve Nâfi' kıraatindeki 'أَفِ' kelimesi; Üsmûî (ö. 215/831) rivayeti ile Ebû Amr'ın 'أَفِ' okuyuşu; aynı zamanda Ebû Amr'ın hocası Yahyâ b. Ya'mer el-Basrî'nin (ö. 90/708) 'أَفِ' şeklindeki kıraati yazılmıştır. Yani Ümmü Milâl'in mushafı incelendiğinde ikinci kıraat maksadıyla daha çok Kûfe ile Basra yörelerinin kıraatlerinin tercih edildiği görülmektedir. Aynı genelleme birinci kıraat için de geçerlidir. Ağırlıklı Basra yöresi olmak üzere Basra ve Kûfe'nin bu mushafta oldukça etkin olduğunu söylemek mümkündür.⁴¹⁹

Çalışmada incelemeye alınan söz konusu üç eski Kayrevan mushafı, noktalama, harekeleme, kullanılan renkler, yazılan birinci, ikinci ve hatta üçüncü kıraatler hususunda oldukça net bilgiler veren önemli mushaflardır. Ayrıca yazılma ve vakfedilme tarihleriyle alakalı netlik olması daha berrak tespitler yapılmasını kolaylaştırmıştır. Söz konusu mushafların haricinde tarihli-tarihsiz birçok mushaf bulunmaktadır ve bu mushaflar da genellikle on kıraati içeren örnekler barındırmaktadır. Ele alınan bu önemli mushaflar çerçevesinde düşünüldü-

⁴¹⁸ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 200.

⁴¹⁹ Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebî Bekr el-Bağdâdî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 356, 357, 628; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 201.

ğünde Kayrevan'ın üçüncü asırda oldukça geniş bir kıraat birikimine sahip olduğu tespiti yapılabilir. Mushaflar yedili, onlu, on dördümlü kıraat sistemlerinden örnekler muhteva etmektedir. Ayrıca tüm bu sayılanların haricinde, çeşitli şaz kıraatler de eski Kayrevan mushaflarında yer almıştır. Genel bir kıraat tercihi incelemesi yapıldığında ise Kayrevan mushaflarında hem Basra mushafının yazım özellikleri hem de Basra yöresinin kıraat özelliklerinin oldukça yoğun bir şekilde bulunduğu dikkat çekmektedir. Basra'nın ardında da Kûfe yöresi kurrâsının söz konusu mushaflarda öne çıktığı göze çarpmaktadır. Burada dikkat çeken husus; Kayrevan'da özellikle bir dönemden sonra oldukça yaygınlaşan Nâfi' kıraatinin, eski Kayrevan mushaflarında bulunması; ancak bahsi geçen mushafların yazımında en çok tercih edilen yahut daha çok öne çıkarılan kıraat olmamasıdır. Yani Nâfi' kıraati halk arasında yaygın kıraat halini alsa da Kayrevan mushaflarına bakıldığında bu kıraatle alakalı bari bir kullanım çokluğu ile karşılaşılmamıştır.⁴²⁰

2.2. KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİMİNE KATKI SAĞLAYAN FAKTÖRLER

Hicretin 50'li senelerinde tesis edilen Kayrevan şehrinde diğer tüm İslâmî ilimlerde olduğu gibi kıraat alanında da gelişmeler kaydedilmiş, özellikle üçüncü yüzyılın başlarından itibaren daha belirgin ilmî ilerlemeler meydana gelmiştir. Kayrevan'ın ilmî rütbesi yükseldikçe ona paralel olarak kıraat sahasında da gelişim gözlemlenmiştir. Söz konusu revaç bulma durumunun altında birçok sebep zikredilebilir. Fakat en etkili faktörün ilim yolculukları olduğu tespiti rahatlıkla yapılabilmektedir. Bu bölümde Kayrevan halkının kıraat ilmine verdikleri ehemmiyete, Kayrevan'da kıraat ilminin gelişimine fayda sağlayan rihle-

⁴²⁰ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 202-206.

lere ve devlet ricalinin kıraat sahasına verdikleri katkılara temas edilmiştir.

2.2.1. Kayrevan Halkının Kıraat İlimine Verdiği Önem ve Kayrevan'da Kur'ân Eğitimi

2.2.1.1. Kayrevan'da Kıraat İlimine Verilen Değer

Kayrevan'da İslâmî ilimlere çok kıymet verildiği, bilhassa Kur'ân ve kıraat alanlarının müstesna bir ehemmiyete sahip olduğu bilinmektedir. Hatta Kur'ân'ın hıfzı, kitabeti ve farklı kıraatlerin öğrenilip öğretilmesi hususlarında Kayrevanlıların oldukça hassas oldukları beyan edilmiştir. Kayrevan'ın ilk dönem kurrâlarından ve önemli ilim adamlarından Behlül b. Râşid'in (ö. 183/799) 'Ya Rabbî! Bizleri Kur'ân'ın hıfzı ve rızana uygun bir şekilde tilaveti ile rızıklandır.' şeklindeki duasının⁴²¹ büyük bir kabul görmesi ve günümüze dek yapılagelmesi de yörede Kur'ân ile kıraate verilen önemi ifade etmektedir. Onun bu meşhur duasında yalnızca 'Kur'ân'ı okuma' gibi sade bir ifadeyi seçmeyip, 'Kur'ân'ın ezberlenmesini ve Allah'ın rızasına uygun okunmasını işaret eden kelimeleri kullanması Kayrevan şehrinin kurulmasının üzerinden çok geçmeden, ikinci asrın başlarında dahi Kur'ân ve kıraate verilen kıymeti işaret etmektedir.⁴²²

Mezkur âlim Behlül b. Râşid, eğitimini İfrîkiye coğrafyasının fatihleri olan ve Kayrevan şehrini kuran sahâbe ile tabiînden almıştır. İlmî birikimini ve Kur'ân hassasiyetini onlardan ahzetmiştir. Sahâbe ve tabiîn Behlül b. Râşid örneğinde olduğu gibi yüzlerce kişiyi Kayrevan topraklarında yetiştirerek oraya mübarek bir ilim mayası atmışlar ve kendilerinden sonraki nesillere fayda sağlamışlardır. Hal böyle olunca Kayrevan'da Kur'ân

⁴²¹ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 1/274.

⁴²² Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 1/273, 274; Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntesi'fî'l-karni'l-hâmisi'l-hicri* (Dâru'l-Arabîyyeti li'l-Kitâb, 1983), 23-25.

ilimlerine değer verilme müsebbibi olarak sahâbe ile tabiîn birinci sırada aktarılabilir.⁴²³

Sahâbe ve tâbiîn'in etkisiyle ilim yolculuğuna başlayan Kayrevan şehri, hicretin ikinci asrında doğuya yapılan rihleler vasıtasıyla İslâmî ilimlerde parmakla gösterilen bir merkez halini almıştır. Kıraate ve diğer İslâmî ilimlere verilen değer Kayrevanlı ulemâyı yıllar süren ilim yolculuklarına motive etmiş; sahâbe ve tabiîn'in gölgesi biter bitmez rihlelere adanmış hayatlar devreye girmiştir. Özellikle Doğu İslâm bölgelerine gerçekleştirilen seyahatler tefsir, fıkıh, kelim ve kıraat gibi önemli alanlarda Kayrevanlı ulemânın kendilerini mücehhez hale getirerek tekrar memleketlerine dönüp eğitim faaliyetlerinde bulunmalarına vesile olmuştur. Bazı Kayrevanlılar ilme verilen bu kıymetin bir neticesi olarak yapılan rihlelerden yurtlarına dönmemiş, gittikleri beldelerde hayatlarının sonuna kadar kalmış yahut vefatlarına yakın dönemlerde memleketlerine rucû etmişlerdir.⁴²⁴

Kayrevan'ın tesis sürecinde yerel halkın da Kur'ân ve kıraat ilimlerinin gelişimine katkıda bulunduğu belirtilmiştir. Tesis sürecinde yeni Müslüman olan ve adetleri oldukça fazla olan Berberîler ilk kez muhatap oldukları İslâm dinini öğrenmek istemişlerdir. Bu da Kur'ân eğitiminin başta olduğu bir talim-tedris müessesesinin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu hususta yoğun talep olması ilmî ve Kur'ânî hareketliliğe hız kazandırmıştır. Ayrıca İfrîkiye fatihi ve Kayrevan müessisi olan Ukbe b. Nâfi' Berberîler arasında İslâm'ın yayılması gayesiyle Kayrevan ve çevresine birçok mescid ve küttâb inşâ ettirmiştir. Ukbe'den sonraki yöneticilerden Ebû Muhâcir ve Hassân b. Nu'mân da aynı çizgide devam etmiş, Berberîlerin Müslüman olup İslâm'da

⁴²³ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 23, 24.

⁴²⁴ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 67.

takarrur etmeleri için tüm ilmî imkânları onlara sunmuşlardır. Öyle ki Hassân, Berberîlerin tedrisi için tâbiünden on üç fakih ve kurrâyı görevlendirmiştir. Musa b. Nusayr da Berberîlere Kur'ân eğitimi vermeleri için ulemâyı teşvik etmiştir.⁴²⁵

Kayrevan'da sosyal ve ticarî hayatın hareketliliği dahi Kur'ân ve kıraat ilimlerine değer verilmesine mani olmamıştır. Doğru ve batının önemli tacirlerinin uğrak yeri olan Kayrevan'da tüccarlar hem ticarî icraatlarını gerçekleştirmişler hem de kıraat, hadis, fıkıh gibi önemli alanlarda tedris faaliyetlerini ifa etmişlerdir. İaşe temini için ticaret yapan bu ulemâ aynı zamanda ders halkalarına girmiş ve başta kıraat olmak üzere ilmî canlılığın kıymetli bir unsuru olmuşlardır. Ayrıca ticaret amacıyla bölgeye dışardan gelen Müslümanlar mushaf ve kitap hareketliliğini artırmışlardır. Dışarıdan gelen kitaplar ganimet olarak bilinmiş ve kitap alım satımı da ticarî faaliyetlerin bir kısmını oluşturmuştur. Kur'ân ve kıraat ilimlerinin talim edildiği ders halkaları ile kıraat teliflerine gösterilen ihtimam da bölgede kıraat ilmine verilen öneme işaret etmektedir.⁴²⁶

Kayrevanlı kıraat âlimlerinin nicelik ve keyfiyet açısından ileri düzeyde olmaları, kendilerini yetiştirerek kitaplar kaleme almaları da Kayrevan'da kıraat alanına verilen kıymeti izhar etmektedir. Tüm İslâm dünyasında olduğu gibi Kayrevan'da da kıraate verilen önemin en mühim nedeni söz konusu ilmin Kur'ân ile olan birincil alakasıdır; zira kıraat ilmi Kur'ân ilimlerinin en önemlisi olarak görülmektedir. Ayrıca buna ilave olarak tefsir, hadis, fıkıh gibi sahalar için yol gösterici konumunda olması da kıraat ilmine atfedilen önemi artıran diğer faktörlerdendir. Hatta kaynak eserlerde kıraat ilminin, tefsirin yegane kaynaklarından olduğu söylenmiş, doğru bir tefsirin yalnız

⁴²⁵ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/40-44.

⁴²⁶ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadâratil-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 1/161.

sahih kıraatle mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Bundan dolayı kıraatin, tefsirin ilk aşamasını oluşturduğu aktarılmıştır.⁴²⁷

Kayrevan'da hem kıraat hem de tefsirde temayüz etmiş birçok ilmî şahsiyet bulunmaktadır. Kayrevan kıraat tarihî açısından yadsınamaz rolleri bulunan Yahyâ b. Sellâm, Mekki b. Ebî Tâlib, Mehdevî gibi ulemânın kıraate dair eserleriyle birlikte tefsir alanında da büyük etki bırakan telifleri olmuştur. Ebû Zeyd el-Kayrevânî ve Ebû Bekr ez-Zevîlî gibi eserleri günümüze ulaşmamış ancak tefsir ve kıraat ilimlerinin her ikisiyle de iştiğal eden, bu alanlarda tedris faaliyetleri yürütmüş âlimler de bulunmaktadır.⁴²⁸

İslâm dininin ibadet ve muamelelerine ait kuralların istinbâtı konusunda da Kur'ân ile kıraatin müstesna bir yeri vardır. Zira hükümlerin çıkarımında isabet kaydedebilmesi yalnız sahih bir kıraatin varlığı ve ondan haberdar olunmasıyla elde edilmektedir. Bu sebepten dolayı Kayrevanlılar kıraat ilmine büyük bir ehemmiyet atfetmişler ve onu öncelemişlerdir. Ayrıca özellikle hicretin ilk 3-4 asrında kurrâların çoğunlukla fakihler arasından çıktığı da bilinmektedir. Farklı bölümlerde temas edilmiş olan fıkıh-kıraat ilişkisi de bu çerçevede değerlendirilebilir.⁴²⁹

Kayrevan'da kıraat ilmine verilen önemin bariz göstergelerinden biri de çeşitli kıraatlerle kaleme alınan mushaflardır. Kadınların da söz sahibi olduğu kitabet alanı, Kayrevan'da mushaf yazımına ve kıraate verilen önem konusunda dikkat çekicidir. Zaten sahâbenin İfrîkiye'nin fethi ve Kayrevan'ın tesisi

⁴²⁷ Mustafa İbrahim Meşîni, *Medrasetiü't-tefsîr fi'l-Endülüüs* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 245.

⁴²⁸ Ebû'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kadı 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. (Mağrib: Matba'atu Feddâle, 1385/1965-1403/1983), 4/492; Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî İbn Hayr, *el-Fehrese*, thk. Muhammed Fevâd Mansûr (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 30, 55; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/128.

⁴²⁹ İbn İzâri, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/42; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/34.

dönemlerinde memleketlerinden gelirken yanlarında mushaf- larını da getirdiklerinden bahsedilmiştir. Yaklaşık dört buçuk asır ilmî başkent olma kimliğine sahip olan Kayrevan'da birçok mushaf yazılmış ve geçiş güzergahında bulunduğu için de pek çok mushaf dışarıdan Kayrevan'a intikal etmiştir. Muhtelif kıraatler ile kaleme alınan mushaflar hem kıraat ilmine hem de Kur'ân yazımına verilen ehemmiyeti ibraz etmektedir.⁴³⁰

2.2.1.2. Kayrevan'da Eğitim Sistemi ve Kur'ân Eğitimi

Kayrevan'da kıraat ilmine verilen ehemmiyet ve kıymeti, tedrisat sisteminde de görmek mümkündür. Zaten Kayrevan'daki eğitim-öğretim sistemi incelendiğinde, başta kıraat ilmi olmak üzere tüm İslâmî ilimlerin öncelenişi ve önemsenmesiyle alakalı olarak bu hususu araştıran kişilere kıymetli ipuçları sunmaktadır. Dolayısıyla şehirdeki eğitim faaliyetlerine ve özellikle Kur'ân eğitimi sistemine ana hatlarıyla temas etmek uygun görünmektedir.

Kayrevan ilim merkezinde eğitimin ilk basamağı, günümüzde ilkokul ve ortaokul şeklinde ifade edilen eğitim merhalelerine karşılık gelen, çoğunlukla cami ve mescidlere bitişik olarak bina edilmiş "küttâb" olarak adlandırılan yerlerde başlamıştır. Söz konusu yerlerdeki eğitim, genellikle dil ve kıraat sahalarında mücehhez olan "muallim", "müeddib" gibi vasıflarla tanınan hocaların önderliğinde yürütülmüştür. Evvela Kur'ân'ın güzel bir şekilde okunması, daha sonra da hıfzedilmesi esas gaye olarak kabul edilmiştir.⁴³¹

Kayrevan'da hem Kur'ân eğitiminde hem de diğer İslâmî alanlardaki derslerde yazma metodunun yoğun olarak kulla-

⁴³⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 1-7.

⁴³¹ Ebû Bekr b. Abdullâh b. Muhammed Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâ'î'l-Kayrevan*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beyrut: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1414/1994), 1/91; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/35.

nıldığı kaynaklarda aktarılmıştır. Öyle ki bu metodu kullanmayan kişiler müstesna olmaları hasebiyle terâcim kitaplarınca ayrıca zikredilmiştir. Örneğin Ebû Abdillâh el-Karevî'nin diğer Kayrevan ulemâsı gibi yazma metodunu değil, tamamıyla ezber metodunu kullandığı ifade edilmiştir.⁴³²

Müslüman çocukların yahut yeni Müslüman olan Berberîlerin ilk muhatap oldukları küttâb eğitimlerinin kaç yaşında başlayıp bittiğiyle alakalı net bir malumat bulunmamaktadır. Çoğunlukla Cumartesi gününden başlayıp beş veya altı gün; sabahdan ikinci vakitlerine kadar devam edecek şekilde bir tedaris programının benimsendiği ifade edilmiştir. Ayrıca talebelerin öğle namazı vaktine kadar ders yaptıkları, daha sonra kısa bir istirahatten sonra ikindiye kadar eğitime devam ederek günü ikiye böldüklerinden de bahsedilmiştir. Bununla birlikte farklı tedaris düzeni ile yaygın olan yöntemden ayrılan Kayrevanlı ulemâ da olmuştur. Örneğin Ebû Süfyân'ın talebelerinden olan Ebû Bekr et-Temîmî el-Kasrî'nin çok öğrencisinin bulunduğu ve dersine olan bu rağbetin ise onun ders vakitlerinde farklı bir uygulama yapmasıyla alakalı olduğu söylenmiştir. Onun bir gün içindeki dersleri iki kısma ayırdığı, birinci dersi gecenin sonundan kuşluk vaktine kadar; ikinci dersi ise ikindiden yatsı vaktine kadar olan sürede yaptığı aktarılmış ve bu usulüyle şöhret bulduğu belirtilmiştir.⁴³³

Kayrevan'da bahsi geçen ilk eğitimden sonra öğrencilerin yaşça biraz daha büyük olduğu, daha detaylı ilmî hususların talim edildiği bir tedrisat sisteminin olduğu nakledilmiştir. Kur'an'ı güzelce okuma yetisi kazanan ve Arap diline hâkimiyet elde eden talebeler küttâb, medrese, kütüphane, ribat ve mual-

⁴³² Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 302.

⁴³³ Muhammed Es'ad Talas, *et-Terbiyetü ve't-ta'limi fi'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014), 75; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/180; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/185.

limlerin evlerinde daha ileri seviye ilmî eğitim almışlardır. İşte kıraat eğitimi de çoğunlukla bu seviyede tefsir, fıkıh, kelim, nahiv, belağat gibi İslâmî ilimler ile aynı anda tahsil edilmiştir. Ayrıca İslâmî ilimlerin yanında matematik, geometri, felsefe, astronomi, kimya, tıp, coğrafya, tarih, musikî gibi sahalarda öğretim gerçekleştirilmiştir.⁴³⁴

Kayrevan'da en az küttâb, mescid, medrese, kütüphane gibi eğitim-öğretim mekânları kadar rağbet gören ribatlar da çok tercih edilen tedris mekânları olmuştur. Özellikle ilmî merkez hüviyetinin kazanıldığı ilk asırda Kayrevan, ribat adı verilen kale ve kulelerin çokluğuyla bilinmiştir. Hususiyle ikinci asrın ortalarında Abbasî valileri tarafından birçok kale inşâatı yapılmış ve o dönemde ribat sayıları hızla artmaya başlamıştır. Sınırları koruma ve savunma gayesiyle yapılan irili ufaklı kalelerin adeti otuz bine ulaşmıştır. Ayrıca bu kale inşâatlarında âlimlerin ve salihlerin yoğun şekilde çalıştıkları da zikredilmiştir. Her ne kadar devlet eliyle inşâ edilseler de ulemâ sınıfı bizzat yapım aşamasında çalışmıştır. Ribatlarda ders yapma faaliyetleri yaygınlaşınca valiler tarafından birçok kaleye resmî olarak âlim görevlendirilmiştir. Aynı zamanda kalalarda Ramazan itikafı yapılmış ve ribatlar arasında zamanla ilmî bir yarış meydana gelmiştir. Ribatlarda ders halkaları o kadar yaygınlaşmıştır ki oralarda ders alıp kendisine icazet verilen kişilerden küçük de olsa kendisi adına yeni bir ribat inşâ etmesi talep edilmiştir. Bazı araştırmacılara göre söz konusu ribatların İslâm'ın yayılması ve gelişmesi hususlarında mescidler kadar etkin olduklarını ifade etmişlerdir.⁴³⁵

Kıraat ilmi ve diğer İslâmî ilimler ulemânın evlerinde de okutulmuştur. Mekke dönemindeki Dâru'l-Erkam⁴³⁶ misalin-

⁴³⁴ Talas, *et-Terbiyetü ve't-ta'limi*, 67-70.

⁴³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 13/488; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/283, 350, 365, 368, 422.

⁴³⁶ "Dâr" ıstılahı ile alakalı detaylı malumat için Bk. Abdülhalim Başal - İbrahim

de olduğu gibi Kayrevanlı ulemâ kendi hanelerinde öğreticilik yapma hususuna çok rağbet etmişlerdir. Örneğin kıraat ihtiyarı bulunan kârî ve müfessir Yahya b. Sellam evinin bir odasını öğrencileriyle yaptığı derslere tahsis etmiş, yine kıraat âlimlerinden Rabîu'l-Kattân ve İbn Lebbâd da kendi evlerinde düzenli olarak ders okutmuşlardır. Kayrevan'da yönetim bas-kısının ve siyasî karışıklıkların olduğu dönemlerde dahi ders okutma azmi azalmamış, özellikle Râfizîlerin hüküm sürdüğü, tedrisin yasaklandığı kısa bir dönemde bazı âlimler kabristanlıklarda ders halkaları kurarak eğitime devam etmişlerdir.⁴³⁷

2.2.2. İlim Yolculukları: Rihle

İlim, tarih boyunca insanlık için en değerli ve en temel unsurlardan biri olmuştur. İslam medeniyetinde ise ilim hem bireysel hem de toplumsal gelişimin en önemli araçlarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, ilme olan derin alaka ve bağlılık, farklı coğrafyalarda yaşayan âlimlerin bilgiye ulaşmak için yaptığı uzun yolculuklara, yani rihlelere dönüşmüştür. Rihleler, sadece bir yerden başka bir yere yapılan seyahatler değil, aynı zamanda İslam dünyasında bilgiye ve hikmete olan özlemi simgeleyen, ilmî altyapıyı zenginleştiren ve farklı kültürleri birbirine yakınlaştıran süreçlerdir. Bu yolculuklar, ilmî birikimin artmasında, bilgilerin doğru şekilde aktarılmasında ve farklı disiplinlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle kıraat âlimlerinin yaptıkları rihleler söz konusu sahanın gelişmesinde ve şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kıraat uleması, bu yolculuklar sırasında kıraat konusunda kendilerini geliştirerek, çeşitli kıraat ve rivayetlerin öğretildiği ders halkalarında bulunmuşlar, farklı okuma yöntemlerini öğ-

Uludaş, "Kur'ân Bağlamında Dâr Kelimesi", *Diyanet İlmî Dergi* 58/2 (2022).
⁴³⁷ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/313; Debbâğ, *Me âlimü'l-îmân*, 3/18, 39.

renmişlerdir. Ayrıca öğrendikleri ilmi memleketlerinde ve gittikleri muhtelif şehirlerde öğretmiş, kıraat ilminin daha geniş bir alanda yayılmasına katkı sağlamışlardır. Kayrevan kurrası özelinde de durum pek farklı değildir. Diğer İslam coğrafyasında olduğu gibi Kayrevanlı kurra da kendilerini memleketlerinde belli bir seviyeye kadar geliştirdikten sonra daha fazla bilgiye ulaşmak ve farklı hocalardan dersler alabilmek gayeleri ile rihleler tertip etmiş ve bu rihleler kıraat ilminin aktarımında bir köprü vazifesi görmüştür. İşte bu bölümde Kayrevan ile diğer ilim merkezleri arasındaki rihleler incelenerek söz konusu yolculukların Kayrevan kıraat birikimine etkilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.⁴³⁸

2.2.2.1. Rihlenin Kavramsal Çerçevesi

Lügatte “yola düşmek, bir yurttan başka bir yurda göçmek, gitmek” gibi manalara sahip olan r-h-l kökünden gelen “rihle” sözcüğü⁴³⁹, isim olarak da “devenin palanı, yürüme gücüne sahip olma, yolculuk ve göçme” anlamlarına gelmektedir.⁴⁴⁰ Göçme, yolculuk yapma” manaları ile öne çıkan kelime, Kur’ân’da da Kureyş kabilesinin ticarî gaye ile gerçekleştirdiği yaz ve kış yolculuklarını ifade etmek maksadıyla kullanılmıştır.⁴⁴¹ Dinî istilahta ise genel anlamda “ilim kastı ile yapılan tüm yolculuklar” olarak tanımlanan “rihle” kelimesinin ilk olarak hadis ilmine has bir terim olarak oluştuğu aktarılmıştır.⁴⁴²

Temelde insanoglunun doğal bir fiili olan “seyahat”i işa-

⁴³⁸ Muhammed Muhammed Zeytûn, *el-Kayrevan ve devruhâ fi'l-hadâirati'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 2007), 414-420.

⁴³⁹ Uğur Günerhan, *İslâm Eğitimi Tarihinde Bir Metot Olarak Rihle* (Ankara: DBY Yayınları, 2020).

⁴⁴⁰ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'îbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 11/278, 279.

⁴⁴¹ Devenin taşıdığı yük manasındaki “r-h-l” kökünün geçtiği ayetler için bk: Yûsuf, 12/62, 70, 75.

⁴⁴² Hüseyin Akyüz, *Kavram Atlası Hadis I* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 249.

ret eden rihle kelimesinin Arapça'da geniş bir kullanım sahası mevcuttur. Durum böyle olunca rihle kelimesinin kavramsal çerçevesini çizmek ve geniş bir tanım yapabilmek kolay görünmemektedir. Birçok tarihi olayın merkezinde yer alması sebebi ile tarih ilmînin de önemli başlıklarındandır. Ancak ele aldığımız konu itibariyle düşünülürse "rihle" bir eğitim-öğretim metodu olarak kabul edilebilir. Sadece kıraat ilmine mahsus olmayıp tüm İslâmî ilimlerde ve pozitif bilimlerde bu tabir kullanılmıştır. Arap dilinde seyahatnamelere "rihle" ismi verilmesi de kelimenin manasına işaret etmektedir. Özetle rihle; "ilim alma yahut verme gayesi ile bulunduğu şehirden kısa veya uzun süreli olarak başka bir mahalle yolculuk etmek" olarak tanımlanabilir.⁴⁴³

2.2.2.2. Kayrevan'a Has Rihle Nedenleri

Bir konuda bilgi kazanıp herhangi bir hususta fikir sahibi olma ve ahlaki prensipleri edinmenin; yapılan telifleri okumak, muhtelif deney ve araştırmalar yapmak vb. şahsî gayretler ile temin edileceği bilinse de alanında otorite olan söz sahibi bir âlimi taklit ederek kendisi ile yakın temas kurmanın, sözü edilen gayeleri elde etme noktasında en sağlam ve kıymetli yol olduğu vurgulanmıştır. Sosyolog İbn Haldûn (ö. 808/1406) meşhur kitabı *Mukaddime*'sinde, ilmi elde etme hedefi ile gerçekleştirilen yolculuklar ve bu esnada hocalar ile tesis edilen irtibatların, kişiyi ilmî yönden tekamüle erdirdiğini söylemiştir. Bu konu ile ilgili verdiği bilgilerin devamında ise evvela kavram dünyasının kargaşası olmak üzere muhtelif belirsizliklerin giderilebilmesi, bu sayede sağlam bilgi ve kaynağa varılabilmesi için gerek adet gerekse ilmî çeşitlilik adına daha fazla hoca ile görüşmek gayesi ile ilmî seya-

⁴⁴³ Zübeyr b. Harb, *İlm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 1/12.

hat yapmayı, ilme tâlip olan kişi için zorunlu bir eylem şeklinde vasıflamıştır.⁴⁴⁴

Söz konusu gaye doğrultusunda İslâmî merkezlerin hemen hepsinde olduğu gibi Kayrevan'da da ilmî anlamda uzmanlaşabilmek amacıyla seyahatler yapılmıştır. Üstelik diğer şehirlerle göre nispeten daha geç fethedilmesi ve Doğu'daki İslam beldelelerine olan mesafe gibi çeşitli nedenler ile rihlenin Kayrevan uleması için İslam dünyasındaki diğer merkezlerdeki âlimlere oranla daha lüzumlu olduğu ifade edilebilir. Yani bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere muhtelif bölgelerdeki ulemaya ulaşarak bu vesile ile ilmi membandan alma lüzumu ve arzusunun rihlelerin yapılmasındaki temel saik olduğu söylenebilir.⁴⁴⁵

Kayrevan özelinde rihle sebepleri zikredilirken en başta sahabe ve tâbiînün seferlerinden söz edilmelidir. Kayrevan'ın tesisi esnasında fetih faaliyetleri çerçevesinde her ne kadar ilk gayeleri ilim alışverişi olmasa da binlerce sahabe ve tâbiînün bölgeye geldiğinden bahsedilmiştir. Fetihler için 27/648 yılında yapılan savaşlarda yirmi bin kişinin hazır bulunduğu ve bu adedin çoğunun sahabe ile tâbiînden oluştuğu aktarılmıştır. Onların ilk gayeleri elbette ilim yolculuğu değil, cihat olmuştur; ancak hepsi aynı zamanda birer ilim neferi oldukları için İfrîkiyye ve merkez şehir Kayrevan'a çok şey katmışlardır. İslâm ve Sünnet'in doğal birer yayıcısı olarak bölgenin hem madden hem de manen fetholunmasına vesile olmuşlardır. Bu açıdan bakınca Kayrevan'a ve daha geniş açı ile düşünüldüğünde İfrîkiyye'ye yapılan rihlelerin ilk sebebi olarak fetih hareketleri zikredilebilir. Onların vesilesi ile binlerce Berberî Müslüman olmuş ve ilk tedris faaliyetlerinden yararlanmışlardır. Zaten İslam ordusunun temel gayesi hiçbir zaman tamamen toprak

⁴⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/358.

⁴⁴⁵ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/95.

ve sınırlarını büyütme olmamış, esas hedef her zaman İslâm'ı yaymak olmuştur. Kayrevan'ın fethi ve tesisi de yine bu temel saik ile olmuş, askerî bir fetihten çok irşadî ve ilmî bir fetih gerçekleşmiştir. Ayrıca sahabenin söz konusu bölgeye yoğun tevccühü, sonraki yıllarda başka beldelerdeki ulemanın oraya daha çok alaka duymalarına sebep olduğu da düşünülebilir.⁴⁴⁶

Kayrevan'da rihle zenginliğinin oluşmasındaki önemli etkenlerden biri de onun coğrafi konumudur. Doğu ile batının ortasında kritik bir noktada olan Kayrevan, Mağrib şehirlerinden ve Endülüs'ten doğu tarafına yolculuğa çıkanlar için uğrak bir mevki olmuştur.⁴⁴⁷ Bu özelliği sayesinde batıdaki âlimlerin ve talebelerin Kayrevan ilim adamlarından ders almaları veya onlara ders vermeleri kolaylaşmıştır.⁴⁴⁸

Kayrevan'dan diğer şehirlere veya diğer şehirlerden Kayrevan'a yapılan ilim yolculuklarının önemli sebeplerinden biri de ticaret bağlantılarının geniş ve kıymetli malların alış-verişinin çok olmasıdır. Şehir bu dönemde doğu ile batının mühim tüccarlarının devamlı uğradıkları duraklardan biri olmuştur. Şüphesiz bu ticaret erbabının bir kısmı kurrâ, fukahâ, muhaddis ya da mütekellimdir. İaşesini elde etmek için ticaret faaliyetleri yürüten bu âlimler eş zamanlı olarak ders halkalarına dahil olmuş ve ilmî canlılığın önemli faktörü haline gelmişlerdir. Mesela mukrî ve muhaddis vasıfları olan Ebû Abdirrahmân el-Mukrî Kayrevan'a 156/773 senesinde bir tacirin vekili olarak gelmiş, Kayrevanlılar da ondan ders almışlardır. Aynı şekilde Abdülazîz b. Yahyâ el-Medenî 226/841 yılında bir çeşit misk ticareti gayesi ile Kayrevan'a

⁴⁴⁶ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/12.

⁴⁴⁷ Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 96, 97.

⁴⁴⁸ Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdîhim ve ubbâdîhim ve nesâkihîm ve seyrün min ahbârihim ve fedâühîm ve evsâfihîm* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısriyye, 1983), 1/91; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/151; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 280-320.

varmış, Muhammed b. Sahnûn ve birçok Kayrevanlı ondan ilim almışlardır.⁴⁴⁹

Kayrevan özelinde zikredilebilecek rihle sebeplerinden biri de şehrin hilafet merkezine olan uzaklığıdır. İlk duyulduğunda olumsuzmuş gibi düşündüren bu hal esasında ilmî yönden müspet neticeler getirmiştir. Doğuda bulunan merkezlerden ve bazen de hilafetin askerî kuvvetlerinden kaçan kişiler çoğunlukla Kayrevan'ı tercih etmişlerdir. Her ne kadar bir baskı ve zorunluluk sonucunda ortaya çıksa da bu haller çoğunlukla birer ilim rihlesine dönüşmüştür. Genellikle az tercih edilen yahut karşıt görüşlerden oluşan kalamî ve fikrî akımların temsilcileri hilafet merkezinde ve oraya yakın doğu illerinde görüşlerini rahat beyan edemedikleri için Kayrevan'a ilmî göçler tertip etmişlerdir. Her akım burada kendi tez ve görüşlerini yayma imkanı bulmuş, bu durum özellikle imam Sahnûn (ö. 240/854) dönemine kadar büyük bir kalamî hareketliliğe imkan sağlamıştır.⁴⁵⁰

Kayrevan'a özel rihle sebeplerinden biri de Hac güzergahıdır. Endülüs ve Mağrib cihetlerinden Hac ibadetini kast edenlerin güzergahları üzerinde bulunan Kayrevan birçok âlim ve talebe tarafından uğranılan bir yer olmuştur. Her ne kadar Hac ibadetini ifa etmek ana gaye gibi görünse de bu yolcuk bünyesinde ilmi hedefler de barındırmaktadır. Batıdan hacca gidenler Kayrevan'a uğradığı gibi, Kayrevanlılar da hac için memleketlerinden çıkınca doğudaki birçok ilim merkezine uğramışlar ve oradaki ulemâdan istifade etmişlerdir. Burada Kayrevan'a has rihle sebepleri sınıfına girecek kısım daha

⁴⁴⁹ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiyye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1920), 81; Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî İbn Hayr, *el-Fehrese*, thk. Muhammed Fevâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 353.

⁴⁵⁰ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 50-55.

çok batı ve Endülüs'ten hac için yola çıkanların, yol üzerinde bulunması hasebiyle Kayrevan'a uğramaları, aynı şekilde haddan dönüp memleketlerine giderken de orada ilim halkalarına katılmaları zikredilebilir.⁴⁵¹

2.2.2.3. Rihlelerin Gerçekleştirildiği Bölgeler

Kayrevan'da kıraat ilminin ilerlemesine önemli derecede etki eden rihlelerin hangi güzergahlara yapıldığı ve söz konusu mevkilerin neden seçildiği gibi başlıklar oldukça önemli görünmektedir. Zira ilim yolculuklarının hangi şehre yapıldığını bilmek hem o şehirle hem de Kayrevan'a katkıları ile alakalı bazı verileri elde etmek anlamına gelmektedir. Kayrevanlı kıraat ulemasının hayatları tetkik edildiğinde batıya ve doğuya yoğun rihleler göze çarpmaktadır. Çeşitli şehirlere ve farklı âlimlere ulaşma gayesi ile yola çıkan Kayrevan kıraat uleması çoğunlukla doğu tarafa ve azımsanmayacak oranda da batı yönüne ulaşma gayretinde olmuştur. Ayrıca Kayrevan'daki ilmî hareketlilikten nasipdar olmak isteyen ve farklı âlimler ile tanışıp ders halkalarında bulunmak isteyen başka şehirlerdeki âlimler de çeşitli sebepler ile Kayrevan'a gelmişler, oradaki hocalardan istifade etmişler yahut Kayrevanlı ilim meraklılarına dersler vermişlerdir.

2.2.2.3.1. Rihle Güzergahları ve Yol Tercihleri

Kayrevan'dan batıya ve doğuya yapılan yolculukların her ikisinde de deniz ve kara yolu alternatifleri kullanılmıştır. Zamanın şartları ve ihtiyacına göre insanlar kolayına gelen yönü tercih etmişlerdir. Kayrevan'dan Fas, Cezayir gibi Mağrib yöresinde bulunan yerlere gidişte kara yolu tercih edilmiştir.

⁴⁵¹ Abdülhâdi et-Tâzî, *Rihletü'r-rahelâti Mekke fi mie rihle mağribiyye ve rihle*, thk. Abbas Sâlih Taşkendi (Riyad: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-Arabî, 2005), 1/24.

Ancak yine batıda bulunan Endülüs'e gitmek için coğrafi şartlar icabı deniz yolu kullanılmak durumunda kalınmıştır. Yani Kayrevan'dan Endülüs'e gidebilmek için kuzeydeki Akdeniz'e karayolu ile ulaşılmış, ardından deniz yolu ile oraya gidilmiştir. Ya da Cezayir ve Fas toprakları kara yolculukları ile katedilmiş, Fas'ın kuzeyindeki Cebelitarık boğazından deniz yolculuğu ile Endülüs'e varılmıştır.⁴⁵²

Kayrevan'dan doğu tarafına gidilirken de sırasıyla Libya, Mısır, Sina Yarımadası gibi bölgelerden geçilerek Hicaz, Kûfe, Şam vb. yerlere ulaşılmıştır. Doğuya gidişte deniz ulaşımı da yoğun olarak kullanılmıştır. Kayrevan'dan Mısır kıyılarına kadar deniz ulaşımı kullanılarak Akdeniz aşılmış ve oradan itibaren de karayolu ile doğu illerine geçiş yapılmıştır. Bazen ibadet öne alınarak evvela Hicaz bölgesine gidilmiş, bazen de hac farızası dönüşü bırakılarak Mısır'dan direkt olarak Kûfe, Basra, Şam gibi çeşitli merkezlere uğranmıştır.⁴⁵³

2.2.2.3.2. Kayrevan'dan Diğer Bölgelere Yapılan Rihlelerde Tercih Edilen Yerler

Kayrevan hicretin ilk beş asrında büyük bir ilmi hareketliliğe ev sahipliği yapmıştır. Şüphesiz bu hareketliliğin en önemli kaynaklarından biri de rihlelerdir. Çalışmamızın son bölümünde ele aldığımız, sayıları doksan civarındaki kıraat ulemâsının hayatlarına bakıldığında ilim yolculuklarının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. İsimleri tespit edilen kayrevan kurrâsının biyografilerine bakıldığında onların neredeyse ayak basmadıkları bir ilim merkezinin bulunmadığı tespiti yapılabilir. Doğu ve batı İslâm merkezlerinin ortasında kalan Kayrevan'dan her iki cihete de ilim seferleri tertip edilmiştir. Bazen esas gaye Hac,

⁴⁵² Muhammed Abdulhamîd İsâ, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endülüs* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 409-411; Zeytûn, *el-Kayrevan*, 419-425.

⁴⁵³ İsâ, *Târîhu't-ta'lim*, 409-411; Zeytûn, *el-Kayrevan*, 419-425.

ticaret, siyasî baskılardan kaçış olsa da bu etkenler ilim rihlelerine birer vesile olmuşlardır. Özellikle Hac ibadeti, çoğunlukla ilim alışverişine zemin hazırlayan bir yolculuk olmuş, Kayrevan kıraatine yön veren önemli bir faktör olarak kabul edilmiştir.

Kayrevan'dan batı bölgelerine yapılan rihleler hem Kayrevan ulemâsının ilmî tekamülüne vesile olmuş hem de gidilen bölgelere kaynaklık edilerek oralarda hatrı sayılır etkiler bırakılmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum özellikle fethi, Kayrevan'ın tesisinden daha sonra gerçekleşen Endülüs coğrafyasında daha fazla tezahür etmiştir. Sadece fetih zamanları hasebiyle değil ceğrafi konum itibariyle de Endülüs ve Kayrevan birbirlerinden faydalanmışlardır. Ancak çoğunlukla Kayrevan bağrından yetişen âlimler Endülüs'te büyük izler bırakmış ve o yörenin kıraatine etki etmişlerdir.⁴⁵⁴ Kayrevan'dan Endülüs'e rihle yapan tüm ulemâyı burada zikretmek çalışmanın hacmini gereksiz uzatmaya neden olacağından dolayı birkaç misal ile konunun çerçevesi çizilecektir.

Hakem b. Muhammed Ebu'l-Kâsım el-Kayrevanî (ö. 370/980) Endülüs'e rihle yapan Kayrevanlılara misal olarak zikredilebilir. O, Mekke, Medine, Irak, Mısır gibi önemli ilim merkezlerine yolculuklar yapmış ancak farklı vakitlerde Endülüs'e iki kez rihle gerçekleştirmiştir. Her gidişinde de dönemin yöneticisi II. Hakem ona ikramlarda bulunmuştur.⁴⁵⁵

Aynı nisbeye sahip olan diğer bir Kayrevanlı kârî İbn Nu'mân Ebû Abdillâh el-Kayrevanî de (ö. 357/967) Endülüs yolculukları yapmıştır. Ebû Bekr el-Üdfüvî ve Ebû Ahmed es-Sâmirî gibi Mısırlı kıraat âlimlerinden dersler alan Kayrevanî 357/967 yılında Endülüs'e gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Ayrıca Endülüs kıraatinde çok önemi bir yeri olan Ebû Ömer et-Talemenkî de

⁴⁵⁴ Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 155, 156.

⁴⁵⁵ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endülüs*, 105, 106.

kendisinden kıraat almıştır. Bu durum Kayrevan ulemâsının Endülüs kıraatine kaynaklık etmesi hususuna da örnek olarak gösterilebilir.⁴⁵⁶

Dördüncü asırda Kayrevan'da yetişip Endülüs'e giden önemli kurrâlardan biri de Abdülhakem b. İbrahim el-Karevî'dir (ö. ?).⁴⁵⁷ O, Kayrevan'ın meşhur kurrâsı İbn Hayrûn'dan ve Mısırlı el-Enmâtî'den kıraat dersleri almış, daha sonra Endülüs sınırlarındaki Beccâne (Pechina) şehrine yerleşerek hayatına orada devam etmiştir.⁴⁵⁸

Ebû Habîb el-Kayrevanî (ö. ?) de Kayrevan'dan Endülüs'e göçen kıraat âlimlerindedir. O, çok erken yaşlarda babasıyla beraber yine hicretin dördüncü asrında Endülüs'e göçmüş ve orada uzun yıllar yaşamıştır.⁴⁵⁹

Kayrevan'ın Endülüs'e kaynaklık etme bakımından ele alınacak çok önemli kıraat âlimleri bulunmaktadır. Mekkî b. Ebî Tâlib bu zatların başında gelmektedir. Kayrevanlı olan ve Kayrevan'da temel eğitimlerini alan Mekkî, küçük yaşlarda rihleler yapmaya başlamış, birçok İslâmî merkezde hocalardan dersler alarak adından söz ettiren velûd bir kıraat âlimi olmuştur. Kayrevan'ın hem doğusuna hem de batısına ilim yolcuğu gerçekleştirmiş sayılı kişilerdendir. Doğuda Mekke, Medîne, Kudüs, Şam gibi ilim merkezlerine gitmiş, oralarda hem dersler almış hem de talebeler yetiştirmiştir. Memleketinde ve doğu illerinde kendini iyice yetiştiren Mekkî uzun yıllar yaşayacağı Endülüs'e gitmiş ve Kurtuba'ya yerleşmiştir. En verimli dönemlerini Endülüs'te geçirmiştir.⁴⁶⁰

Kayrevan'dan Endülüs'e rihle yapan en önemli kıraat

⁴⁵⁶ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 384; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 713, 714.

⁴⁵⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/326.

⁴⁵⁸ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/139.

⁴⁵⁹ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/50.

⁴⁶⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 351.

ulemâsından biri de Ebu'l-Abbâs el-Mehdevî'dir (ö. 430/1039). Mekkî seviyesine varmasa da kıraat ilmine yönelik çok kıymetli eserler kaleme almıştır. Sonraki dönemlerde gelen birçok kıraat âlimine etki etmiş olan Mehdevî, Mekkî gibi evvela doğuya giderek birçok İslâm merkezinde eğitim almış ve vermiş, ardından Endülüs'e varmıştır. Aslen Kayrevanlı olup Endülüs'e giderek orada uzun yıllar yaşayan Mehdevî, Endülüs'ün kıraat birikimine ve düşünce yapısına verdiği katkılardan dolayı öne çıkmıştır.⁴⁶¹

Kayrevanlı kıraat âlimlerinden Ebu'l-Hasen el-Husrî (ö. 488/1095) de Endülüs'e rihle yapmıştır. Kayrevan'ın işgal edilmesinden sonra Kayrevan'a yakın olan Sebte (Ceuta) bölgesinde bir müddet kalmış ardından Mu'temid Alellâh'ın daveti ile Endülüs'ün İşbîliye şehrine gitmiştir. Yedi kıraat hususundaki mahareti ile bilinen Husrî, başta İşbîliye olmaz üzere birçok Endülüs şehrine yolculuk yapmıştır.⁴⁶²

Kayrevan'dan batıya yapılan rihlelerin hemen hepsi Endülüs tarafına olmuş, az da olsa Mağrib'in muhtelif şehirlerine ilim yolculukları tertip edilmiştir. Zira batıda hicretin ilk beş asrında Kayrevan ile Endülüs öne çıkmış hemen hemen tüm ilmi hareketlilik bu iki merkez arasında gerçekleşmiştir. Ancak Kayrevan'ın işgal edildiği ve ilmi merkeziyetinin zayıfladığı dönemlerde Sebte, Tanca, Tâhert, Sicilmâse, Fas, Tûnus gibi merkezler de rihle maksadıyla daha fazla tercih edilme-ye başlanmıştır.⁴⁶³

Mağrib'in çeşitli şehirlerine ilim yolculukları yapan önemli kıraat âlimlerinden biri Ebû Muhammed Abdullah b. el-

⁴⁶¹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, thk. Hâzim Saîd Haydar (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1996), 53-70.

⁴⁶² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 314, 315; İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 627, 628; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 425.

⁴⁶³ Zeytûn, *el-Kayrevan*, 432, 433.

Kayrevanî (ö. 386/996) dir. O, Fas'ın Sicilmâse şehrine rihle yapmış, orada halkın irşadı ve talimi için çaba sarfetmiştir. Öyle ki tecvit ilmiyle alakalı olduğu bilinen ancak günümüze ulaşmayan önemli bir kıraat kitabını Sicilmâse'de yazmıştır.⁴⁶⁴

Kıraat ilmine yönelik meşhur kasidesi ile bilinen Husrî, memleketi Kayrevan işgal edilince Sebte şehrine gitmiş, orada ilmi hayatını idame ettirirken İşbîliye hükümdarından bir davet mektubu almış ve İşbîliye'ye geçmiştir. Kayrevanlı meşhur âlim Husrî sonra Tanca şehrine göçmüş ve uzun yıllar orada yaşamıştır.⁴⁶⁵

Adı geçen Mağrib merkezleri arasında en çok talep gören yerin ise Tûnus olduğu aktarılabilir. Özellikle hicrî 450'li yıllardan sonra Kayrevan'da karışıklıklar başlayıp, merkeziyeti zayıflayınca Tûnus, Mağrib'teki yeni ilim merkezi olmaya başlamış ve birçok âlim oraya hicret etmiştir. Tûnus'a ilim seferi düzenleyen Kayrevanlı ulemâya Ebû Abdillâh Süleymân el-Kelbî el-Ebbî (ö. 420/1029) örnek verilebilir. Hâfızasının kuvveti ile meşhur olan âlimin hayatının sonlarına doğru Tunus'a rihle yaptığı ve Erbes kasabasında vefat ettiği belirtilmiştir.⁴⁶⁶

Kayrevan'dan batıya yapılan ilim seferleriyle alakalı gerekli şeyler söylendikten sonra doğu yörelerine düzenlenen rihlelerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Doğudaki ilim merkezleri elbette batıya göre daha fazladır. Hicaz başta olmak üzere, Mısır, Kûfe, Basra, Bağdat, Şam, Horasan gibi ilim yurtları rihle gayesiyle ziyaret edilmiştir. Ayrıca diğer doğu illeri kadar uzak olmayan ve Kayrevan'ın doğusunda kalan Sıkiliyye (Sicilya) de rihle amacıyla gidilen yerler arasındadır.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/492-497; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/109; İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 136.

⁴⁶⁵ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 282; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 550.

⁴⁶⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/179.

⁴⁶⁷ Zeytûn, *el-Kayrevan*, 319-325.

Mekke ve Medine'ye yapılan yolculuklara, Kayrevanlı ulemânın oradaki kazanımlarına muhtelif bölümlerde değinilmiştir; ancak rihle başlığı altında da birkaç örnek vermek uygun görünmektedir. Hicaz'a gerçekleştirilen rihlelerin asıl gayesi haccın ifa edildiği Mekke'yi ziyaret etmek, Peygamber makamının bulunduğu Medine'nin havasını teneffüs etmek olmuştur. Ancak hemen hemen bütün âlimler bu ziyaretler vesilesiyle Hicaz yöresinin ulemâsıyla tanışma fırsatı yakalamış ve onların ders halkalarına girmeye gayret etmişlerdir. Kayrevanlı kıraat âlimleri özellikle Medine'de, alanında mahir ulemâdan çeşitli sahalarda dersler almış ve memleketlerine ilmî anlamda dolu olarak geri dönmüşlerdir. Özellikle Nâfî' kıraatinin Kayrevan'a ulaşması hususunda bu bölgeye yapılan rihlelerin kıymeti vurgulanmıştır.

Kayrevan'da uzun yıllar şeyhulkurrâlık yapan İbn Hayrûn bu konuda zikredilebilecek örneklerdendir. O, Mısır, Endülüs ve Mekke-Medine rihleleri ile bilinmektedir. Hac gayesiyle gittiği Hicaz'da birçok ilim halkasında bulunmuş ve ihtisası için dersler görmüştür.⁴⁶⁸

413/1022'de meşhur Kayrevanlı kurrâ İbn Süfyân da Hac farızasını yerine getirmiş ve orada bir yıl kadar iskan etmiştir. Daha sonra Medine'ye geçen İbn Süfyân 415/1024 yılının Safer ayında orada vefat etmiş ve Bakî' Kabristanlığı'na defnolunmuştur. O bu yönüyle rihle yaptığı yerde vefat edenler sınıfında zikredilebilir. İbn Süfyân kıraat ve fıkhıta ileri bir noktaya ulaşmış, hadis ile hendesede de muteber bir isim olmuştur.⁴⁶⁹

Hicaz'a ilim yolcuğu yapan Kayrevanlı âlimler arasında Ebu'l-Kâsim el-Mukrî (ö. 370/890) de zikredilebilir. O evvela Kayrevan'dan Mısır'a gitmiş daha sonra Hac gayesiyle

⁴⁶⁸ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 2/112, 113; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/135.

⁴⁶⁹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/157; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 24, 25.

Harameyn'e ulaşmıştır. Orada geçirdiği süre zarfında birçok âlimle görüşmüş ve yolculuğunu bir ilim rihlesi haline getirmiştir.⁴⁷⁰

Doğuya yapılan rihle yolculuklarında tercih edilen en önemli yerlerden biri de Mısır'dır. Kayrevan'a Nâfi' kıraatinin gelmesi tabii ki yalnız Medine kanalıyla olmamıştır. Söz konusu kıraatin meşhur râvîlerinden biri de Mısırlı Ebû Saîd Vers'tir. Kayrevan'dan Mısır'a giden ulemâ Vers'in bizzat kendisinden yahut onun talebelerinden kıraat dersi almışlardır. Mısır'dan döndüklerinde de o rivayetin talimi yapmışlardır. Yani Nâfi' kıraati hem Mısır hem de Medine kanalı ile Kayrevan'a ulaşmıştır.

Başta Mekki, İbn Hayrûn gibi âlimler olmak üzere birçok kurrâ Mısır'a ilim seyahati düzenlemiştir. Kayrevan'dan Mısır'a yapılan rihle yapanlara verilebilecek en önemli misallerden biri de İbn Bellîme namı ile meşhur Ebû Alî el-Hasen el-Kayrevanî'dir. O, Kayrevan'da birçok hocadan dersler görmüş ardından Mekke'ye gitmiş ve daha sonra Mısır'a rihle yapmıştır. Mısır'da Kazvîni ve İbn Fâris gibi ulemâdan dersler görmüş ve İbn Nefîs'ten Ezrak tariki ile Vers, Yezîdî tariki ile de Dûrî rivayetini öğrenmiştir. Bulunduğu yerlerde birçok da talebe yetiştiren İbn Bellîme rihle yurdu olan Mısır'ın İskenderiye şehrinde 514/1120 senesinde vefat etmiştir. O, kıraat sahasında parmakla gösterilen ve Kayrevan-Mısır arasındaki kıraat bağlantısı konusunda ilk akla gelen âlimlerden olmuştur.⁴⁷¹

Ebû İmrân el-Fâsî el-Kayrevanî (ö. 430/1038) de ilim almak

⁴⁷⁰ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü's*, 1/143, 144.

⁴⁷¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 261; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Aybeg Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Tüzki Mustafa (Beyrut: İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 11/368; Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîne't-tûnisiiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1/121.

maksadıyla Mısır'ı tercih eden Kayrevanlılardandır. Evvela Kurtuba'ya giden el-Fâsî ardından Mısır'a gitmiş ve İbn Ebî Ceddâr'dan ders almıştır. Daha birçok ilim merkezine giden el-Fâsî Kayrevan'a dönmüş ve hemşerilerine uzun yıllar yedi kıraatle alakalı dersler vermiştir. O, hocası el-Kâbisî gibi yıllarca kalabalık ders halkalarını yönetmiş Kayrevan halkı tarafından büyük bir teveccüh görmüştür.⁴⁷²

Doğudaki Bağdat ilim yurdu da Kayrevan kurrâsı tarafından ilim alma gayesiyle tercih edilmiştir. Ebû Abdillâh el-Karevî (ö. 378/988) bu yöreye giden ulemâdan olarak zikredilebilir. O, Mısır'a yaptığı yolculuktan sonra Bağdat'a gitmiş ve orada uzun yıllar ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Yoğun ezber içeren bir eğitim metodu kullanmasıyla meşhur olan el-Karevî, rihlelere o kadar vakit ayırmıştır ki memleketi Kayrevan'da çok fazla bulunamamıştır.⁴⁷³ Hayatı hakkında çok detaylı bilgi bulunmayan İbrahim b. Ahmed el-Kayrevanî ed-Darîr (ö. ?)'in de Bağdat'a rihle yaptığı; hatta Iraklı şeyhu'l-kurrâ İbn Şenebûz'dan dersler aldığı aktarılmıştır.⁴⁷⁴

Bağdat gibi önemli Irak şehirlerinden olan Kûfe ve Basra da Kayrevan kıraat âlimleri tarafından yoğun olarak rihle maksadıyla tercih edilmiştir. Kayrevan'ın bilinen en eski kurrâ ve fakihlerinden olan Esed b. el-Furât (ö. 213/828) Basra'ya giderek orada ilim tahsil etmiştir. O aynı zamanda Kûfe'ye de gitmiş ve orada hem kıraat hem de fıkıh alanında eğitim faaliyetlerine katılmıştır. Ayrıca onun Kûfe fakîhi Ebû Hanîfe'nin fıkhnı ve yine aynı yöredeki imam Hamza'nın kıraatinin Kayrevan'a ulaşmasında kritik bir rolü olduğundan bahsedilmiştir. Kayrevan kıraat tarihî açısından önemli bir isim olan Esed'in çok çeşitli illere rihle tertip ettiği Mağrib'in birçok şehrinde bulun-

⁴⁷² İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 2/337; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157.

⁴⁷³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132.

⁴⁷⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/9.

duğu ve Kayrevan'ın karşı kıyısındaki Sicilya adasında eğitim faaliyetleri icra ettiği aktarılmıştır.⁴⁷⁵

Ömrünün çoğunu Kayrevan'da geçiren ve orada yönetici kaptılığı görevini üstlenen Ebu'l-Yüsr eş-Şeybânî (ö. 298/908) de başta Endülüs olmak üzere birçok ilim yurdunu ziyaret etmiş ve kıraat alanı başta olmaz üzere birçok farklı sahada derinleşmiştir. Çeşitli telifleri bulunan eş-Şeybânî halihazırdaki verilere bakıldığında Horasan'a rihle düzenlediği kaydedilen tek Kayrevanlı âlim olarak kaynaklarda yerini almıştır.⁴⁷⁶

2.2.2.3.3. Kayrevan'dan Diğer Bölgelere Yapılan Rihlelerde Tercih Edilen Yerlerin Nedenleri

Kayrevan'dan Mısır, Hicaz, Irak, Şam, Ebdülüs ve Mağrib bölgelerine yapılan rihlelerin muhtelif nedenleri bulunmaktadır. Mesela rihle güzergahında yoğun bir şekilde Mısır'ın tercih edilmesi evvela Hac ibadeti kaynaklıdır. Çünkü Hac gayesiyle Mekke'ye ve Peygamber yurdunu görmek için Medine'ye giden bölge halkı, ister deniz ister kara yolunu kullansın, öncelikle Mısır'a uğramış, oradan hedeflediği diğer şehirlere geçmiştir. Ayrıca Mısır'ın, Kayrevan ile Hicaz'ın neredeyse tam ortasında bir konumda bulunması oraya hem gidiş hem de dönüşte uğranılmasını bir nevi zorunlu hale de getirmiştir.

Elbette Mısır'a uğranılması sadece bir geçiş güzergahı etkiyle açıklanamaz. Zira Kayrevan ulemâsı Mısır'da vakit geçirmiştir, orada ilmî faaliyetlere katılmış, ders alıp ders vermiştir. Yani sadece yol üstü olması Mısır'ın bu denli ilgi görmesine kafi değildir. Diğer önemli faktörlerden biri de mezhepsel ortaklıktır. Kayrevan'ın ilk tesisinde Hanefî mezhebi önde olsa da kısa süre içinde Mâlikî mezhebi tüm şehri ve İfrîkiye'yi et-

⁴⁷⁵ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 81-83; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/172-189.

⁴⁷⁶ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/163.

kisi altına almıştır. Kayrevan halkı ve ulemâsının mezhep birliğine verdiği önem de düşünüldüğünde Mısır rihleleri daha anlaşılır hale gelmektedir.⁴⁷⁷

Benzer şekilde Mısır kıraat hususunda da Kayrevan'la aynı çizgide görünmektedir. Zira Kayrevan'da rivayeti yaygın olan Ebû Saîd Verş Mısırlıdır. Birçok Kayrevanlı Medinelî kıraat âlimi Nâfi'in söz konusu rivayetini ahz etmek için bizzat Verş'ten yahut onun talebelerinden ders alma gayretinde olmuştur. Mezhep birliği gibi kıraat birliğine de ehemmiyet veren Kayrevanlıların bu yeknesaklığı temin etmek için de Mısır'ı tercih ettiği düşünülebilir.⁴⁷⁸

Kayrevan menşeli rihlelerin yoğunlaştığı diğer bölge ise Hicaz'dır. Bunda elbetteki hac ibadetinin payı yüksektir. Mekke'de hac görevini ifa eden Kayrevanlıların daha sonraki durağı ise peygamber hatıratını görmek için Medine olmuştur. Medine şehri Hicaz'a yapılan rihlelerde daha çok zikredilmektedir. Zira meşhur fıkıh âlimi Mâlik b. Enes ve meşhur kıraat âlimi imam Nâfi' gibi ulemânın orada yaşaması Medine'nin daha fazla rağbet görmesine vesile olmuştur. Kayrevanlıların ilmi kaynağından alma arzuları onları Hicaz'a çekmiş ve oranın birikimini memleketlerine götürmelerini sağlamıştır. Hac mahallinin ve peygamber yurdunun bir rağbet mekânı olması ve tüm İslâm aleminden ulemânın buluşma, kaynaşma yeri olması da Kayrevanlıların o bölgeye yönelimini artırmıştır. Zira tüm dünyadan âlimlerin kısa yahut uzun süre için buluştuğu ve ilim alışverişi yaptıkları bir mekân haline gelen Hicaz, Kayrevanlıları da kendine çekmiştir.⁴⁷⁹

Kayrevan halkının yöneldiği diğer bölge ise Irak'tır. Bağdat, Basra, Kûfe gibi ilim yurtları Kayrevan cihetinden gelen talebelere ve ulemâya ev sahipliği yapmıştır. Bu bölge hac yolculu-

⁴⁷⁷ Makkarî, *Nefhu't-tayyib*, 1/221.

⁴⁷⁸ İsâ, *Târîhu't-ta'lim*, 109-111.

⁴⁷⁹ Zeytûn, *el-Kayrevan*, 419-422.

ğunda bir geçiş güzergahında olmamasına rağmen birçok batılı ulemânın ziyaretgahı olmuştur. İlim tâliplerinin bu yöreyi ilim rihlelerinde tercih etmeleri Bağdat, Basra, Kûfe gibi merkezlerin birer âlim membaı olması hasebiyledir. Oradaki âlimler fıkıh, kıraat, kelim, hadis gibi alanlarda temayüz etmişler ve buldukları memleketleri ilim yönüyle yukarılara taşımışlardır. Yani Kayrevan'dan Irak şehirlerine yapılan rihlelerin ilmî saiklerden kaynaklandığı ifade edilebilir. Ayrıca 130/748 yılından sonra Bağdat'a yapılan ilim yolculuklarının önemli nedenlerinden birisi de Abbasîlerin hilâfeti devralması ve hilâfet merkezi olarak da orayı belirlemeleridir. Yani hilâfet merkezi olmasından dolayı ilmi faaliyetler artmış ve doğu ile batıdan daha çok kişi Bağdat'a uğramıştır. Kayrevan'dan söz konusu yöne yapılan rihlelerinin sebepleri arasında bahsi geçen konu da zikredilebilir.⁴⁸⁰

Şam diyarı da Kayrevan'dan yola çıkan rihlelerin yoğunlaştığı bölgelerdendir. Irak rihlelerinde olduğu gibi Şam'a yapılan yolculukların da hac güzergahı ile doğrudan bir alakası bulunmamaktadır. Bağdat'taki siyasî merkezîyet kaynaklı rihle yönelimi durumu Şam'da da söz konusudur. Zira Şam uzun seneler Emevîlerin siyasî merkezi ve karargahı olmuştur. Bu yönü ile ilmî devrim fazlalaşmış, tüm İslam merkezlerinden ders alma ya da vermek için Şam'a gelmesi, Kayrevan halkının da bu yöreyi tercih etmelerine neden olmuştur.⁴⁸¹

2.2.2.3.4. Diğer Bölgelerden Kayrevan'a Gerçekleştirilen Rihleler

Kayrevan'da kıraat ilminin gelişmesinde oradan diğer bölgelere yapılan rihleler kadar, diğer bölgelerden Kayrevan'a yapılan rihleler de önem arz etmektedir. Zira her iki hadisede de ilmî bir

⁴⁸⁰ Hamîtü, *Kirâatü İmâm Nâfi'*, 1/96-103.

⁴⁸¹ İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 2/38.

aktarım söz konusudur. Kayrevan'a çeşitli bölgelerden gelen kıraat âlimlerinin bir kısmı kısa veya uzun burada kalarak geldikleri yerlere geri dönmüş yahut memleket addederek vefatlarına dek burada hayat sürmüşlerdir. Bazı ulemâ ise hayatları boyunca rihle halinde olmuşlar, bir gezgin gibi birçok merkezde bulunarak ilmî faaliyetler icra etmişlerdir. Kayrevan tesisinden itibaren İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden âlim ve talebeye çeşitli vesilelerle ev sahipliği yapmış, oraya gelenler birçok alanda olduğu gibi kıraat sahasında da önemli etkiler bırakmışlardır.

Batıda Mağrib şehirleri ve Endülüs'ten Kayrevan tarafına birçok rihle düzenlenmiştir. Zira çok parlak bir dört asır yaşayan Kayrevan bu süre zarfında adeta ilmi manada bir çekim merkezi olmuştur. Nice şöhretli, yetenekli ve velûd kurrâ muhtelif vesileler ile Kayrevan'a gelmiş, uzun veya kısa orada vakit geçirmiştir. Örneğin Endülüs kurrâlarının en önemlilerinden Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) babasının vefat etmesinden sonra 397/2006 yılında Doğudaki ilim merkezlerine seyahatlere başlamış ve birçok şehri dolaşmıştır. Dânî'nin ilk durağı Kayrevan olmuş ve burada hem ders almış hem de dersler vermiştir. Onun Kayrevan'da Alî b. Muhammed el-Kayrevanî el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) ders halkasına girdiğinden bahsedilmiştir. Yaklaşık yüz yirmi telifi bulunduğu bilinen Dânî'nin bu seyahati, Kayrevan'ın Endülüs'e kaynaklık etmesi açısından da önemli addedilmiştir.⁴⁸²

Endülüs'ün Talemence (Salamanca) şehrinde dünyaya gelen önemli bir kıraat alimi olan Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî et-Talemence (ö. 429/1037) de Kayrevan yurdunda ilimdeki nasibini alan ulemadan olmuştur. Kurtuba'yı memleket edinen et-Talemence doğu illerinde birçok kurrâdan dersler almıştır. 375/985 yılında çeşitli İslam merkezlerine uğrama gayesi ile çıktığı ilim yolculuğuna Kayrevan ile başlamış-

⁴⁸² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/143; Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 113-116.

tır. Burada İbn Ebî Zeyd ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Dehmûn gibi önemli zatlardan kıraat, hadis, fıkıh ve tasavvuf dersleri alan Talemekî, kıraat ilmini Endülüs'e ilk getiren kişi olarak tanınmaktadır. Talemekî, Karyevan'ın Endülüs'e kaynaklık etmesi yönüyle oldukça önemli bir alimdir.⁴⁸³

Endülüs haricindeki Batı (Mağrib) şehirlerinden de Kayrevan'a yolculuklar yapılmıştır. Örneğin Fas doğumlu Ebû İmrân el-Fâsî bu sınıfta zikredilebilir. Berberî bir kabile olan Gafecûm'a mensup Ebû Hâc sülalesindedir. O daha sonra Kayrevan'a göçerek ilk tahsilini burada yapmıştır. Muhtelif hocalardan dersler alan Ebû İmrân uzun süre bu şehirde yaşadığı için Kayrevanlı olarak addedilmiştir. Mağrib'de büyük bir şöhrete kavuşan kıraat alimi, 430/1039'da Kayrevan'da vefat etmiştir.⁴⁸⁴

Doğu şehirlerinden de Kayrevan'a çeşitli vesileler ile rihle yapanlar olmuştur. Örneğin Mısırlı İbn Sevâde el-Cüzâmî (ö. 128/745) bu hususta zikredilebilecek kurrânın önemlileri arasındadır. Aslen Mısırlı olan ancak Şam diyarının kurrâsından olan el-Cüzâmî bu iki bölgede eğitimler aldıktan sonra halifenin de teşviki ile Kayrevan'a gelmiştir. Şam ve Mısır'daki kıraat birikiminin Kayrevan'a ulaşması konusunda kritik bir isim olan İbn Sevâde uzun yıllar burada kalmış ve önemli ilmî vazifeler yürütmüştür. Onun Kayrevan'da vefat ettiği veya İskenderiye'de bir deniz savaşında şehit olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁸⁵ Yine Mısırlı Ebû Saîd Ca'sel b. Hâ'ân da Kayrevan'da etki bırakmış olan kurrâdandır. O, Kayrevan'da uzun seneler kıraat dersleri vermiş, birçok alimin yetişmesine doğrudan katkı sağlamıştır.⁴⁸⁶

Hicaz yöresinden de Kayrevan'a yoğun ilim rihleleri tertip edilmiştir. Esasında Kayrevan kıraatinin temellerinin atılma-

⁴⁸³ İbn Farâdî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 384; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 713, 714.

⁴⁸⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 7/243; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/159-164.

⁴⁸⁵ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/101, 107, 116.

⁴⁸⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/75; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/202.

sı büyük ölçüde söz konusu bölgeden gelen sahabe ve tâbiîn vasıtası ile olmuştur. Özellikle Kayrevan'ın tesis edildiği hicrî 50'li yıllarda tâbiîn ilmî hareketliliğin öncüsü olmuş ve kıraat eğitim-öğretiminin en kıymetli isimlerinden olmuşlardır. Bu yönü ile Mekke-Medine şehirlerinden Kayrevan'a yapılan seferler diğer doğu illerinden daha farklı düşünülebilir. Her ne kadar sahâbe ve tâbiîn'in ilk gayesi fetih olsa da onların bölgeyi teşrif ederek burada ilim tohumlarını atmaları ve bu hususta çok gayretli olmaları, sözü edilen seferlerin birer ilim rihlesi olarak addedilmesini sağlamıştır

Kûfe, Basra, Bağdat gibi önemli Irak şehirlerinden de Kayrevan'a gelen birçok kıraat aliminden bahsedilmiştir. Basralı Yahya b. Sellâm bu listede baş taraflara yazılmaya namzet bir kârîdir. 124/742 yılında Kûfe'de dünyaya gelen Yahyâ daha sonra babası ile birlikte Basra'ya göçmüş orada Hasan el-Basrî'nin talebelerinden kıraat dersleri almıştır. el-Basrî nisbesi ile anılan Yahyâ, daha sonra uzun yıllar yaşayacağı Kayrevan'a gitmiş ve orada ilim halkalarına öncülük etmiştir. Kendisine ait bir kıraat seçkisi olduğu ifade edilen Yahyâ, Kayrevan Câmisi'nde senelerce tefsir ile kıraat dersleri vermiş, Mısır'ın Fustat şehrinde vefat etmiştir.⁴⁸⁷

2.2.2.3.5. Diğer bölgelerden Kayrevan'a Yapılan Rihlelerin Nedenleri

Kayrevan şehrine ilim yolculuklarının yapılmasının birçok nedeni bulunmaktadır. Özellikle birkaç coğrafî sebep en başta zikredilebilir. Çalışmamızın yoğunlaştığı zaman olan hicretin ilk dört buçuk asrında Kayrevan şehrinin uzak batısında Endülüs, yakın batısında ise Fas, Cezayir gibi İfrîkiye vilâyetleri bulunmaktadır. Kuzeyinde Tunus, güneyinde ise Libya olan Kayrevan'ın doğusunda sırası ile Mısır, Hicaz, Şam, Bağdat,

⁴⁸⁷ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 114; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 154, 155.

Basra, Şam gibi ilim merkezleri yer almaktadır. Zikri geçen doğu ve batı illerinin neredeyse tam ortasında bulunan ve geçiş güzerganında yer alan Kayrevan, bu vasfından dolayı birçok ilim rihlesinin uğrak yeri olmuştur.

Kayrevan'ın coğrafi olarak hilafet merkezine uzak oluşu da daha çok ilim yolculuğuna ev sahipliği yapmasına vesile olmuştur. Olumsuz gibi duran bu özellik ilmî yönden olumlu neticeler doğurmuştur. Doğudaki hilafet merkezinde yahut merkeze yakın şehirlerdeki hilafet kuvvetlerinden çeşitli sebepler ile kaçan veya oradaki otoriteden bazı sebeplerden ötürü rahatsızlık duyan alim ve talebelerin aklına ilk gelen yerlerden biri Kayrevan olmuştur. Özellikle akaid konularında söz konusu durum yaşanmış ve Kayrevan fikrî akımların kendisini rahat ifade ettiği bir yer olarak kabul edilmiştir. İlmî münazaraların yapıldığı ve fikrî hareketliliğin arttığı Kayrevan'a böylelikle daha çok alim rihle yapmak istemiştir.⁴⁸⁸

Kayrevan'ın ilmî hususta hızlı gelişimi de onun tüm İslâm aleminde dikkat çekmesini ve muhtelif merkezlerdeki ulemânın oraya yönelmesini sağlamıştır. Kayrevan'ın tesis edilmesinde sahâbe ve tâbiînün elinin olması çeşitli merkezlerdeki ilim taliplerinin oraya daha çok rağbet göstermesini sağlamıştır.⁴⁸⁹

Kayrevan'ın askerî ve siyasî bir başkent olması da ilmî hareketliliğe katkı sağlamıştır. Yeni gelen her yönetici beraberinde alimler ve ediplerden oluşan bir heyet getirmiştir. Ayrıca yeni gelen yöneticiler yanlarında yeni kitaplar ile gelmişlerdir. Tüm bunlar Kayrevan'a daha çok ilim yolculuğu yapılmasına etki etmiştir. Kayrevan'ın ticari olarak da gelişmiş bir şehir olması ilim hareketliliğine fayda sağlamıştır. Örneğin Mekke

⁴⁸⁸ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 54.

⁴⁸⁹ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 55.

kıraat alimi Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî 156/773 senesinde bir tacirin vekili olarak Kayrevan'a yolculuk yapmış, Kayrevanlılar da ondan dersler almışlardır.⁴⁹⁰

2.2.3. Yöneticilerin Kıraat Alanına Yönelik Katkıları

Kayrevan kıraatinin gelişimine katkısı olan önemli bir faktör de siyasîlerin, idarî görevi olan kişilerin bu sahaya yapmış oldukları tesirlerdir. Henüz hicretin ilk asrının sonlarında halife Ömer b. Abdilazîz'in İfrîkiye'ye heyet yollaması bu sınıfta zikredilebilir. Zira İfrîkiye ve başkenti Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminin onların önderliğinde gerçekleştiği belirtilmiştir. Halifenin gönderdiği bu heyet vesilesiyle tüm İslâmî ilimlerde tedris faaliyetleri artmış ve kıraat ilmi de yine onlar vasıtasıyla gelişim göstermiştir.⁴⁹¹

Her ne kadar sözü edilen on kişilik heyetten önce Kayrevan'dan başka illere veya çeşitli merkezlerden Kayrevan'a rihleler başlamış olsa da, gönderilen heyetle beraber çok yoğun bir ilmî hareketlilik gerçekleşmiştir. Gerek Kur'ân'ı okumayı öğrenen yeni Müslüman olmuş Berberîler ve gerekse kıraat hususunda kendini geliştirmek isteyen diğer Müslümanların hepsi bölgeye gelen heyetten faydalanarak bu ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Bu yüzden yönetici Ömer b. Abdilazîz'in Kayrevan ve çevresindeki kıraat faaliyetlerine doğrudan etki eden bu hamlesi oldukça önemli kabul edilmiştir.⁴⁹²

Kayrevan'dan diğer bölgelere yapılan ilim seferleri zamanla artmış ve özellikle doğudaki ilim merkezlerinde çeşitli sahalarda kendilerini yetiştiren ulemâya, memleketlerine döndüklerinde idarî görevler tevdi edilmiştir. Küçük veya büyük muh-

⁴⁹⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 81; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 353; Abdulvehhâb, *Varakât*, 1/161, 327.

⁴⁹¹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 21.

⁴⁹² Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 3/77.

teelif karar mercilerinde idarî görevler üstlenen bu ulemâ talim ve tedris faaliyetlerinin daha ileri seviyelere ulaşması için gayret etmişlerdir. Örneğin Medine'ye gidip Nâfi' kıraatini bizzat imamından yahut onun talebelerinden alan Kayrevanlı ulemâ memleketlerine dönüp bazı idari makamlara geldiklerinde o kıraatin talim edilmesini öncelemişlerdir.⁴⁹³

Sözü edilen durum mezheplerin yayılım hareketleriyle de ilişkilidir. Örneğin Mâlikî fıkıhtan önce Kayrevan'da Kûfe yöresinin imamlarının fıkıhı daha ön planda tutulmuş ve rağbet görmüştür. İmam Ebî Yusuf'tan veya talebelerinden fıkıh alan ulemâ Kayrevan'a döndüklerinde ve kadılık makamı gibi kritik makamlarda görevlendirildiklerinde Kûfe fıkıh disipliniyle birlikte Hamza kıraatini de yaymaya çalışmışlardır. Benzer şekilde zamanla Mâlikî mezhebi yayılmış ve Medine'den imam Mâlik'in fıkıh prensiplerini ahzeden âlimler döndüklerinde söz konusu bölgede meşhur olan Nâfi' kıraatinin okunup, okutulmasını tamim etmişlerdir.⁴⁹⁴

İmam Sahnûn bu konuda örnek olarak zikredilebilir. Mâlikî fıkıhında büyük bir şöhret sahibi olan Sahnûn Nâfi' kıraati "güzel bir okuyuş" olarak nitelendirmiş ve insanların öncelikli olarak onu öğrenmesi gerektiğini düşünmüştür. Sahnûn kadılık görevini icra ederken de emrindeki insanlara o kıraatin öğretilmesini söylemiştir. Hatta Sahnûn'un talebelerinden kadı Abdullah b. Tâlib, Muhammed b. Bergûs'u Kayrevan merkez camisine görevlendirirken insanlara sadece Nâfi' kıraatini talim etmesini emretmiştir. Yöneticilerin yönlendirme ve teşviklerini müşahade eden Kayrevan halkı da bu duruma itiraz etmemiş, idarecilerin belli bir kıraati tercih etme isteklerini kabullenmişlerdir.⁴⁹⁵

⁴⁹³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 383, 384.

⁴⁹⁴ Makkarî, *Nefhu't-tayyib*, 2/219.

⁴⁹⁵ Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 102; Kâdî 'ÿyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/313; Makkarî, *Nefhu't-tayyib*, 2/219.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KAYREVAN KIRAAT LİTERATÜRÜ VE KAYREVANLI KIRAAT ALİMLERİ

Bir şehrin yahut bir coğrafi bölgenin herhangi bir sahada ilmî profili ortaya konulurken, söz konusu yörede yetişmiş, oranın canlı kitapları olmuş, bölgenin ilim haritasının oluşmasına katkıda bulunmuş ulemâya ve onların eserlerine temas etmek oldukça lüzumludur. Her ne kadar tarihsel hadiseler, ele alınan şehrin ilmî karakterini-yöntemini ortaya koymada reddedilemez bir role sahip olsa da, nakle dayalı olan bilhassa kıraat ilmi gibi sahalarda literatürün ve bölgede yetişmiş, aynı zamanda birçok kişinin yetişmesine katkıda bulunmuş ulemânın etkisi yadsınamayacak bir öneme sahiptir.

Bahsi geçen ehemmiyetin bir neticesi olarak kıraat ilminin Kayrevan şehrindeki safhalarının ve durumunun sunulmaya çalışıldığı çalışmamızın son kısmını oluşturan bu bölümde, kıraat âlimlerinin biyografilerini tarayıp tahlil ettiğimiz tabakât eserlerinde âlimlerin kıraat ilmiyle meşguliyetinin derecelerine, ders aldıklarına veya verdiklerine dair kullanılan ifadelere kısaca değinilecektir. Daha sonra Kayrevanlı kıraat âlimlerinin ilmî, kültürel ve ahlâkî durumlarına temas edilecek ardından ele aldığımız şehre mensup olan kıraat alimlerinin telif verenlerinin hayatları, hocaları, talebeleri, öne çıkan yönleri ve kıraat açısından

önemleri zikredilecek; ayrıca verdikleri eserler belirtilerek içeriklerine kısaca temas edilecektir. Ardından telifine rastlanmayan ancak kıraat tedris ve aktarım faaliyetlerinde bulunan, eser vermese dahi bölgenin kıraat birikimi açısından önemli olan kıraat âlimlerinin hayatları, hocaları, talebeleri, öne çıkan yönleri ve kıraat ilmi açısından kritik yönleri ele alınacaktır.

3.1. TABAKÂT ESERLERİNDE KURRÂYA İŞARET EDEN TABİRLER

Kayrevan şehrindeki kıraat serancemını ve birikimini ortaya koymayı amaçladığımız bu çalışmada tabakât (biyografi) eserleri temel kaynaklarımızdan olmuştur. Zira bir yörenin kıraat özellikleri en iyi şekilde, o yörede yaşamış kıraat âlimlerinin ve verdikleri eserlerinin ortaya konarak incelenmesiyle anlaşılır. Tabakât eserlerinde kıraat (dersi) almak, kıraat dersi vermek, kıraatle meşgul olmak manalarına gelen birbirine yakın onlarca tabir kullanılmaktadır. Âlimlerin hayatlarına ve eserlerine değinmeden önce hazırlık aşaması olarak bu başlık altında kısa da olsa bazı tabirlere değinilecek ve bilinmesinde fayda görülen birtakım izahlar yapılacaktır.

3.1.1. Kıraat İlmiyle İştigal Etmekle Alakalı Tabirler

Kayrevanlı kıraat âlimlerinin hayatları araştırılırken onların kıraatle meşgul olduğuna işaret eden birçok farklı tabir ile karşılaşmış ve bunların araştırmaya konulmasının faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu tabirlerin bazıları umumî, bazıları kişiye has, bazıları kapalı olup izaha muhtaç olabilmektedir.

Kıraat ilmiyle meşgul olmakla alakalı terâcim ve tabakât eserlerinde âlimlerle alakalı olarak; "ilim ve Kur'ân ehli"⁴⁹⁶ "Kur'ân ilimleri konusunda bir benzeri yoktur"⁴⁹⁷, "Kur'ân kârîsi"⁴⁹⁸,

⁴⁹⁶ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 3/171.

⁴⁹⁷ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 3/22.

⁴⁹⁸ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 1/171.

“kurrâdandır”, “mukrî”⁴⁹⁹, kıraatleri bilen”⁵⁰⁰, “kıraat bilen âlimlerdendir”, “kıraatlere vukufiyeti bulunan”⁵⁰¹, “kıraat vehihlerini bilen”⁵⁰², “kıraatlerde meşhur”⁵⁰³ gibi ifadeler çok kullanılanlardandır. Âlimin kıraat ilmiyle alakadar olduğunu gösteren bu ifadeler söz konusu sahadaki uzmanlık derecesiy-le alakalı ise çok fazla bilgi içermemektedir.⁵⁰⁴

Bu başlık altında değerlendirilebilecek; “şeyhu'l-kurrâşeyhu'l-ikrâ”⁵⁰⁵, “kıraatte imam”⁵⁰⁶, “yaşadığı zamanın kıraat okutucusu”⁵⁰⁷, “onun zamanında kıraati ondan daha iyi bilen yoktu”⁵⁰⁸, “Mağrib’de kıraat konusunda en meşhur kişi”⁵⁰⁹, “kurrânın üstazı”⁵¹⁰ ifadeleri de tabakât kitaplarında mevcuttur. Bu tabirler kıraat hususunda söz konusu âlimin, döneminin en iyisi olduğunu ve tüm insanları kıraat hususunda geçtiğini beyan etmektedir. Kıraat hususunda en iyi, en yetenekli gibi anlamlar taşıdığı için çok fazla rastlanılmayan tabirlerdir. Kayrevan yöresinin kıraat birikiminin ele alındığı bu çalışmada yaklaşık on âlimde bu zikredilen ifadelerle rastlanılmıştır.⁵¹¹

3.1.2. Kıraat Dersi Almakla Alakalı Tabirler

Kayrevanlı kıraat âlimlerinin araştırıldığı son bölümde ulemânın biyografilerinde çok miktarda karşılaşılan ifade şe-

⁴⁹⁹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 47.

⁵⁰⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/151.

⁵⁰¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/172.

⁵⁰² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/186.

⁵⁰³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/463.

⁵⁰⁴ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 265.

⁵⁰⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 238.

⁵⁰⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/71.

⁵⁰⁷ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/96.

⁵⁰⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/186.

⁵⁰⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/156.

⁵¹⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/309.

⁵¹¹ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 265.

killeridir. Âlimin kıraat dersi almasına yönelik kullanılan ifadeler daha çok, hocalar zikredilirken kullanılmaktadır.

Kıraat dersi alınmasına yönelik kullanılan çeşitli ifadeler; “falan kimse ile mülâkî oldu (görüştü)”⁵¹², “falana Kur’ân okudu”⁵¹³, “falana okudu”⁵¹⁴, “falandan kıraat aldı”⁵¹⁵, “falandan kıraatleri aldı”⁵¹⁶, “falandan kıraat rivayet etti”⁵¹⁷, “kendisine falandan harf rivayet edildi”⁵¹⁸, “falandan kendisine arz yoluyla kıraat rivayet edildi”⁵¹⁹, “falan kimseye arz etti”⁵²⁰, “falandan arz yoluyla kıraat aldı”⁵²¹, “falandan arz ve dinleme yoluyla kıraat aldı”⁵²², “falan kimseye rivayetleriyle Kur’ân okudu”⁵²³, “falan kimseye kıraatleri okudu”⁵²⁴, olarak sıralanabilir.

3.1.3. Kıraat Dersi Vermekle Alakalı Tabirler

Tabakât kitaplarında kıraat âlimlerinin bir başkasına ders vermesini ifade eden bu tabirlerin de çeşitli varyasyonlarıyla karşılaşılabilir. Daha ziyade âlimin kıraat dersi verdiği talebeleri zikredilirken bu tabirler görülmektedir. Söz konusu tabirler; “falan kişiye Kur’ân’ı telkîn etti (öğretti)”⁵²⁵, “falana Kur’ân öğretiyordu”⁵²⁶, “Kur’ân muallimi (öğreticisi)”⁵²⁷,

⁵¹² Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/375.

⁵¹³ Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 4/37.

⁵¹⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 5/296.

⁵¹⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/179.

⁵¹⁶ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 3/156.

⁵¹⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/364.

⁵¹⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/373.

⁵¹⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/245.

⁵²⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/245.

⁵²¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/104.

⁵²² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/567.

⁵²³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 212.

⁵²⁴ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 3/53.

⁵²⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/463.

⁵²⁶ Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 2/245.

⁵²⁷ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 2/356.

Kur'ân okutuyordu"⁵²⁸, "falan kişiye okuttu"⁵²⁹, "kendisinden falan kişi almıştır"⁵³⁰, "kendisinden falan kişi kıraat almıştır"⁵³¹, "kendisinden insanlar kıraat ilmini almıştır"⁵³², "kendisinden kıraat rivayet olunmuştur"⁵³³, "kendisinden falan kişi arz yoluyla kıraat almıştır"⁵³⁴ olarak sayılabilir.

3.2. KAYREVANLI KIRAAT ALİMLERİNİN İLMÎ, KÜLTÜREL VE AHLAKÎ DURUMLARI

Doğuda kıraat ilmiyle meşgul olan ulemâ nasıl ki ilim yetkinliği, kültürel birikimi, ahlakî özellikleri bakımından birbirinden farklılık gösteriyorlarsa batıda ve batının önemli ilim merkezlerinden olan Kayrevan'da da bu farklılık mevcuttur. Bazı âlimler ilmî büyüklüğü ile tüm dünyaya nam salmış, bazıları hakkında tartışmalı birtakım durumlar ortaya konmuş, bazılarınun ilmî yetkinliği hususunda tereddütler var olmuştur. Hatta bazıları ümmî oldukları halde ilim dünyasına etki etmişlerdir.

Kayrevan'da ilk altı asırda talebelerinin çokluğuyla yahut teliflerinin bol olmasıyla meşhur olan veya bu iki vasfın her ikisini birlikte haiz olan, kıraat alanında yetkin ve nam sahibi birçok âlimden bahsedilebilir. Muhammed b. Berğûs, Muhammed b. Ömer b. Hayrûn, Yahyâ b. Halfûn, Kâbisî, Muhammed b. Süfyân, Ebû İmrân el-Fâsî, Mekkî b. Ebî Tâlib, Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî bu nevi ulemâdandır.⁵³⁵

Kayrevan'da bir-iki örnekle sınırlı da olsa yetkinliği veya güvenilirliği tartışma konusu olan kurrâdan söz edilmiş-

⁵²⁸ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüis*, 1/144.

⁵²⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/322.

⁵³⁰ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/37.

⁵³¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/156.

⁵³² Mahlûf, *Şeceratü'n-nür*, 1/157.

⁵³³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 161.

⁵³⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132.

⁵³⁵ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 272.

tır. Örneğin İsmâîl b. Ahmed el-Karevî hakkında İbn Cezerî “Maharetli değildi” şeklinde söylemiştir.⁵³⁶ Muhammed b. Abdillâh el-Übey isimli âlimin ise zabıt konusunda güvenilir olmadığı, okuma yazma bilmediği ve edâ konusunda za-yıf olduğu bildirilmiştir.⁵³⁷

Kayrevan'daki kıraat ulemâsının kültürel ve ahlakî seviyesinin ise oldukça yüksek olduğu beyan edilmiştir. Hatta öyle ki bu hususu araştıran kişilerin aklına “acaba bazı güzel ahlakî vasıflar olmadan Kayrevan'da kârî olunmuyor mu?” diye gelebileceği işaret edilmiştir. Kayrevanlı bazı kurrâ, kıraat ilminin dışında ulûmu'l-Kur'ân, hadis, dil, fıkıh, ricâl ilmi gibi bir hayli çeşitli dalda ihtisas sahibi olmuştur. Tabii ki her kârî bu seviyede değildir. Bazı kurrânın ise yalnız kıraat ilminde kendilerini geliştirdikleri kaydedilmiştir.⁵³⁸

Örneğin Yahyâ b. Sellâm, Lokmân b. Yûsuf, Rabîu'l-Kattân, Kâbisî, Mekkî b. Ebî Tâlib, Mehdevî ve bazı kârîler kıraat ilmiyle hadis, ricâl ilmi, dil, ulûmu'l-Kur'ân'ı cemetmişlerdir. İbn Lebbâd kıraat ilminin yanı sıra ulûmu'l-Kur'ân ve fıkıh ilminde ustalaşmıştır. İbn Ebî Zeyd el-Kayrevanî kıraat ilmiyle beraber muhaddislik yönüyle, Ömer b. Müsennâ ise kıraat bilgisinin yanında fakîh olarak da öne çıkmıştır.⁵³⁹

Kayrevan kurrâsının ilmî yönü böyle iken birçok isim de ahlâkî ve tasavvufî anlamda öne çıkmıştır. Yani bir cihetiyle kıraat ilminin uzmanı, diğer bir taraftan da mutasavvıf olan ulemâdan bahsedilmiştir. Örneğin Muhammed b. Hayrûn salih, güvenilir, ahlâk-ı kerîme ve güzellik sahibi, Muhammed b. el-Feth el-Müeddib faziletli ve cömert, Muhammed b. Mesud et-Temûmî mürüvvetli, tevâzûlu ve güzel ahlak sahibi, Ebû

⁵³⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/162.

⁵³⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/179.

⁵³⁸ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 273.

⁵³⁹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 273.

Bekr b. Ebî Tâah ahlaken güzel olma gibi sıfatlarla vasıflanmış ve tasavvufî yönlerinin ön planda olduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁰

Kayrevanlı kıraat ulemâsı tüm bu özelliklerinin yanında dünya hayatından ise ellerini eteklerini çekmemiş, savaflara katılmış ve toplumsal olaylardan kendilerini soyutlamamışlardır. Hatta bazı siyasî ve yönetsel gelişmelerde kıraat âlimlerinin etkili rol oynadığı görülmektedir. Örneğin kurrâdan olan Ebû Zeyd Muhalled b. Keydâd (ö. 336/947) Benî Ubeyd'e baş kaldırmış; Rebîu'l-Kattân, Mehdiye şehrinin kuşatmasında şehit olmuş; Muhammed b. Feth el-Müeddib, Benî Ubeyd'in politikalarına isyan etmiş ancak kuvvet yetiremeyince mezarlıkta da olsa talebe okutmaya devam etmiş; Ebû Bekr el-Hevârî, Ebû Bekr ile Ömer efendilerimize söylediği kötü sözlerden dolayı, şif olan bir kişiyi darbetmiş; Kâbisî, sultana tepki olarak okuma faaliyetlerine ara vermiş; Muhriz b. Halef ise Tunus halkını Râfizîlere karşı ayaklandırmıştır. Kayrevanlı kıraat âlimleri arasında bulunan bazı şair ve edipler de sosyal hadiselerle karşı kalemlerini kullanmışlar, toplumsal olayları şiirsel ifadelerle eleştirmişlerdir.⁵⁴¹

3.3. KAYREVANLI MÜELLİF KURRÂ VE KIRAAT LİTERATÜRÜ

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm el-Basrî (ö. 200/815)

Ebû Zekeriyâ hicrî 124 senesinde Kûfe'de dünyaya gelmiştir. İlmî hayatının yanında menkibeleriyle de meşhur olmuştur. Kûfe'de ilk tahsilini gerçekleştiren Ebû Zekeriyâ küçük yaşlarında Basra'ya göç etmiş ve burada Hasan Basrî'nin öğrencilerinden kıraat dersleri almıştır. Kıraat derslerinin yanında hadis ilmiyle de meşgul olmuştur.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkîye*, 273.

⁵⁴¹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkîye*, 275.

⁵⁴² Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 111; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/122; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-*

Ebû Zekeriyâ hicrî 182 senesinde ticaret gayesiyle evvela Mısır'a daha sonra vefatına kadar yaşayacağı ticaret ve ilim merkezi olan Kayrevan şehrine gitmiştir. Kayrevan'da yaşadığı dönem onun ilmi yönden altın çağı olarak ifade edilmiştir. Çünkü o Kayrevan Ulucami'sinde uzun yıllar tefsir dersleri anlatmış ve meşhur tefsirini de burada yazmıştır.⁵⁴³

Yahyâ b. Sellâm'ın çok güçlü bir hâfızaya sahip olduğu da bildirilmiştir. Öyle ki; torunu onun şarkı sesi gelen bir yerden geçerken dahi, hâfızasına sözlerinin hızlıca nakşolma korkusuyla kulaklarını kapattığını söylemiştir.⁵⁴⁴

Başta Kayrevanlılar olmak üzere Irak'tan Kuzey Afrika'ya uzanan büyük coğrafyada ilim yolculuğu için uğradığı her muhitte benimsenip sevilmiştir. Öyle ki onun hakkında Mürcie'den olduğuna yönelik bazı dedikodular ortaya çıktığında Kayrevan kadısı İsâ b. Miskîn'e görüşü sorulmuş o da "Yahyâ ile ilgili dedikodu yapıldı, ancak yemin olsun ki o hepimizden daha hayırlıdır" şeklinde cevap vermiştir.⁵⁴⁵

Yahyâ b. Sellâm tâbiünden yaklaşık yirmi kişiyle müşerref olmuş onlardan kıraat dinlemiştir. Tâbiünden olan ve birçok sahâbeyle müşerref olmuş olan kıraatte ihtiyar sahibi Hasan Basrî'nin birçok talebesinin ders halkasında bulunmuştur. Ebû Muhammed İsmâîl b. Müslim el-Abdî el-Basrî, Ebu'l-Eşheb Ca'fer b. Hayyân es-Sa'dî el-Basrî (ö. 165/781), Ebû Saîd el-Hasen b. Vâsıl b. et-Temîmî, Ebû Hafs er-Rabî' (ö. 160/776), Ebû Muâz Süleymân b. Erkam el-Basrî, Ebû Faddâle el-Mübârek b. Faddâle (ö 165/781) gibi zatlar hem Hasan Basrî'nin talebesi hem de Yahyâ b. Sellâm'ın hocası olarak zikredilebilir. Yine kendisine has bir kıraat ihtiyarı bulunan Katâde'nin de ba-

nihâye, 1/104.

⁵⁴³ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 111.

⁵⁴⁴ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 112.

⁵⁴⁵ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfus*, 1/123.

zı talebeleri Yahyâ b. Sellâm'ın hocasını yapmıştır. Hammâd b. Süleymân b. Yammâd (ö. 167/783), Halîl b. Merra el-Basrî, Ebu'n-Nadr Saîd b. Arûbe (ö. 157/773), Ebû Hâlid Kurre b. Hâlid (ö. 154/770), Ebû Bekr Hişâm b. Übey el-Basrî (ö. 154/770) gibi âlimler bu sınıftan olarak zikredilebilir. Zikri geçen Basralı hocaların Yahya b. Sellâm'ın kıraat ihtiyarını ortaya çıkarmasında büyük etkileri olmuştur.⁵⁴⁶

Yahyâ b. Sellâm'ın Kûfe'de hocalarından bazıları ise Ebû İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshâk el-Kûfî (ö. 162/778), Hamza, A' meş, Âsım gibi önemli imamlardan rivayetleri olan Ebû Abdillâh b. Saîd es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/777), Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Mervân (ö. 146/773), A' meş'in talebesi olan aynı zamanda kendisine has bir mushafı bulunan Ebû Abdillâh el-Muallâ b. Hilâl el-Kûfî (ö.?), Âsım'dan kıraat rivayet eden Ebû Ubeyd Nuaym b. Saîd (ö. ?) olarak sayılabilir.⁵⁴⁷

Yahyâ b. Sellâm on beş yılı aşkın Kayrevan'da ilmi faaliyetler yürütmüş bunun sonucu olarak da yüzlerce talebe ondan kıraat ve diğer ilimleri tahsil etmişlerdir. Her ne kadar tabakât eserlerinde isimleri çok fazla talebesi zikredilmese de en önemlileri olarak Ebû Dâvûd el-Attâr Ahmed b. Mûsâ b. Cerîr (ö. 274/887), Ebû Sinân Zeyd b. Sinân (ö. 244/858), Ebû Ca'fer Abdillâh b. Muhammed b. Alî el-Dağşî (ö. ?), Ebu'r-Rabî' el-Lihyânî (ö. ?), Muhammed b. Kâdim (ö. ?) sayılabilir.⁵⁴⁸

Eserleri: Yahya b. Sellâm'ın tefsire yönelik iki adet fıkıh ve hadise yönelik ise birer telifi bulunmaktadır. Kıraat alana yönelik kaynak olarak kabul edilebilecek olanı ise *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* isimli telifidir.

Tefsîru Yahyâ b. Sellâm: Birçok muhtasarı yazılan tefsirin, Tunuslu âlim Hind Şelebî tarafından tahkîki yayımlanmıştır.

⁵⁴⁶ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 154.

⁵⁴⁷ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 155.

⁵⁴⁸ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 158.

Yazılan ve günümüze ulaşan ilk tefsirlerdendir. Rivayet ve dirayet metodunun birleştirildiği tefsir, kıraatlara de bir hayli değinmektedir. Yazıldığı dönemde kıraat ve tefsir dallarının iç içe olması, kıraat vecihlerine yer vermesi ve müellifin bir kıraat ihtiyarına sahip olması hasebiyle bu eserin bir kıraat telifi özelliği de taşıdığı söylenebilir. Kıraat ilmine yönelik bolca veri taşıyan bu telif erken dönemde kıraat ilmi için de kaynak teşkil etmiştir.⁵⁴⁹

Ebu'l-Yüsr İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö. 298-908)

Doğum tarihi ve Kayrevan'a yerleşme vaktiyle alakalı bir bilgi bulunmamaktadır; ancak ömrünün çoğunu Kayrevan'da geçirmiştir. Hükümdarlık Ağlebîlerin elindeyken İbrahim b. Ahmed. b. Ağleb, ardından oğlu Ebu'l-Abbâs, daha sonra Ziyâdetüllâh gibi yöneticilerin katipliğini yapmış; bu vazifesini Fâtımîler döneminde de vefatına kadar sürdürmüştür. Horasan'dan Endülüs'e birçok ilim yurdunu dolaşmış ve tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Şeybânî kıraat alanında yetkin olmakla birlikte diğer birçok ilim sahasında da şöhret bulmuş; özellikle şiir ve edebiyat alanında özel bir nam salmıştır. Bağdat'ta muhaddis ve fukahâdan dersler dinlemiş, Endülüs'te bir süre bulunmuş olan Şeybânî sadece kıraat alanında derinleşmemiş farklı sahalarda da muhtelif kitaplar telif etmiştir. Riyâdî nisbesiyle de bilinen Şeybânî 298/908 de ömrünün çoğunu geçirdiği Kayrevan'da vefat etmiştir.⁵⁵⁰

Eserleri: Farklı ilim sahaslarında, özellikle şiir alanında eserleri bulunan velûd müellif Şeybânî'nin Kur'ân ilimlerine dönük bir adet eserden bahsedilmektedir.

Sirâcü'l-hüdâ fi'l-Kur'âni ve müşkilihî ve i'râbihî ve me'ânih:

⁵⁴⁹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 114; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/373.

⁵⁵⁰ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/163.

Günümüzde nüshası bulunmayan eserin kırâatü'l-Kur'ân, iğrâbü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân ve meâni'l-Kur'ân alanlarıyla ilgili olduğu aktarılmıştır.⁵⁵¹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hayrûn el-Meâfirî el-Endülüsî el-Karevî (ö. 306-917)

İbn Hayrûn el-Meâfirî Kayrevan kıraat birikimine etki eden en önemli kurrâdandır. O, Endülüs, Mısır ve Mekke'de bulunmuş oralarda ilim tahsili yapmış nihai olarak Kayrevan'ı kendisine yurt edinmiştir. Mısır'da Nâfi' kıraatinin en önemli râvîlerinden olan Verş'in talebelerinden dersler almış, Mekke'ye hac ve ilim yolculuğu yapmış bir müddet de Endülüs'te kaldıktan sonra Kayrevan da uzun yıllar şeyhulkurrâlık makamında bulunmuştur. Verş rivayetinde ihtisas sahibi Ebû Bekr b. Seyf'ten; Ezrak, Abdüssamed b. Abdurrahman, Beşâr b. Sinân, Abdü'l-Kavî b. Kemûne gibi Verş'in en önemli 4 talebesinin yetiştirdiği İsmail en-Nehhâs'tan; yine Ezrak'ın talebesi Muhammed b. Saîd el-Enmâtî'den ve Ubeyd Muhammed b. el-Bezzâz'dan dersler dinlemiş ve bu rivayet hususunda en yetkin kişiler arasında yer almıştır.⁵⁵²

Güvenilir ve salih bir kişiliği olduğu aktarılan İbn Hayrûn'un en meşhur talebeleri arasında Ebû Ca'fer b. Hayrûn, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ömer b. el-Hayrûn, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebî Bekr, Alî b. Muhammed b. Beccâî, Ebû Bekr Yahya b. Halfûn el-Hevvârî, Ebu'l-Fadl Abdü'l-Hakem b. İbrahim el-Karevî el-Beccâî bulunmaktadır. Kayrevan'a Verş rivayetinin girişine ve sile olanların başında gelen ve bu sebeple Kayrevan kıraat eko-

⁵⁵¹ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/163.

⁵⁵² İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 2/112,113; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/135; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehlî'l-Endelüs*, nşr. Dârü'l-Kâtibî'l-Arabî (Kahire: Dârü'l-Kâtibî'l-Arabî, 1967), 73; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 284-294; Abdulhâdi Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi' inde'l-meğâribeti min rivâyeti Ebî Sa'îd Verş* (Fas: Menşûratü Vezârâtî'l-Evkâfi ve's-Şüni'l-İslâmiyye, 2003), 137.

lünün temsilcileri arasında zikredilen İbn Hayrûn'un kıraate dair iki eserinden bahsedilmektedir.⁵⁵³

Kaynaklar arasında oğul ve baba İbn Hayrûn'un biyografileri, eserleri, rihleleri arasında bir karışıklık söz konusudur. Bazı kaynaklar sadece birinin bazıları ise her ikisinin tercümelelerini vermişler ve İbn Hayrûn ifadesinin hem baba hem de oğulda bulunmasından dolayı olsa gerek karışık bir biyografi sunumu yapmışlardır. Örneğin İbn Faradî, Humeydî, Debbâğ yalnızca oğul Ca'fer b. Hayrûn'un; İbn Ebbâr, Zehebî ise sadece baba İbn Hayrûn; Mâlikî, Dabbî, İbn Cezerî ise her ikisinin biyografilerine vermiştir. Durum böyle olunca bazı eserlerde Ebû Abdillâh b. Hayrûn'un eserleri oğluna hamledilmiş yahut oğlunun bazı biyografik özellikleri babasına atfedilmiştir.⁵⁵⁴

Eserleri: İbn Hayrûn el-Meâfirî'nin kıraatle alakalı sadece isimleri ve genel hatlarıyla içeriği bilinen iki adet telifinden söz edilmektedir.

el-İbtidâ ve't-temâm: Kıraat rivayetleriyle alakalı olan bir eserdir. İbn Cezerî, İbn Hayrûn'un bu kitabı hocasından indediklerini aktararak kaleme aldığını ifade etmiş; ancak hocasının ismini zikretmemiştir. İbn Hayrûn'un, Verş'in talebelerinden bizzat ders aldığı düşünülürse özellikle Verş rivayeti açısından önemli bir eser olduğu ifade edilebilir.⁵⁵⁵

el-Elifât ve'l-lâmât: İbn Hayrûn'un resmî'l-mushaf ile alakalı olan eseridir.⁵⁵⁶

Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayrevanî (ö. 386/996)

İsmi devamlı İmam Mâlik ile anılan, fıkıh ve kelimada-

⁵⁵³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 284-294.

⁵⁵⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 561; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217; Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifine't-tûnisîyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 2/264; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 284-294.

⁵⁵⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217.

⁵⁵⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217.

ki yetkinliği sebebiyle “Mâlikü’s-sağır” lakabı ile bilinen el-Kayrevanî gerek kıraat ve gerekse akaid yönüyle zamanının önde gelen ulemâsından olmuştur. İbn Ebî Zeyd, Mâlikî fıkhına olan yetkinliğini *Kitâbü’n-Nevâdir ve’z-ziyâdât* isimli fıkıh kitabı ve yine bu konudaki birçok risaleyle süslemiştir. Fıkıh alanındaki ilmi derinliğinin yanında kıraat, tefsir ve i’câzü’l-Kur’ân alanında nam salmıştır. Ayrıca onun tefsir risalelerinde ve tefsir derslerinde kıraat vecihlerine çok değindiği ifade edilmiştir. İbn Ebî Zeyd, Ebû Bekr, Muhammed b. El-Feth el-Mukrî, İbn Lebbâd ve bazı Bağdatlı kurrâdan dersler almıştır. Ayrıca birçok Kayevanlı âlim onun ders halkasına oturmuş, yörenin en önemli ulemâsından olan Mekî b. Ebî Tâlib de ondan ders almıştır. İbn Ebî Zeyd 386’da Kayrevan’da vefat etmiştir.⁵⁵⁷

Eserleri: İbn Ebî Zeyd’in telif konusunda oldukça velûd bir zat olduğu ifade edilmiştir. Onun kıraate yönelik yazdığı eserler günümüze ulaşmamıştır; ancak içerikleriyle alakalı bazı bilgiler bulunmaktadır. Kıraate dair yazdığı ilk eser Fas’ın Sicilmase şehrinde bulunduğu sırada oranın halkına Kur’ân tilavetinin inceliklerini ve tecvîd ahkâmını ihtiva eden kitaptır. İkinci ise yine kıraatlarla ve âdâbü’l-Kur’ân ile alakalı olan telifidir. Eserlerin orijinal isimleri ile alakalı bilgi mevcut olmayıp sadece içerikleriyle ilgili işaretler mevcuttur.⁵⁵⁸

Ebû Saîd Halef b. Ammâr b. Saîd (ö. 414/1023)

Bazı kaynaklarda Ammâr yerine Ahmed ismiyle zikredilmektedir. Kıraat eğitimleri alan Ebû Saîd aynı zamanda edebiyat ve şiire olan hâkimiyeti ile de maruf bir âlimdir. Hatta onun Benî Zîrî devletinin şairlerinden olduğu ifade edilmiştir. Hocaları ve talebeleriyle alakalı bir bilgi bulunmamakta-

⁵⁵⁷ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 4/492-497; Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/109-121; İbn Farâdî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endülüs*, 136-138.

⁵⁵⁸ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 4/494; İbn Farâdî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endülüs*, 137.

dır. Ebû Kayrevan'a bağlı Mehdiye şehrinde 414/1023 senesinde vefat etmiştir.⁵⁵⁹

Eserleri: Âlimin Dımaşk ve İstanbul'da izlerine rastlanmış, maalesef çok az bir kısmı okunabilen, kıraat tarihi açısından büyük önem taşıyan bir kitabı mevcuttur. Ebû Saîd'in kıraatte imamların usulle alakalı vecihlerini ele alan söz konusu kitabı bu alanda yazılmış ilk kitaplardan olma özelliğini taşımaktadır.⁵⁶⁰

Usûlü'l-kırâât: Esere evvela hicrî altıncı yüzyılda bir Mâlikî zaviyesinde rastlanmıştır. Miladî 1893 senesinde ise İstanbul'da bir caminin kütüphanesinde birkaç sayfası görülmüştür. Bu eser günümüzde mefkûd olan birçok telif ve müellife işaret etmesi bakımından çok önemlidir. Eserin sadece başlık sayfası, mukaddimesi, kıraat imamlarının isimleri ve bazı tariklerinin bulunduğu ilk bölümünün küçük bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Eserin okunabilen bir sayfasında da hemzeye dair mevzular "kurrânun hemze konusundaki ihtilâfları" başlığı altında ele alınmış, bir kelimedede veya iki kelimedede bulunmasıyla alakalı durumlar açıklanmıştır. Adına bakıldığında kıraat imamlarının usullerini, kıraate has birçok mevzuyu içerdiği anlaşılmaktadır.⁵⁶¹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Süfyân el-Kayrevanî el-Hevvârî (ö. 415/1024)

Kayrevan'ın Hevvâr isimli köyünde dünyaya geldi. İleri düzeyde bir fıkıh tahsilinden geçen ve Mâlikî mezhebinde önemli bir seviyeye ulaşan İbn Süfyân daha sonra Mısır'a bir ilim yolculuğu gerçekleştirerek orada İsmail b. Muhammed el-Mehrî'den Nâfi' kıraatini okudu. Meşhur kıraat âlimi Ebu't-Tayyib İbn Galbûn'un ders halkasına girerek ondan kıraat rivayetlerini

⁵⁵⁹ Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ = İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 3/1254; İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/501.

⁵⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 3/1254.

⁵⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 3/1254; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 320.

arz usulüyle öğrendi. Ardından Kayrevan'a dönen İbn Süfyân, Kerdem b. Abdullah ve Ya'küb b. Saîd el-Hevvarî'den kıraat dönük dersler aldı. Ebu'l-Abbas el-Mehdevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Acemî ve Ebû Bekr el-Kasrî önemli kişiler onun ders halkasında bulunarak kıraat hususunda ondan yararlanmışlardır. İbn Süfyân 403/1012 yılında Kayrevan'a bağlı Mehdiye bölgesine gitmiş, orada Ebû Hafs Ömer b. Hasan en-Nefûsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Hazrec gibi ulemâ kıraat konusunda ondan istifade etmiş ve eserlerini okumuşlardır. 413/1022'de hac farızasını ifa eden İbn Süfyân yaklaşık bir yıl kadar orada iskan etmiş ve oradan Medine'ye gitmiştir. 415/1024'te Safer ayında orada vefat etmiş ve Bakî' Kabrisanlığı'na defnedilmiştir. İbn Süfyân'ın sadece kıraat ilminin yanında fıkhıta da ileri bir düzeye ulaştığı; özellikle Mâlikî mezhebinde söz sahibi olduğu, bununla birlikte hadis ve hendese alanlarında da muteber bir âlim olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁶²

Eserleri: Terceme kitaplarının çoğunda onun yalnız *el-Hâdî fi'l-Kırââtî's-Seb'* isimli eserinden bahsedilmiştir; ancak bu eserle beraber yine kıraate yönelik farklı teliflerini zikreden kitaplar da vardır.⁵⁶³

a) *el-Hâdî fi'l-Kırââtî's-Seb'*: İbn Süfyân'ın şöhret bulan önemli kıraat eseridir. Kendisinden sonra gelen birçok esere kaynaklık eden bu kitap yedi kıraat imamı ve râvîlerinin kıraat vecihlerini muhtasar bir şekilde ortaya koymaktadır. Yazar mukaddimede, *el-Hâdî*'yi "Asılları toplayan, fûrûu beyan eden, uzatmaları hazfeden, manayı odağa alan, musannıf fikirlerinden ârî muhtasar bir kitap" olarak nitelendirmiştir. Süleymani-

⁵⁶² Kâdî İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/157; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 24-25; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâî'l-kibâr*, 212; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/162; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157; Ebû Abdillâh Muhammed el-Kayrevanî İbn Süfyân, *el-Hâdî fi'l-kırââtî's-seb'*, thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd (Dâru İbâdü'r-Rahmân, 2011), 40-48.

⁵⁶³ İbn Süfyân, *el-Hâdî*, 47; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157.

ye Küüphanesi'nde iki adet yazma nüshası olan eserin muhtelif yıllarda Cemâlüddîn Muhammed Şeref, Yahya el-Gavsânî ve Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd tarafından da tahkîki yayımlanmıştır.⁵⁶⁴

İbn Süfyân'ın *el-Hâdî'* nin dışında ayet adetlerini konu alan *İhtilâfû kurrâ`i'l-emsâr fi`adedi âyi'l-Kur`ân*; Ebu'l-Hasen Antâkî reddiye niyetiyle yazdığı *Kitâbü'r-raddi alâ Ebi'l-Haseni'l-Antâkî fi inkârihî ziyâdeti't-temkîni fi harfi'l-meddi ve'l-lîni izâ tekaddemethü hemzete nahvi "âmene", "ûtiye", ve "îmânen"*; ayrıca sadece İbn Mahlûf'un zikrettiği *et-Tezkire fi'l-kirâât ve el-İrşâd fi mezhebi'l-kurrâ* isimli eserlerinden de bahsedilmektedir.⁵⁶⁵

Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbas el-İmâm Ebu'l-Abbas el-Mehdevî (ö. 440/1048)

Mehdevî nisbesiyle bilinen Ahmed b. Ammâr Kayrevan'a bağlı Mehdiye şehrendendir. *Mu`cemü'l-üdebâ'*da diğer birçok kaynağın aksine künyesi ve ismi Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Ammâr b. Mehdî b. İbrâhim olarak zikredilmekte, ayrıca Hamîdî nisbesine de yer verilmektedir.⁵⁶⁶ Kendisinin ders halkasına katıldığı anne cihetinden dedesi Mehdî b. İbrahim haricinde, doğumu, çocukluğu ve ailesiyle alakalı kaynaklarda bir bilgi yoktur. Kayrevanlı meşhur âlim Mekkî b. Ebî Tâlib'in aksine kendisi hakkında çok fazla ilim seyahatinden bahsedilmemekte, hayatının son demlerindeki Endülüs yolcuğu haricinde, üzerine atfedilen herhangi bir rihle kayıtlara geçmemektedir. Hicrî 430 yıllarında Endülüs'e gitmiş, orada da kıraat ve tefsir alanlarında eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Memleketi Kayrevan'da *Kitâbü'l-Kâfi* isimli eserin de sahibi İbn Süfyân el-Kayrevanî ve Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'den; Kurtuba'da Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Mîrâsî'den; Mekke'de ise Muhammed b. Semmâk ile Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed

⁵⁶⁴ İbn Süfyân, *el-Hâdî*, 36-47.

⁵⁶⁵ İbn Süfyân, *el-Hâdî*, 46-47; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157.

⁵⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu`cemü'l-üdebâ'*, 2/508.

el-Kantârî'den dersler almıştır. Abdullah b. Sehl b. Yusuf, Ebû Muhammed Abdülaziz el-Karevî, İbn Abdilberr en-Nemerî, Muhammed b. İsa b. Ferec, Muhammed b. Ahmed b. Mutarrif et-Tarafî, İbnü'l-Beyyâz el-Levâtî, Musa b. Süleyman el-Lahmî, Mehdevî'nin talebelerinin sadece birkaçıdır. Yetiştirdiği talebelerle, yazdığı eserlerle sonraki dönemlerde de adından söz ettiren Mehdevî'nin vefat zamanıyla alakalı olarak kaynakların neredeyse tamamı net bir ifade aktarmamış '430/1049'dan sonra' şeklinde bir tabir kullanmışlardır.⁵⁶⁷ Bu şekilde bir kayıdın, onun Endülü's'e gittiği yıl olması ve vefat tarihinin net bilinmemesi nedeniyle, bu seyahatten sonrasına dikkat çekmek gagesiyle söylendiği düşünülmektedir. Bu bilgilerin yanında Safedî ise Mehdevî'nin vefat tarihini 1048-49 civarı şeklinde,⁵⁶⁸ Süyûtî ise 1048-49 olarak aktarmıştır.⁵⁶⁹

Eserleri: Mehdevî'nin tefsire yönelik eserlerinin yanında kıraate dönük de birçok telifi vardır ve büyük çoğunluğu da gü-

⁵⁶⁷ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, thk. Hâzım Saîd Haydar (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1996), 1/53, 54; Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi târihi ulemâ-i Endülü's* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 114; Ebu'l-Kâsım İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fi târihi emmeti'l-Endülü's ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2010), 144; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî), 1967), 163; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ = İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, 508; Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 1/126, 127; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 761-762; Muhammed b. Yusuf Şemsü'd-dîn Ebu'l-Hayr İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 1/86; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddîn Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 1/56-57.

⁵⁶⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/257.

⁵⁶⁹ Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Mektebetü'l-Asriyye, 1965), 1/351. Süyûtî *Tabakâtü'l-Müfessirîn* isimli eserinde Mehdevî'nin vefatını 430/1039 dolayları şeklinde aktarmıştır. Bk. Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 30.

nümüze ulaşmıştır. Eserlerinden birçok meşhur ulemâ da yararlanmışlardır. Örneğin; İbn Atıyye, Kurtubî, Ebû Hayyân tefsirlerinde; kıraate dair orijinal tespitleriyle bilinen Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*'inde; İbn Cezerî ise özellikle *en-Neşr* başta olmak üzere diğer bazı eserlerinde; İbn Hacer el-Askalânî *Fethu'l-bârî*'sinde Mehdevî'nin teliflerinden faydalanmışlardır.⁵⁷⁰

a) *el-Hidâye ilâ mezâhibi'l-kurrâi's-seb'a*: Yedi kıraat usul ve farklılıklarını ele alan bu eser, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* isimli kitabının temel kaynakları arasında yer almaktadır.⁵⁷¹ Almanya'daki birkaç kütüphanede mahdut halde bulunduğu ancak eskime ve zarar görmeden dolayı bu nüshaların sağlıklı okunamadığı belirtilmiştir.⁵⁷²

b) *Şerhu'l-Hidâye (Ta'lîlü'l-kırâati's-seb', el-Muvazzıh fi t'alîli vücûhi'l-kırâât)*: Kendi eseri olan *el-Hidâye* için yazdığı şerhtir. Kıraat ihtilâflarının hucet ve illetlerini ele almaktadır. Birçok kıraat telifine de kaynaklık etmiş olan bu önemli eser üzerine ülkemizde herhangi bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte uluslararası bir tarama yapıldığında üç eser göze çarpmaktadır. Birincisi; Saîd el-Fellâh tarafından Tunus Zeytûniyye Üniversitesi'nde hazırlanan *el-Mehdevî ve cühûdühû fi't-tefsîr ve'l-kırâât* isimli doktora tezi, ikincisi; Hâzim Saîd Haydar'ın 1988 senesinde Medîne'nin Câmîatü'l-İslâmîyye Üniversitesi'nde *el-Muvazzıh fi t'alîli'l-kırâât li-Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî* adıyla sunduğu yüksek lisans tezi; diğeri ise Abdülkerîm b. Muhammed el-Hasan Bekkâr'ın Dımeşk'te 1990 yılında telif ettiği *el-Mehdevî ve menhecühû fi kitâbihi'l-muvazzıh fi ta'lîli vücûhi'l-kırâât* adlı çalışmasıdır.⁵⁷³

⁵⁷⁰ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/79-82.

⁵⁷¹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/69.

⁵⁷² Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, (Neşredenin girişi 1/86).

⁵⁷³ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, (Neşredenin girişi 1/86), Tayyar Altıkulaç, "Mehdevî" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/367-368.

c) *Hicâü mesâhifi'l-emsâr*: Mehdevî'nin bu eseri, istinsah edilerek muhtelif şehirlere gönderilen mushaflar arasındaki farklılıklara ve mushaf imlasının temel meselelerine yöneliktir. İlk olarak 1973 senesinde Muhyiddin Abdurrahman Ramazan tarafından Kahire'de yayımlanan Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye dergisinde,⁵⁷⁴ daha sonra ise 2009 senesinde Salih ed-Dâmin'in tahkikiyle neşredilmiştir.⁵⁷⁵

d) *Zââtü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*: Mehdevî'nin Kur'ân'da zâ (ظ) harfinin bulunduğu tüm kelimeleri bir araya getirerek oluşturduğu manzum eserdir. Tek harfe ya da konuya hasredilmiş olan manzum tecvid eserleri⁵⁷⁶ arasında bulunan bu manzumeyle özellikle mahreç ve sıfat yönüyle telaffuzda yaşanan zorluklardan dolayı bazı harflerin karıştırılmasına mani olmak amaçlanmıştır. Eserle alakalı çeşitli çalışmalar yapılmıştır.⁵⁷⁷

e) *el-Kifâye fî şerhi makârii'l-hidâye*: Şerhu'l-hidâye'den daha önce kaleme alındığı bizzat Mehdevî tarafından ifade edilen⁵⁷⁸ bu eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığına dair malesef yeterli bilgi bulunmamaktadır. Müellifin *Hicâü mesâhifi'l-emsâr* isimli eserinin, bu kitabın bir bölümü olduğuna dair bazı rivayetler de bulunmaktadır.⁵⁷⁹

f) *Beyânü's-sebebi'l-mûcib li'htilâfi'l-kırâat ve kesreti't-turuk ve'r-rivâyât*: Mehdevî'nin yedi harfe yönelik hadis ve rivayetleri tartışarak sunduğu; ayrıca kurrâ arasındaki kıraat ihtilâflarının sebeplerine dair tahliller aktardığı önemli bir ese-

⁵⁷⁴ Altıkulaç, "Mehdevî", 28/367-368.

⁵⁷⁵ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr Mehdevî, *Hicâü mesâhifi'l-emsâr*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Birleşik Arap Emirlikleri (Şârîka): Dâru İbnü'l-Cevzî, 2009).

⁵⁷⁶ Bahsi geçen tecvid eserlerine örnekler için bk. Yaşar Akaslan, "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi", *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi* 34 (2020), 276-280.

⁵⁷⁷ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/91; Akaslan, "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi", 276-280.

⁵⁷⁸ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 2/527.

⁵⁷⁹ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/88, 99-101.

ridir. Bu kitapta kıraatlerin rivayetlere ve rivayetlerin de tarikelere ayrılmasının nedenlerinden de bahsedilmiştir.⁵⁸⁰

g) *Muhtasaru'l-beyân fi'n-nutki bi hurûfi'l-mu'cem*: Noktalı harflerin ne şekilde telaffuz edileceğine dair Mehdevî tarafından kaleme alınan bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁵⁸¹

Bahsi geçen bu kitaplarla birlikte Mehdevî'ye ait, ayet adetleri ile alakalı bir eser ve kıraate dair *et-Teysîr fi'l-kırâat* isimli bir teliften bahsedilmektedir. Bununla birlikte bazı kaynaklar *et-Teysîr*'in ona ait olmadığına ve bir karışıklıktan ötürü kendisine nispet edildiğine dair bilgi vermişlerdir.⁵⁸² Eserleriyle, çağdaşı olan veya kendisinden sonra gelen birçok âlime kaynaklık etmiş olan Mehdevî'nin kıraat ilmi dışında da özellikle tefsire yönelik birçok kitabı bulunmaktadır.⁵⁸³

Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed Ebû Muhammed el-Kaysî el-Kayrevanî (ö. 437/1045)

Kıraat alanında Kayrevan'ın simge isimlerindedir. İbn Beşkuvâl ile İbnü'l-Cezerî onun hakkında Mehdevî'den naklen, "Kur'ân ve Arapça ilimlerinde derya gibi, güzel ahlaka ve anlayışa sahip, dini ve akli kuvvetli, kıraat ve tecvid ilmine hâkim, telif hususunda yetenekli" ifadelerini kullanmıştır.⁵⁸⁴

Hicrî 355 yılı, Şaban ayınının 23'ünde Kayrevan'da dünyaya

⁵⁸⁰ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr Mehdevî, *Beyânü's-sebebi'l-mûcib li'htilâfi'l-kırâat ve kesreti't-turuk ve'r-rivâyât*, thk. Ahmed Faris Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), ayrıca esere yönelik yapılan çeşitli tahkik ve neşirler için bk. Altıkulaç, "Mehdevî", 28/367-368.

⁵⁸¹ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/106.

⁵⁸² Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/96-97.

⁵⁸³ Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halife el-Lemtûni el-Emevî el-İşbili İbn Hayr, *el-Fehrese*, thk. Muhammed Fevâd Mansûr (Beyrut: y.y., 1419/1998), 59,60; Mustafa b. 'Abdullâh Hâcî Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941), 1/459, 462, 520, 940, 2/2040; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin* (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 1/75; Ali Şevah İshak, *Mu'cemü musannefâti'l Kur'ani'l-Kerim* (Riyad: Dâru'r-Rifâi, 1983), 4/32, 51, 143, 169.

⁵⁸⁴ İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/273; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/309.

gelmiştir (4 Ağustos 966). Temel eğitimini Kayrevan'da almıştır. Daha sonra henüz on üç yaşındayken kendisini ilmi hususta daha fazla geliştirmek amacıyla Mısır'a gitmiş, burada yaklaşık altı sene kalarak hesap ve edebiyat eğitimi almış, ayrıca bu süre içerisinde hâfızlığını da bitirerek memleketi Kayrevân'a dönmüştür. Mısır'a ikinci yolculuğunu 377/987'de gerçekleştirmiş, bu sırada hac farızasını da ifa ettikten sonra, Ebû Tayyib b. Ğalbûn'dan bir süre kıraat eğitimi almış ve yeniden memleketi Kayrevan'a dönmüştür. Mısır'a üçüncü rihlesini 382/992 yılında yapmış, orada bir yıl kadar kalmış ve bu süreçte kıraat ilmi eğitimini tamamlamıştır. Ardından yaklaşık 4 yıl memleketi Kayrevan'da kıraat okutmuştur. 387/997'de üç yıla yakın kalacağı Mekke şehrine gitmiş, orada birçok hocadan faydalanmıştır. Neredeyse gittiği her bölgede eser yazan Mekkî, Mekke'nin ardından Şam'a gitmiş ve Kudüs'te *Müşkilü'l-i'rab* isimli çalışmasını tamamlamıştır. Daha sonra Mısır'a dördüncü defa geçmiş ve yaklaşık bir sene kalmıştır. Ardından Kayevan'a 392/1002 yılında gelip birkaç yıl burada kaldıktan sonra uzun yıllar ikamet edeceği Endülüs'e taşınmış ve Kurtuba şehrine yerleşmiştir. Kurtuba Camii'nde uzun süre kıraat dersleri vermiş ve şöhret bulmuştur. Endülüs'te birçok talebe yetiştiren Mekkî fıkıhta Mâlikî mezhebine mensuptur. Mekkî b. Ebî Tâlib doğup büyüdüğü, temel eğitimini aldığı Kayrevan'da, kendisinden Mâlikî fikhını da öğrendiği Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin (ö. 403/1013) ve onunla birlikte Ebû Muhammed b. Ebî Zeyd el-Kayrevanî, Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer b. Gazzâz (ö. 386/996) gibi âlimlerin ders halkalarına katılmıştır. Diğer hocaları arasında ise Mısır'da Ebû 'Adiy Abdülaziz b. Ali, Ebû't-Tayyib b. Ğalbûn, Ebû Bekr el- Üdfüvî, Ebu'l-Hasen b. Ğalbûn; Mekke'de Ebu'l-Kasım es-Sekatî, Ebu'l-Hasan el-Abkasî, Ebû Bekir el-Mervezî, Ebû't-Tâhir el-'Uceyfi gibi âlimler yer almaktadır. Muhammed b. İsa el-Meğâmî, Muhammed b. Muhammed b. Beşîr, Musa b.

Süleyman el-Lahmî Abdullah b. Sehl, Muhammed b. Mutarrif el-Kenânî, Muhamed b. Muhammed b. Esbağ, Yahya b. İbrahim el-Beyyâz, Ebû Bekir Muhammed b. Müfferrec ve Hâzım b. Muhammed gibi hocaların yetişmesine ise katkıda bulunmuştur. 20 Temmuz 1045'te Endülüs vilâyetlerinden Kurtuba'da vefat eden Mekkî b. Ebî Tâlib, oğlunun kıldırıldığı cenaze namazının akabinde Rabât Kabristanlığı'na defnedilmiştir.⁵⁸⁵

Eserleri: Kiraat, tefsir, hadis, kelam, fıkıh, sarf, nahiv, tasavvuf, edebiyat, tarih gibi alanlarda onlarca çalışması bulunan Mekkî'nin, telif konusunda oldukça velûd olduğu ve eser-

⁵⁸⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah Humejdî, *Cezvetü'l-muktebis fi târîhi ulemâ-i Endülüs* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 351; Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensârî Ebu'l-Berekât Kemalüddin Enbârî, *Nüzhetü'l-elîbbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerânî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 254-255; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî (Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî), 1967), 469; Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, thk. İhsan Abbas (Beyrut, ts.), 2712-2714; Ebu'l-Hasen Cemâlüddin Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 3/313-319; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-naql evi's-semâ ev esbetehü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.), 5/274-277; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 751-752; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *el-İber fi haberin min ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/273; Burhânüddin İbrâhîm b. Ali İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kahire: Dârü't-Türâs, 1972), 2/342-343; Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf el-Atâbekî İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kahire* (Dârü'l-Kütüb, 2010), 5/43; Ebu'l-Fazl Celâlüddin Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lüğaviyyin ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Mektebetü'l-Asriyye, 1965), 2/298; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddin Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 2/331-332; Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akerî Ebu'l-Fellâh el-Hanbelî İbn'ü-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 5/175.

lerinde kendisinden önceki birikimin hepsini aktarmaya çalışma gayreti gözlemlenmektedir. Onun yazma konusundaki gayretli bir müellif olduğu hususunda pek çok âlim görüş bildirmiştir. Örneğin Dabbî, hocalarının notlarını referans göstererek Mekkî'nin birçok sahada seksen beş kadar eser telif ettiğini,⁵⁸⁶ İbnü'l-Cezerî ise onun teliflerinin sekseni aşkın olduğunu haber vermiştir.⁵⁸⁷ Kıfî ise Mekkî b. Ebî Tâlib'in tüm çalışmalarını ona özel bir başlık açarak isim isim zikretmiş hatta o, Mekkî'nin telifleriyle alakalı en detaylı bilgi veren âlimler arasında yer almıştır.⁵⁸⁸ Mekkî'nin eserlerinin hepsi birbirinden kıymetli olmakla beraber, onun eserlerinin en önemlilerinin kıraat ilmine yönelik olduğu söylenilebilir. Kıraat ilmine dair çalışmaları şu şekildedir:

a) *Et-Tebşıra fi'l-kırââti's-seb'*: Yedi kıraat imamının ihtilâflarını ele alan eser Kayrevan'da 392/1002 yılında kaleme alınmış, rivayetlerin daha kolay uygulanabilmesi/ezberlenebilmesi amacıyla bazı hazfler ve kısaltmalarla oluşturulmuştur. Ayrıca eserin zabtül-mushaf/rasmül-mushaf, mahârici'l-hurûf, vakf, ibtidâ gibi kıraat ilminin temel meseleleriyle alakalı da müracaat edilebilecek bir içeriği olduğundan da bahsedilmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin de kaynakları arasında zikrettiği *et-Tebşıra'nın*,⁵⁸⁹ 1982'de Ğavs en-Nedvî ve 1985'te Muhyiddin Ramazan tarafından tahkikleri neşredilmiştir.⁵⁹⁰

b) *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hüccihâ ve mekâyisi'n-nahvi fihâ*: Mekkî'nin yedi kıraatle alakalı olan bu eseri *et-Tebşıra'nın* şerhi olarak nitelendirilebilir. *el-İbâne, el-*

⁵⁸⁶ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 469.

⁵⁸⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/309-310.

⁵⁸⁸ İbn Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/313-319.

⁵⁸⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/71-72.

⁵⁹⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebşıra fi'l-kırââti's-seb'*, thk. Muhammed Ğavs en-Nedvî (Hindistan: ed-Dâru's-Selefiyye, 1982); Mekkî, *et-Tebşıra*, thk. Muhyiddin Ramazan (Kuveyt, 1985).

Tebşıra ve *el-Keşf* eserlerinin birbirlerini tamamlayıcı özelliklerinin olduğu ve birbirinden farklı düşünülmemesi gerektiği aktarılmıştır.⁵⁹¹ *el-Keşf*'in ilk tahkik çalışması 1974 yılında Muhyiddin Ramazan tarafından yapılmış ve daha sonra farklı tahkikler kaleme alınmıştır.⁵⁹²

c) *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*: Kur'ân tarihî, mushaf imlası, yedi harf, yedi kıraat, kıraatlerin tasnifi, kıraat farklılıklarının sebepleri, şaz kavramının hükümleri, kıraat imamlarının şöhret bulmalarını sağlayan ve onları birbirinden ayıran özellikler gibi temel kıraat ilmi meselelerine dair çok önemli bir eserdir. Günümüzde muhtelif tahkikleri yapılmış ve yayımlanmıştır.⁵⁹³ Ayrıca Mekkî bu eserin, *el-Keşf* kitabının son bölümüne ilave edilmesini istemiştir.⁵⁹⁴

d) *er-Ri'âye li tecvîdi'l-kırâe ve tahkîki lafzi't-tilâve*: Mekkî'nin tecvide yönelik kaleme aldığı önemli bir eserdir. Günümüze ulaşan ilk tecvit eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eserde mahâricü'l-hurûf, idğam, nûnun-tenvînin hükümleri, harflerin sıfatları gibi birçok mevzuya detaylı bir şekilde değinilmiş ayrıca Kur'ân'ın fazileti, ehli Kur'ân'ın dikkat etmesi gerekenler, Kur'ân hamilinde bulunması icap eden vasıflar, Kur'ân okumanın edepi gibi farklı mevzular hususunda da geniş bilgiler verilmiştir. Eserin pek çok tahkiki yapılmış olmakla birlikte Ahmed Hasan Ferhât'ın çalışması bunların ilkidir.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hücecihâ ve mekâyisi'n-nahvi fihâ*, thk. Muhyiddin Ramazan (Dimeşk: Mücme'u'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1974), 1/4.

⁵⁹² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, thk. Abdurrahim et-Tarhûnî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007); Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, thk. Ahmed Mehdelî (Lübnan: Kitâb Nâşirûn, 2011).

⁵⁹³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî (Mısır: Dâru'n-Nahda, 1977), 18-29.

⁵⁹⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1974, 1/5.

⁵⁹⁵ Bk. Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri'âye*

e) *İhtisâru'l-kavli fi'l-vakfi 'alâ "kellâ" ve "bellâ" ve "ne'am" fi kitâbillâh*: Kur'ân-ı Kerîm'deki "kellâ", "bellâ", "ne'am" ve diğer bazı kelimelerinde vakıf yapmanın hükümleri ile alakalı bir eserdir. Küçük hacimli olan bu kitabın farklı tahkikleri yapılmıştır.⁵⁹⁶

f) *Temkînü'l-meddi fi "etâ" ve "âmene" ve "âdeme" ve şibhih*: Mekkî'nin Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı kelimelerin meddedilmesi yahut edilmemesiyle alakalı bilgilendirmelerini içeren bir eserdir. Meddi ile alakalı üzerinde ihtilâf bulunan birçok kelimeyi tek tek tahlile tabi tutmuş ve daha ziyade soru-cevap yöntemiyle detaylı açıklamalara yer vermiştir. Bu eserin de Ahmed Hasan Ferhât tarafından tahkiki yapılmıştır.⁵⁹⁷

Doğrudan kıraatle alakalı günümüze ulaşan eserleri bu şekilde olmakla birlikte Mekkî'nin başta tefsir olmak üzere diğer alanlarda kaleme aldığı eserlerde de kıraat tespit ve tahlillerine bolca yer verdiği gözlemlenmektedir. Örneğin tefsir kategorisinde değerlendirilen *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye* isimli eserinde Mekkî, kıraatle alakalı birçok tespitte bulunmuş, ayetleri farklı kıraatlere göre nahvî-sarfî açıdan değerlendirmiş ve kıraat imamlarının vecihlerini mana açısından tetkik etmiştir.⁵⁹⁸

Zikri geçen eserlerin dışında kıraatle alakalı olup da günümüz ulaşmayan ancak Mekkî'ye nispet edilen ve isimlerinden dolayı kıraatle alakalı oldukları düşünülen birçok eseri de şu

li-tecvîdî'l-kırâ'e ve tahkiki lafzî't-tilâve, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Amman: Dâru 'Ammâr, 1417/1996).

⁵⁹⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *İhtisâru'l-kavli fi'l-vakfi 'alâ "kellâ" ve "bellâ" ve "ne'am" fi kitâbillâh*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kahire: Dâru Ammâr, 2001); Mekkî b. Ebî Tâlib, *İhtisâru'l-kavli fi'l-vakfi 'alâ "kellâ" ve "bellâ" ve "ne'am" fi kitâbillâh*, thk. Hüseyin Nassâr (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'l-Medîne, 2003).

⁵⁹⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Temkînü'l-meddi fi etâ ve âmene ve âdeme ve şibhih*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kuveyt: Dâru'l-Erkâm, 1984).

⁵⁹⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fûnüni 'ulûmih*, thk. eş-Şâhid el-Bûşihî (Şârika: Mecmu'atu Buhûsî'l-Kitâb ve's-Sunne, 1429/2008).

şekilde sıralanabilir: *el-Yââtü'l-müşeddede fi'l-Kur'âni ve'l-keîâm, el-Mûcez fi'l-kirâât, er-Risâletü ilâ ashâbi'l-Antâkî ve tashîhi'l-meddi li Vers, İttifâku'l-kurrâ, el-Hurûfü'l-müdğame, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve'bni 'Âmir, el-İdgâmü'l-kebîr fi'l-mehâric, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve'bni Kesîr, Şerhu'l-vakfi't-tâm, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve Ebî 'Amr, el-Vakfü ve'l-ibtidâ, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve Hamze, Ta'dilü't-tecziet beyne'l-eimmeti fi şehri Ramazân fi kirâeti'l-Kur'ân, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve 'Âsım, et-Tenbîh 'alâ usûli kirâeti Nâfi' 'bni Abdirrahmân ve zikri'l-ihtilâfi 'anh, el-İhtilâf beyne Ebî 'Amr ve Hamze, İslâhu mâ eğfelehü İbnü Mesrah fi kirâetin şâzzeh, İhtilâfü'l-kurrâ fi yââti'l-izâfeti ve fi'z-zevâidi, el-İmâle, el-İntisâfü fîmâ raddehü 'alâ Ebî Bekri'l-Üdfüvî fi mâ ze'ame min teğlîthi fi'l-Kitâbi'l-İmâle, İntihâbü nazmi'l-Kur'ân-i li'l-Cürcânî, el-Beyân an vücûhi'l-kirâât fi Kitâbi'-Tebîra, et-Tibyân fi'htilâfi Kâlûn ve Vers, et-Tezkira fi'htilâfi'l-kurrâ-i's-seb', Tesmiyetü'l-ahzâb, et-Tenbîh alâ usûli kirâati'n-Nâfi' ve zikru'l-ihtilâfi anh, Şerhu'l-idğâmi'l-kebîr fi'l-mehâric, Şerhu'l-vakfi't-tâm, Şerhu rivâyeti A'sâ an Ebî Bekr an 'Asım, Şerhu'r-râât alâ kirâati Vers ve ğayrih, Şerhu'l-fark li Hamze ve Hişâm, 'İlelü hecâi'l-mesâhif, Ferşü'l-hurûfi'l-müdğame, el-Kâfi fi'l-kirâât, el-Mûciz fi'l-kirâât, İhtilâfü fi'r-rasmi min "hâülâi" ve'l-hucetü li külli ferîk, İhtilâfü idğâmi'l-kebîr alâ "elif" "bâ" "tâ" "sâ".⁵⁹⁹*

Mekkî b. Ebî Tâlib'in velûd bir müellif ve önemli bir kıraat otoritesi olması hasebiyle gerek ülkemizde gerekse Türkiye dışındaki İslâm coğrafyasında kendisiyle alakalı birçok akademik çalışma kaleme alınmıştır. Bazı çalışmalar onun hayatı, ilmi kişiliği, kıraat hakkında görüşleriyle alakalı iken, bazı çalışmalar ise eserlerinin tahkiki ve tahlili niteliğindedir. Ülkemizde yüksek lisans ve doktora seviyesinde hakkında bir hayli çalışma ya-

⁵⁹⁹ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 30, 55, 70, 71, 74; İbn Kıfdî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/313, 319; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/459; Hayreddîn Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 7/286; Ali Şevah İshak, *Mu'cemü musannefâti'l Kur'ani'l-Kerim*, 1/227, 243, 284, 285; 4/34, 42, 49, 56, 142, 169.

pılan Mekkî ile alakalı hali hazırda yazılagelen akademik yazılar da mevcuttur. Onunla alakalı daha önce yapılmış tezlerden bahsedilecek olursa, Durmuş Ali KAYAPINAR'ın *Mekkî ibnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı ve Eserleri*, Servet KILIÇ'ın *Kıraat İlminde Mekkî b. Ebî Tâlib* adlı doktora; Hüseyin CAN'ın *Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye Adlı Tefsirinde Kıraat-Anlam İlişkisi*, Mahmut Şevket ÖZTÜRK'ün, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât* isimli yüksek lisans tezleri zikredilebilir.

Ebû Amr Osmân b. Ebî Bekr b. Hamûde es-Sûfî b. ed-Dâbit (ö. 440/1048)

Ebû Amr'ın asıl şöhreti onun muhaddislik, edebîlik ve dilbilimciliğiyle alakalıdır. Meşhur şairlerin Kayrevan'a gelerek onunla edebî mülâkâtlar yaptığı aktarılmıştır. Kıraat ilmiyle alakadar olmuştur fakat hocaları ve talebeleriyle alakalı bilgi bulunmamaktadır. 440/1048 senesinde vefat etmiştir.⁶⁰⁰

Eserleri: Kıraatle alakalı günümüze ulaşmamış bir adet telifi mevcuttur.

el-İktisâd fi'l-Kırââti's-Seb': Yedi kıraat imamının kıraat ve cihleri hususundaki ihtilâflarını beyan eden muhtasar bir eserdir; ancak günümüze ulaşmamıştır.⁶⁰¹

Ebu'l-Hasen Alî b. Abdilganî el-Fihri el-Husrî el-Kayrevanî (ö. 488/1095)

415/1024 veya 420/1029 senesinde Kayrevan'da dünyaya gelmiştir. Soyu Peygamber efendimizin cediti âlisinden Fihri b. Mâlik'e dayandığından dolayı el-Fihri, hasır alım satımıyla şöhret bulduğu veya Husr köyüne mensup olduğu için el-Husrî ve Kayrevan'da dünyaya geldiği için el-Kayrevanî nisbeleriyle anılmıştır. Yaşlılığında görme yetisini kaybettiği için

⁶⁰⁰ İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/22; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 344.

⁶⁰¹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 363.

Keffîf, Mekkûf, Darîr gibi lakaplarla da anılan Husrî ilk eğitimini Kayrevan'da almıştır. Kayrevan işgal edilince bir süre Sebte'de bulunmuş daha sonra İşbîliye hükümdarı olan Ebu'l-Kâsım el-Mu'temid-Alellâh'ın (ö. 487/1094) çağrısıyla Endülü's'e gelmiştir. İşbîliye'de bir süre bulunup Dâniye, Mâleka, Sarakusta, Meriye, Mürsiye, Belensiye gibi Endülü's'ün birçok şehrini dolaşmış, ardından Fas'ın Tanca şehrinde ikamet etmiştir. Ebû Afîk İbn Ahmed el-Mısri, Abdülazîz b. Muhammed ve Ebû Ali İbn Hamdûn el-Celûli gibi ulemâdan kıraat dersleri görmüş; hatta Ebû Bekir el-Kasrî'ye kıraat-i seb'a ihtilaflarını doksan kez başından sonuna kadar dinletmiştir.⁶⁰²

Hayatını sürdürdüğü beldelerin hemen hepsinde kıraat okuma ve okutma faaliyetlerinde bulunan Husrî, özellikle Kayrevan'ı da içine alan Kuzey Afrika bölgesinde kıraat âlimi olarak şöhret bulmuş, bu hususta söz sahibi olmuştur. Ebû Dâvûd Süleyman b. Yahya el-Me'âfirî kıraat konusunda onun rahle-i tedrisinde bulunmuş; Ebu'l-Kasım b. Savvâf da kıraate yönelik yazdığı kasideyi ondan rivayet etmiştir. Kıraat ilmine olan vukufiyetinin yanında edebiyat ve şiir hususunda da üstün bir yeteneğe sahip olan Husrî'nin, zekası, dil kabiliyeti ve edebi üslubuyla döneminin en etkili şahsiyetleri arasına girdiğinden, ayrıca padişahların dahi kendisine yüksek tevccüh gösterip şiirleri karşılığında ona ödüller verdiklerinden bahsedilmektedir. Husrî, 488/1095 senesinde Endülü's'ten sonra gittiği Kuzey Batı Afrika'nın Tanca şehrinde vefat etmiştir.⁶⁰³

⁶⁰² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 282; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 550.

⁶⁰³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 314-315; İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 627-628; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 425; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ = İrsâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, 1808; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/331-334; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hasan b. Alî el-Kustantîni İbn Kunfüz, *Kitâbü'l-Vefeyât*, thk. Âdil Nüveyhiz (Beyrut: Dâru'l-Evkâfi'l-Cedide, 1983), 259-261; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/26-27; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 21/249-251; Süyûtî, *Buğyetü'l-ü'ât*, 2/176-178; İbn'ü-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/381; İsmail Durmuş, "Husrî" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 18/414-415

Eserleri: Yukarıda da bahsi geçtiği üzere muhelif konularda insanları etki altında bırakan, kafiyeli, cinaslı manzum telif ve şiirleriyle şöhret bulmuştur. Özellikle memleketi Kayrevan'ın işgali sonrası, doğup büyüdüğü yeri terk etmek zorunda kalan müellifin üzüntü ve özlemlerini kaleme aldığı bir ağıt olan “*Kayrevan Kasîdesi*”,⁶⁰⁴ onunla özdeşleşmiş en önemli nazım eserlerindedir. Kıraatle alakalı da yine şiirsel uslupla ele aldığı önemli bir eseri mevcuttur.

a) Kasîdetü'l-husriyye fî kırâati Nâfi': *Kasîdetü'r-râiyye* veya *Kasîdetü'l-husriyye* olarak bilinen bu eser İbnü'l-Cezerî'nin de ana kaynakları arasında yer almaktadır. 209 beyitten oluşan kaside aşere imamlarından Nâfi' b. Abdurrahmân'ın kıraati ile alakalıdır. Ebû Amr ed-Dânî den farklı olarak kasidesinde Vers'ın rivayetlerini Kâlûn'dan önce kaleme almış, bu hususta Kâsım b. Firrûh eş-Şâtübî ile ittifak etmiştir. Ziriklî'nin 212 beyit olarak aktardığı kasidenin İbn Yûnus el-Gâfikî ve İbn Azîme tarafından şerhedilmiş; ayrıca Tevfîk b. Ahmed el-Abkarî'nin kalemile tahkiki yapılmış, 2002 senesinde yayımlanmıştır.⁶⁰⁵

Ebû Alî el-Hasen b. Halef b. Abdillâh b. Bellîme el-Herrâzî el-Melîlî el-Kayrevanî (ö. 514/1120)

İbn Bellîme ismiyle şöhret bulan âlim hicrî 427 veya 428 senesinde Kayevan'da dünyaya gelmiştir. O, kıraat ilmiyle yoğun ilgilenerek bu sahada derin bir vukufiyet kazanmıştır. Kayrevan'da

⁶⁰⁴ *Tâiyyetü'l-Husrî* olarak da bilinir bu kaside İbn Bessâm'ın *ez-Zâhire'*inde yirmi sekiz, Şerîşî'nin *Şerhu Makâmâtü'l-Harîr'*inde otuz beş, İbn Nâcî'nin *Meâlimü'l-îmân'*, Hasan Hüsnî Abdülvehhâb'ın *el-Müntehabü'l-medres'*si ve Escorial Library'deki bir yazmada elli sekiz ve yine aynı kütüphanedeki bir başka eserde kırk beyti bulunmaktadır. Mükerrerleri hariç beyit sayısı altmış dokuzdur. Bk. Durmuş, “Husrî”, 18/414-415

⁶⁰⁵ Alî b. Abdilganî el-Fihri el-Kayrevânî *Husrî, Kasîdetü'l-husriyye fî kırâati Nâfi'*, thk. Tevfîk b. Ahmed el-Abkarî (Mısır: Mektebetü Evlâdî'ş-Şeyhi li't-Türâs, 2002), 3-77; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1337, 1344; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 1/110; *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/693.

Alî Ebî Bekr el-Kasrî, Hasan b. Alî el-Celûlî, Ebu'l-Âliye el-Bendûlî, Abdu'l-Hak el-Cellâd, Osmân b. Bilâl ez-Zâhid, Abdulmelik b. Dâvûd el-Kastallânî, Ahmed el-Hicrî, Ömer b. Ebi'l-Hayr el-Harrâz, Muhammed b. Ebi'l-Hasen, Abdulmecîd b. Abdu'l-Gavî, Ebû İshâk b. el-Acemî gibi önemli ulemânın ders halkasına girmiş ve onlardan kıraat okumuştur. İbn Bellîme daha sonra Mekke'ye bir yolculuk gerçekleştirmiş ve yaşadığı dönemde Mekkelilerin kıraat âlimi olarak şöhret bulan Ebû Ma'şer et-Taberî'den⁶⁰⁶ (ö. 478/1085) kıraat dersleri almıştır. Ardından Mısır'a bir ilim yolculuğu gerçekleştirmiş, orada ise Alî Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Kazvînî ve Abdu'l-Bâkî b. Fâris'den ders almış; ayrıca Ahmed b. Nefîs'den Ezrak tarikiyle Verş rivayetini, Yezîdî tarikiyle ise Dûrî rivayetini okumuştur. Birçok âlimden ders alan İbn Bellîme aynı zamanda Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hatîe, Abdurrahman b. Halef b. Atıyye, Ebu'l-Hasen İbn Azîme, Yahya b. Saîd el-Kurtubî, Muhammed b. Abdi'r-Rahmân el-İşbîlî gibi önemli kişilerin yetişmesine de katkıda bulunmuştur. Müellif 514/1120 senesinin Recep ayında Mısır'ın İskenderiye şehrinde vefat etmiştir.⁶⁰⁷

İbn Bellîme eğitiminin büyük bir kısmını Kayrevan'da geçirmekle birlikte Mısır'da da uzun süre kalmış ve kıraat sahasındaki faaliyetlerini orada da hatırı sayılır bir süre yürütmüştür. Onun, kıraat alanında Kayrevan-Mısır ilişkisin-

⁶⁰⁶ Taberistan'da dünyaya geldiği için Taberî nisbesi ile meşhur olan Ebû Ma'şer, ilim tahsili gayesiyle birçok yolculuk yapmış, Râgib el-İsfahânî ve Ebu'l-Fazl er-Râzî'den kıraat dersleri almıştır. Mekke'de kıraat hususunda nam salan Taberî'nin kaynaklarda kıraate yönelik *et-Telhis fi'l-kırâ'ati's-semân*, *Kitâbü Sûkıl-'arûs, el-Câmi' fi'l-kırâ'ati'l-'aşr*, *Muhtasar fi ifrâdi kırâ'ati'l-İmâm Ebi 'Amr b. el-'Alâ*, *Kitâbü'r-Reşâd fi şerhi'l-kırâ'ati's-şâzze*, *Tabakâtü'l-kurrâ*, *Kitâbü'l-'Aded*, *Ta'dâdü'l-ây*, *Kitâbü'l-Mesâhif* gibi kitaplarından bahsedilmektedir. Bk. Ali Turgut, "Ebû Ma'şer et-Taberî" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 10/185, 186.

⁶⁰⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 261; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 11/328; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/211; Mahfûz, *Terâcim*, 1/121; Muhammed Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mu'cemü'l-huffâzi'l-Kur'ân 'ibra't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 2/75.

den bahsedildiğinde akla ilk gelen ulemâdan biri olduğu da vurgulanabilir.

Eserleri: Müellifin kıraat ilmine yönelik vukufiyetinin önemli bir işareti olan ve kendisinden sonra gelen birçok kıraat kitabına kaynaklık eden mühim bir eseri vardır.

a-Telhîsu'l-ibârât bi-latîfi'l-işârât fî kırââtî's-seb': Müellifin yedi kıraate yönelik kaleme aldığı önemli bir eserdir. Yazarın da ifadesiyle “kitabı okumak isteyenlere onu anlamayı, istifade etmek isteyenlere ise onu akılda tutmayı kolaylaştıran” bir üslup ile kaleme alınmıştır. Birçok kıraat müellifinin referans gösterdiği eserde isimler ile kaynaklar çoğunlukla hazfedilmiş, fayda mülahaza edilmedikçe sebeplerle illetlere yer verilmemiş, şöhret bulan ve intişar eden rivayetlere yer verilmiştir. Eserin iki adet yazma nüshasından biri Mısır'da İbrahim Alî Şahhâte'nin⁶⁰⁸ (ö. 1429/2009) kitaplığında; diğeri ise Pakistan İslâmî Araştırmalar Enstitüsü'nde bulunmaktadır.⁶⁰⁹

3.4. KIRAAT TELİFİ BULUNMAYAN KAYREVANLI KURRÂ

Ebû Alî Şakrân b. Alî el-Hemezânî⁶¹⁰ (ö. 168/784)

Kayrevan'ı vatan edinen ilk kıraat âlimlerinden ve tâbîinden olan Şakrân'ın kendisine ait olan bir küttâbta meccanen uzun yıllar kıraatle fıkıh dersleri verdiğiinden bahsedilmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in Kayrevan'a yolladığı heyet içerisinde bulunan

⁶⁰⁸ İçlerinde Eymen Rüşdî Süveyd'in de bulunduğu onlarca âlimin hocası ve Mısır'ın son devir kıraat âlimlerinden olup, sayıları otuzu geçen eserde imzası bulunmaktadır.

⁶⁰⁹ Ebû Alî el-Hasen b. Halef b. Abdillâh el-Herrâzî el-Melîlî el-Kayrevanî İbn Bellîme, *Telhîsu'l-ibârât bi-latîfi'l-işârât fî kırââtî's-seb'*, thk. Sübey' Hamza Hâkimî (Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1988), 6-10.

⁶¹⁰ Abdulhadî Hamîtû bu zatın nisbesini “Hemedânî” şeklinde “dâl” harfiyle zikretmiştir. Bk. Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 52.

ve orayı vatan edinen Şakrân, Zünnûn-i Mısırî'nin de hocalığını yapmıştır.⁶¹¹

Kerem b. Hâlid el-Mağribî et-Tûnisî (ö. ?)

Doğum ve vefat tarihleriyle alakalı net bir bilgi bulunmayan Kerem b. Hâlid, İmam Nâfi'nin meşhur on râvisinden biri olduğundan dolayı ilk tabaka Kayrevanlı ulemâdan kabul edilmiştir. İbn Mücahid Nâfi'nin râvilerini zikrederken ondan "Mağribli bir adam"⁶¹² şeklinde söz etmiştir. Zehebî onun Nâfi' b. Abdirrahmân'ın arkadaşı olduğuna,⁶¹³ İbn Cezerî ise Kerem'in Medine'ye giderek Nâfi'den ders aldığından ayrıca faziletli, adil ve zâhidliğine vurgu yapmıştır.⁶¹⁴ Ahmed b. Cübeyr el-Antâkî ise Kerem'den kıraat rivayetlerinde bulunmuştur.⁶¹⁵

Ebû Abdillâh Esed b. el-Furât b. Sinân (ö. 213/828)

Kayrevan yöresinin bilinen en eski Kur'ân öğreticilerindedir. Kaynaklarda doğum tarihiyle alakalı ittifak bulunmamakta ve hicrî 143 ile 145 tarihleri zikredilmektedir. Ebû Abdillâh'ın babası Kayrevan'a, Ebu'l-Hattâb el-İbâzî'yi öldürmek amacıyla Horasan'dan İbnü'l-Eş'as'in⁶¹⁶ ordusuyla birlikte gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Ebû Abdillâh İfrîkiye'nin muhtelif yerlerinde farklı hocalardan ders almış, 'ya giderek orada ilim tahsil etmiştir. Tunus'da da dokuz yılını geçiren Esed, nihayetinde Kayrevan'ı yurt edinmiş, burada yaklaşık elli sene ilimle meşgul olmuştur. Kayrevan'ın çeşitli küttâblarında Kur'ân hıfzı yaptırdığı ve kıraat dersleri verdiği ifade edilen Esed hicrî 213 yılında Sıklıyye'de (Sicilya) vefat etmiş, orada kendi adına yaptırılân mescidin yanına defnedilmiştir.⁶¹⁷

⁶¹¹ Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 59; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/222-223.

⁶¹² İbn Mücahid, *Kitâbü's-Seb'a*, 64.

⁶¹³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 122.

⁶¹⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/32.

⁶¹⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 279; Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 142.

⁶¹⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/172.

⁶¹⁷ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 81-83; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/172-189; Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-*

Hasnûn ed-Debbâğ (İbn Zebîbe) (ö. ?)

İbn Zebîbe ismiyle ma'ruf olan Hasnûn'un doğum ve vefat tarihleriyle alakalı bilgiye rastlanılmamaktadır. Onunla alakalı malumat Ebu'l-Arab'ın tabakâtındaki Ebû Hâlid Abdî'l-Hâlik ile alakalı biyografisinden⁶¹⁸ elde edilebilir. İbn Zebîbe'nin müttekî, âbid, zâhid kurrâlardan olduğu ve Behlûl b. Râşid'in arkadaşı olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca onu diğer Kayrevan kurrâlarından ayıran önemli bir özelliği de Kur'ân-ı hoş bir lahn ile okumasıdır. Öyle ki onun edası ve tavrı çok beğenildiğinden dolayı "Lahnu'l-Hasnûnî" adıyla ona has bir makamdan⁶¹⁹ bahsedilmiştir. İbn Zebîbe'nin, Kur'ân'ın sanatsal ve musikî yönünü öne çıkaran bir kârî olması hasebiyle Kayrevan kıraat tarihinde ayrı bir yerinin olduğu söylenebilir.⁶²⁰

Ebû Abdillâh Muhammed b. Berğûs el-Karevî (ö. 272/885)

Doğum tarihiyle alakalı net bir bilgi bulunmayan İbn Berğûs, 225/840 senesinde İfrikiyye yöresine göç eden Yahya b. Vakkâr'ın talebelerindendir. İbn Berğûs, Nâfi' kıraatini Yahya'dan arz yoluyla almış ve Esed b. el-Furât'tan da dinlemiştir. Kayrevan'da kıraat dersleri veren Karevî'ye Ebû Temîm Muhammed b. Ahmed b. et-Temîmî⁶²¹ ve Ebû Yahya el-Batîh⁶²² gibi önemli âlimler talebelik yapmış ve ondan rivayetlerde bulunmuşlardır. Karevî'nin Kayrevan dışına herhangi bir rihle yapıp yapmadığına dair net bir bilgi olmamakla birlikte, kıraat alanında

medârik, 3/291-309; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/3-26.

⁶¹⁸ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 63-64.

⁶¹⁹ Ebu'l-Arab'ın ifadesindeki "lahn" kelimesi Türkçe'ye "makam, ezgi, nağme" olarak tercüme edilmektedir. "Nağme" kelimesi kısa aralıkta yapılan musiki geçişlerini, tını ve melodi manalarını muhtevîdir. "Ezgi" ise 'makamla söylenen güzel ses dizisi' manasınadır. "Makam" ise 'bir dizinin işleniş şekline verilen ad' olarak tanımlanmıştır. Bu üç ifade de çeviride uygun olmakla beraber en münasip sözcüğün "makam" olacağı kanaatiyle onu tercih ettiğimizi ifade edebiliriz.

⁶²⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 64; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 281.

⁶²¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/104.

⁶²² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/408.

ki derin bilgi ve becerisi sebebiyle başka yörelere gidip farklı ders halkalarına oturduğuna dair görüşler belirtilmiştir. O sadece Nâfi' kıraatinin tedrisiyle meşgul olmamış, diğer kıraat ve rivayetlerden de öğrencilerine talimde bulunmuştur. Öyle ki dönemin yöneticilerinden İbn Tâlib onu ziyaret ederek Nâfi' kıraati haricinde başka bir kıraati okutmaması konusunda onu uyarmıştır. Bu hadise aynı zamanda onun döneminde Kayrevan'da tek bir kıraat okutulması yönünde yönetsel bir baskının var olduğuna işaret etmektedir. İbn Berğûs 272/885 yılında vefat etmiştir.⁶²³

Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed. b. Ömer b. el-Hayrûn (ö. 301/913)

Doğum tarihi ile ilgili net bir bilgi bulunmayan İbn Hayrûn, Kayrevan şeyhulkurrâsı Muhammed b. Ömer b. el-Hayrûn el-Meâfirî'nin oğlu ve talebesidir. Kıraat ilminde babasının yolunu tutmuş, ondan öğrendiklerini Kayrevan halkına aktarmıştır. İbn Hayrûn Irak'a rihle düzenlemiş ve orada muhtelif âlimlerden dersler almıştır. Terâcim kitaplarında tam ismi Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed. b. Ömer olan oğul İbn Hayrûn ile tam ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Meâfirî olan baba İbn Hayrûn arasında ciddi bir karışıklık söz konusudur. Hatta bu sebepten dolayı bazı eserlerde Ebû Ca'fer İbn Hayrûn'a kıraat ilmiyle ilgili; *el-İbtidâ ve't-temâm fi'l-kırâât* ve *el-Elifât ve'l-tâmât fi resmi'l-mushaf* adıyla çeşitli eserler nispet edilmiştir. Söz konusu eserlerin Ebû Ca'fer'e nispetinin nedeni, tarih ve terâcim kitaplarında babasıyla karıştırılmasıdır.⁶²⁴

⁶²³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/104; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 281.

⁶²⁴ Kayrevan halkının önceleri Hamze Kırâati'ni okudukları; Ebû Abdillâh'ın Kayrevan'a gelişiyle birlikte Nâfi' Kırâati'nin tanındığı ve yaygınlaştığı bildirilir. Bahsi geçen "karışıklık" sebebiyle Kayrevan'da Nâfi' Kırâati'nin yaygınlaşması, Ebû Ca'fer İbn Hayrûn'a da bağlanmıştır. Öte yandan İbnü'l-Cezerî, Ebû Ca'fer İbn Hayrûn'un künyesini "Ebu'l-Hasen" şeklinde kaydetmiştir. Ebû Ca'fer İbn Hayrûn ve Ebû Abdillâh İbn Hayrûn'un birbirleriyle karıştırılması ve baba-

Bu karışıklığa baba İbn Hayrûn'un biyografisinde genel hatlarıyla değinilecektir. Oğul İbn Hayrûn genç yaşta Şia yönetimi tarafından 301/914 senesinde öldürülmüştür.⁶²⁵

Yûnus b. Ebî'n-Necm el-Müeddib et-Trablusî (ö. 305/917)

Hakkında çok fazla malûmât bulunmayan Trablusî'nin âbid ve zâhid bir kıraat alimi olduğundan bahsedilmiştir. Yalnızca Mâlikî'nin Riyâdu'n-Nüfûs isimli eserinde kısa bir biyografisi bulunan kıraat aliminin edebî yönünün oldukça kuvvetli olduğu vurgulanmış ve 305/918'de vefat ettiği zikredilmiştir.⁶²⁶

Ebû Bekr b. Beşîr el-Muallim (ö. 309/902)

Kayrevan'ın meşhur âlimi imam Sahnûn'a öğrencilik yapan Yahyâ b. Ömer'in⁶²⁷ talebesidir. İlim yönüyle birlikte ibadet tarafı da şöhret bulmuş âlimlerdendir. Mâlikî mezhebinin mensûbu ve sıkı bir savunucusu olan Ebû Bekr Kayrevan'da uzun yıllar Kur'ân ve kıraat öğreticiliği yapmıştır. Öğreticilik yaptığı sıralarda Mâlikî mezhebinin yeni ve hızlı bir şekilde yayıldığı, aynı zamanda bu mezhebin intişârıyla Nâfi' kıraatinin İfrîkiye beldelerinde çok fazla rağbet gördüğü düşünülerek Ebû Bekr'in de bu kıraati öğrettiği varsayımı tabakât kitaplarında yer almıştır. 309/902 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶²⁸

Lokmân b. Yûsuf el-Ğassânî (ö. 318/930)

Yahyâ b. Ömer ve İsâ b. Miskîn gibi o da meşhur Kayrevan âlimi Sahnûn'un talebelerinden dersler almıştır. Bir dönem Mısır'a gitmiş ve orada Ebû Abdullah b. Hayrûn'un da hocası olan Muhammed b. Saîd el-Enmâtî'den Nâfi' kıraatinin Vers rivayetini talim etmiştir. Nâfi' kıraati hususunda mahir olan Lokmân'ın uzun yıllar Kayrevan'da kıraat okuttuğu ifade edil-

sıyla ilgili daha detaylı bilgi için bk. Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 284-294

⁶²⁵ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 2/112-113; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 73; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/245.

⁶²⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/71.

⁶²⁷ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 2/356; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/396-406.

⁶²⁸ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 2/356.

miştir. O yalnızca kıraat alanında ihtisas yapmamış ayrıca aralarında lugat, hadîs, tabakât gibi dalların da bulunduğu on iki fenne hâkimiyetiyle öne çıkmıştır. İnsanların ondan öğrenmek için büyük iştihak sahibi olduğundan bahsedilen Lokmân'ın talebelerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 318/930'da vefat etmiştir.⁶²⁹

Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm b. Temâm b. et-Temîmî (ö. 333/944)

Ebu'l-Arab kıraat ve diğer birçok ilim dalında uzmanlaşmış, imam Sahnûn'un talebeleri olan Yahyâ b. Ömer, Îsâ b. Miskîn, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Tâlib'ten dersler almıştır. Kıraat alanında ihtisas sahibi olan Ebu'l-Arab bu alanda herhangi bir telif vücuda getirmemiş, hadis ve özellikle "ricâl ilmi" olarak da bilinen tabakât alanında birçok eser yazmıştır. Hattâ bu çalışmada da zaman zaman başvurulan *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye*⁶³⁰ isimli biyografi eseri onun en meşhur teliflerindedir. *Tertîbü'l-medârik*'te Ebu'l-Arab'ın kırâat-i seb'a sahasında uzmanlaştığı ve onun kıraat alanında derinlik sahibi olan İbn Berğûs'dan da dersler aldığı yazılmıştır.⁶³¹ Ebu'l-Arab'ın yedi kıraatle alakadar olduğu ve o alanda dersler gördüğü bilgisi dikkat çekicidir zira bu veri, doğuda hicrî 324 senesinde vefat eden "müsebbi'u's-seb'" namı İbn Mücâhid'in etkisinin Kayrevan'a da süratle ulaştığını ifade etmektedir. İbn Mücâhid etkisinin ve neşet eden yedili kıraat düzeninin doğudan Kayrevan'a süratle intikal etmesi Ebu'l-Arab gibi âlimlerin rihleleri yahut rihle yapanların verdikleri dersler neticesinde olmuştur. Ebu'l-Arab 323 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶³²

⁶²⁹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 5/296, 297.

⁶³⁰ bk. Ebu'l-Arab, *Tabakât*.

⁶³¹ Kadî 'İyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 3/336; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 296.

⁶³² Kadî 'İyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 5/323-326; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/38; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 296.

Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Vişâh el-Lebbâd (ö. 333/944)

İbn Lebbâd olarak meşhur olan âlim özellikle Mâlikî fıkhı üzere dersler görmüş ve bu hususta zamanının en iyileri arasında yer almıştır. Yahyâ b. Ömer ve Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin yayılmasında önemli rolü olan Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Ahmed b. Tâlib el-Kadî gibi Sahnûn'un en önemli talebelerinden ders almıştır. İbn Lebbâd Kur'ân-ı Kerîm'in kıraati, i' râbî, ahkâmı, nâsih-mensûhu hususunda derinleşmiş ve öğrendiklerini içlerinde Ebû Muhammed b. Ebî Zeyd el-Kayrevanî'nin de bulunduğu talebelerine aktarmıştır. İbn Tâlib'in talebesi olması ve Mâlikî mezhebine olan bağlılığı hasebiyle terâcim kitaplarında onun daha ziyade Nâfi' kıraatini okuyup okuttuğu ifade edilmiştir. 333/945 senesinde Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶³³

Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Kasrî (ö. 334/945)

Kaynaklarda doğum tarihi ile alakalı bilgi bulunmayan kıraat âlimi Ebû İshâk'ın âbid, zâhid, çok duygusal ve ince ruhlu biri olduğundan bahsedilmektedir. Debbâğ biyografi kitabında onunla alakalı birçok bilgiyi aktarmış; ancak talebeleri yahut hocaları ile alakalı herhangi bir ifade kullanmamıştır. İlmî vasıflarının yanında iyi bir Kur'ân okuyucusu da olan Ebû İshâk'ın etkileyici bir tarzı olduğu ve her okuduğunda ağladığı söylenmiştir. Şîî fırkasının zulmüne maruz kalmış, onlara karşı ayaklanmış; ancak hapse atılmış ve 334/946 yılında orada vefat etmiştir.⁶³⁴

Ebû Süleyman Rabî' b. Atâillâh el-Kattân (ö. 334/945)

İbnü'l-Lebbâd'ın taleberindedir. Onun gibi nahiv, fıkıh, hadisin yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri, manası ve kıraati hususunda yetkin bir isim olmuştur. Ebû Süleyman ilim tah-

⁶³³ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 5/286-295; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/21-27; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 1/117.

⁶³⁴ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/39-41.

sili için önce Mısır'a gitmiş, orada çeşitli hocalardan derse almış, ardından Mekke'de bulunmuş ve özellikle Ebû Muhammed b. Yezîd el-Mukrî el-Mekkî'nin⁶³⁵ ders halkasında bulunmuştur. 334/945'te Mehdiye şehrinin muhasarası esnasında şehit olmuştur.⁶³⁶

Ebû Bekr Muhammed b. el-Feth el-Müeddib b. Savâf (ö. 345/955)

Sahnûn talebeleri olan Yahyâ b. Ömer ve Muhammed b. el-Furât'ın ders halkasında bulunmuş, Kayrevan Camisi'nde imamet görevini üstlenmiş Kur'ân ve kıraati konusunda yetenekli, güzel okuyuşu hasebiyle "mukrî" lakabı ile anılmış bir âlimdir.⁶³⁷ Mâlikî ise onunla alakalı "sünnet üzere olan, ehl-i bid'at karşıtı, fâdıl, salih ve hâfız" ifadelerini kullanmıştır. Ebu'l-Kâsim Abdurrahman el-Ğâfikî⁶³⁸ ondan kıraat almış; Ebû Bekr el-Lebbâd⁶³⁹ ve İbn Zeyyâd⁶⁴⁰ ise ondan ders dinlemişlerdir. 345/955 senesinde Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁴¹

Ebû Bekr Muhammed b. Mes'ûd et-Temîmî (ö. 345/955)

Sahnûn'un arkadaşı olan Ebû Bekr Alî Ceble b. Hamûd'un⁶⁴² talebeliğini yapmış, kıraat ilminin yanında muhaddis ve fakih kimliği de olan bir âlimdir. Muhtelif beldelere rihleler yapmış ve Kayrevan'a dönünce uzun bir müddet kıraat dersleri vermiş ve Kayrevan Camisi'nde imamet görevini üstlenmiştir. 345/955 yılında vefat etmiştir.⁶⁴³

Ebû Bekr Yahya b. Halfûn el-Müeddib el-Hevvârî (ö. 347/958)

⁶³⁵ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 5/311.

⁶³⁶ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 5/310-321; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/30-36.

⁶³⁷ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/54.

⁶³⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/151.

⁶³⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/38.

⁶⁴⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/38.

⁶⁴¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/38, 39.

⁶⁴² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/52.

⁶⁴³ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/52-54.

Terâcîm kitaplarında çok fazla ismine rastlanmayan Ebû Bekr'in biyografisine Mâlikî yer vermiştir. İbn Hayrûn'dan kıraat konusunda icazet almış, kısa zamanda Kayrevan'da öğretici ulemâ arasına girmiştir. Mâlikî onu "zamanının kıraat okutucusu" olarak nitelendirmiştir. Kendine ait bir küttâbta tedris faaliyetlerini yürüten Ebû Bekr'in talebeleri arasında Kâsim Abdurrahman el-Ğâfikî (ö. 407/1016)⁶⁴⁴, Rabî'u'l-Kattân'ın kardeşi Ebû Câ'fer Ahmed (ö. 391/1000)⁶⁴⁵, Hakem b. Muhammed b. Hişâm (ö. 310/980)⁶⁴⁶, İsmail b. Ahmed b. el-Karevî (ö. 380/990)⁶⁴⁷ gibi âlimler yer almıştır. Şiî olan Fâtümilere şiddetli karşı çıkışlarıyla bilinen Ebû Bekr bir defasında Hz. Ebû Bekr ve Ömer'den övgü dolu bahsetmesi sebebiyle Şiîler tarafın içerisinde kıraat faaliyetleri yürüttüğü küttâbına kapatılmış ve orada şiddetli bir şekilde darp edilmiştir. 347/958 yılında vefat etmiştir.⁶⁴⁸

Ebu'l-Kâsim Hakem b. Muhammed b. Hişâm el-Kuraşî el-Mukrî (ö. 370/980)

İbn Hayrûn'un öğrencilerinden olan Ebû Bekr Hevvârî'nin yetiştirdiği kıraat âlimlerindendir. Ebu'l-Kâsim Kayrevan'a hicrî 305 senesinde yerleşmiştir. Mısır'a ilim yolculuğu gerçekleştiren âlim, orada kıraat ehli birçok kıraat hocasından dersler almış, daha sonra oradan Hac yolcuğu gerçekleştirmiş ve oradan da Irak'a giderek kıraate dair derslerle meşgul olmuştur. Ebu'l-Kâsim Endülüs'e de çeşitli zamanlarda birçok rihle gerçekleştirmiştir. Endülüs'e daha çok, Kayrevan'da dönem dönem Şiî baskısı görmesi ve hapse atılması sebebiyle gittiğinden bahsedilmiştir. İbn Faradî onun insanlara kıraat eğitimi vermesinin yanında kendisinden hadis yazanların da bir hayli çok ol-

⁶⁴⁴ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/151.

⁶⁴⁵ Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 5/321.

⁶⁴⁶ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 1/143.

⁶⁴⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/162.

⁶⁴⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/96, 97.

duğundan bahsetmiştir. Kendisinden kıraat okuyanlar arasında *Kitâbü't-Tahkîk fi'l-kırâati's-seb'* isimli telifin sahibi olan Ahmed b. Abdilkâdir b. Sa'îd el-İşbîlî'nin⁶⁴⁹ bulunduğu ifade edilmiştir. Ebu'l-Kâsim 370/980 yılında Endülüs'te vefat etmiştir.⁶⁵⁰

Ebû Muhammed Abdullah b. İshâk İbn Tebbân (ö. 371/981)

311 yılında dünyaya gelen İbn Tebbân, İbn Lebbâd'ın talebelerindedir. Kıraat ve Kur'ân ilimlerinin yanında hadis, kelam, lügat, matematik, yıldız ilmi gibi birçok alanda da insanların rağbet gösterdiği bir âlim olmuştur. Fesahatiyle nam salmış olan İbn Tebbân birçok mezhebin detaylarına hâkim olmakla birlikte özellikle Mâlikî fıkında önemli bir konuma gelmiştir. Hatta bu mezhebe bağlılığı sebebiyle Fâtımî yönetimiyle ters düşmüştür. Kaynaklarda zamanının en kuvvetli Kur'ân hâfızı olduğuna dair ifadeler olan İbn Tebbân 37/981'de vefat etmiştir.⁶⁵¹

Ebû Abdillâh Ahmed b. Abbâs el-Müeddîb (ö. 374/984)

Kayrevanlı kıraat âliminin hoca ve talebeleriyle alakalı bilgi yoktur. İsmine sadece Inscriptions arabes de Kaioruan adlı batılı bir kaynaktan rastlanmaktadır. 374/984 senesinin Ramazan ayında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁵²

Ebû Abdillah Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. İbrahim b. en-Nu'mân el-Kuraşî el-Fihri el-Karevî (ö. 378/988)

329 senesinde Kayrevan'da dünyaya gelen Karevî, yörenin en önemli kurrâdandır. Kıraat hususundaki ilk eğitimlerini Kayrevan'da Ebû Bekr Muhammed b. el-Feth el-Müeddîb ve Ebû Bekr el-Hevvârî'den almıştır. İbn Cezerî Karevî'nin bu iki hocasından bahsetmemiştir. Bunun sebebi olarak da Cezerî'nin Ebû Bekr Muhammed ve Hevvârî hakkında bil-

⁶⁴⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/70.

⁶⁵⁰ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 1/143, 144.

⁶⁵¹ Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 431.

⁶⁵² Bernard Roy - Paule Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan* (Paris: Librairie C. Klincksieck, 1950), 1/274.

gi sahibi olmaması ve onların tercümelerine yer vermeme-
si zikredilmiştir. ⁶⁵³

Ebû Abdillâh el-Karevî hayatını ilim yolculuklarıyla geçirmiş-
tir. O ilk rihlesini önemli hocalardan kıraat dersleri aldığı
Mısır'a yapmıştır. Orada Verş rivayeti konusunda önemli bir
şöhreti olan İsmail en-Nehhâs'ın talebesi Ahmed b. Üsâme el-
Mısırî'den⁶⁵⁴ (ö. 356/966), Bağdat'tan Mısır'a gelmiş olan Ebu'l-
Feth el-Bağdâdî'den⁶⁵⁵ (ö. 359/969), Ebû Ahmed b. el-Hüseyn es-
Sâmirî'den⁶⁵⁶ (ö. 386/996) ve Verş rivayetinde önder olan müfes-
sir Ebû Bekr el-Üdfüvî'den⁶⁵⁷ (ö. 388/998) dersler almıştır. Ayırı-
ca İbn Cezerî yer ve zaman belirtmeksizin onun İbn Mücâhid'in
talebelerinden Ebû Ahmed b. İbrahim el-Bağdâdî'den⁶⁵⁸ de ders
aldığını söylemiştir. ⁶⁵⁹

Ebû Abdillâh Mısır eğitiminin yanında uzunca süre Bağdat'ta
da bulunarak orada kıraat eğitimini devam ettirmiştir. Terâcım
kitaplarında onun eğitim metodunun yazıyla olmadığından ve
ezber yöntemini kullandığından hatta bunun Kayrevan ulemâsı
arasında çok fazla rastlanmayan bir durum olduğundan bah-
sedilmiştir. ⁶⁶⁰

Ebû Abdillâh Kayrevanlı olmasına rağmen gerek ilim rih-
leleri ve gerekse Fâtımî idarecilerinin baskıcı politikaları sebe-
biyle memleketinde uzun süre bulunamamış; ömrünün büyük
kısımını ilim seferleri için Mısır ile Bağdat'ta, idari baskılardan
uzak kalmak için ise Endülüs'te geçirmiştir. Endülüs'te uzun
yıllar kıraat müderrisliği yapan kurrâ orada birçok öğrenci ye-

⁶⁵³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132.

⁶⁵⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/38.

⁶⁵⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/68, 69.

⁶⁵⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/415-417.

⁶⁵⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/198, 199.

⁶⁵⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/36.

⁶⁵⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 302.

⁶⁶⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 302.

tiştirmiş, Ebû Amr et-Talemenkî, Yayha b. Sellâm'ın tefsirini ihtisar eden Abdurrahman b. Mervân el-Kanâzi'î (ö. 413/1022) gibi önemli zatların yetişmesinde rol almıştır. Ebû Abdillah 378/988' de Kurtuba'da vefat etmiştir.⁶⁶¹

Ebû İbrahim İsmail b. Ahmed el-Karevî el-Mehdî (ö. 380/900)

Ebû İbrahim, biyografilerine yer verilen birçok çağdaşında rastlanıldığı gibi İbn Hayrûn'un arkadaşı olan Ebû Bekr e-Hevvârî'den kıraat ilmini ahzetmiştir. İlim rihleleri de yapan Ebû İbrahim Mısır'a gitmiş ve Nehhâs'ın talebelerinden Ebû Alî Vasîf el-Hamrâvî'nin⁶⁶² ders halkasında bulunmuştur. İbn Cezerî onun çok fazla mahir olmadığından ve *Kitâbü'l-Hâdî* sahibi İbn Süfyân haricinde kendisinden ders alan olmadığından bahsetmiştir. Ebû İbrahim 380/900 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁶³

Halefullâh b. Süleymân el-Becelî (ö. 382/902)

Biyografi eserlerinde ismi zikredilmemiş, kendisine sadece batılı bir müellifin Kayrevan'la alakalı eserinde değinilmiştir. İlim ve Kur'ân ehli olarak vasıflanan kıraat âlimi 382/902nin Recep ayında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁶⁴

Ebû Ca'fer Ahmed (ö. 391/1000)

Zikri daha önce geçen Rebû'l-Kattân'ın kardeşidir. Kayrevan'da Ebû Bekr el-Hevvârî'nin, Mısır'da ise Muhammed b. Saîd el-Enmâtî'nin⁶⁶⁵ tedrisinden geçmiştir. Endülüs'te de yirmi yıl kalan ve orada dersler veren kıraat âlimi, ilim rihlelerinden sonra nihai olarak Kayreven'da kalmış, vefatına kadar burada dersler vermiştir. Ebû Ca'fer 391 yılında vefat etmiştir.⁶⁶⁶

⁶⁶¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132.

⁶⁶² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/359.

⁶⁶³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/162.

⁶⁶⁴ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/286.

⁶⁶⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/146, 147.

⁶⁶⁶ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 5/321.

Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zevîlî (ö. 391/1000)

Kıraat, nâsîh, mensûh, tefsir gibi birçok Kur'ân ilminde kendi asrında önde gelen ulemâdan olduğu söylenmiştir. Talebeleri, hocaları ve ilim yolculuklarına dair bilgi bulunmayan Ebû Bekr, 391/1000'de memleketi Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁶⁷

Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed el-Bekrî el-Cebenyânî (ö. 399/1008)

Ebû İshâk çok küçük yaşlarından itibaren dinleme yoluyla Kur'ân ilimlerini ve Arapça'nın inceliklerini öğrenmiştir. Babası onu kendi mesleğine yönlendirmiş ve bu hususta çalışmalar yaptırmıştır. Ancak Ebû İshâk babasının mesleğini yapmaya razı olmamış hatta bu sebeple evinden uzaklaşarak kendi başına yaşamaya başlamıştır.⁶⁶⁸

Evinden ayrıldıktan sonra ilim öğrenme arzusuyla birçok ulemânın ders halkasına oturmuştur. Verş'in arkadaşı olan Yûnus b. Abdi'l-'Alâ'nın öğrencisi İsâ b. Miskîn'e (ö. 295/907) ve Kadı Ebû Tâlib'in öğrencisi İbn Lebbâd'a talebeli yapmıştır. Muhtelif dallarda ve özellikle kıraat alanındaki eğitimini tamamlayan Ebû İshâk Kur'ân muallimi olarak ders vermeye başlamıştır. O kıraat eğitiminde büyük bir şöhretin sahibi olmuş ve dînî terbiye ile Kur'ân öğretimini birleştirmiştir. Hatta onun "evlatlarınızın Kur'ân'ı dîni sağlam ve güzel olan kişiler tarafından öğrenmesini sağlayınız"⁶⁶⁹ mealindeki sözü bir eğitim düsturu haline gelmiştir.⁶⁷⁰

Ebû İshâk talebelerine sadece Nâfî' kıraatini öğretmiştir. Bunun sebepleri olarak ise; hocalarının bu kıraat üzerine eğitim almaları, döneminde adeta eğitimin el kitabı addedilen

⁶⁶⁷ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/128, 129.

⁶⁶⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 6/222.

⁶⁶⁹ Sözüün orijinali "لا تعلموا أولادكم إلا عند رجل حسن الدين" şeklindedir. Bk. Şelebî, *el-Kırâât bi-İfrîkiye*, 307.

⁶⁷⁰ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 6/222.

Sahnûn'un *Âdâbü'l-muallimîn*'inde bu kıraatin övülmesi ve yaşadığı sırada Nafi' ihtiyarının Kayrevan yöresinde yaygın olması gibi maddeler zikredilmiştir.⁶⁷¹

Ebû İshâk birçok kişinin kıraat alanında icazet almasını sağlamış ve onların eğitimlerinde önemli bir rol oynamıştır. Onun talebeleri arasında Ebû Ca'fer, Ömer b. Müsennâ, birçok yöreye ilim tahsili için rihle düzenlemiş olan Ebû Yûsuf b. Müslim b. Yezîd el-Hadramî ile onun Yezîd, Meysera, Ahmed isimlerindeki kardeşleri zikredilmiştir. Ebû İshâk el-Cebenyânî, Cebenyâne kasabasında 399/1008 senesinde vefat etmiştir.⁶⁷²

İbrahim b. Ahmed el-Kayrevanî ed-Darîr (ö. ?)

Hayatı hakkında çok detaylı bilgi bulunmayan âlimin Kayrevanlı olduğuna dair bilgi veren tek kaynak İbn Cezerî'nin *Gâyetü'n-nihâye*'sidir. İbn Cezerî onun doğum ile vefat tarihlerinden bahsetmemiş, Iraklı şeyhu'l-kurrâ İbn Şenebûz'dan (ö. 328/939) kıraat aldığını, Mansûr b. Ved'ân⁶⁷³ (ö. ?) ve Hüzeli'nin hocası olan Osman b. Mâlik'in⁶⁷⁴ (ö.?) ise İbrahim b. Ahmed'ten kıraat aldığını söylemiştir.⁶⁷⁵

Abdurrahman b. Ahmed el-Kayrevanî (ö. ?)

Doğum tarihiyle alakalı bilgi bulunmayan kıraat aliminin Abdullah Hurşid'e göre Kayrevan'daki kıraat birikimiyle alakalı önemli yönü, onun Verş'ten kıraat alan Mısırlı Dâvûd b. Ebî Tayyibe'ye⁶⁷⁶ (ö. 223/837) yaptığı talebelik sonrası Verş riwayetinin İfrîkiye ve Kayrevan'a girmesini sağlayan ilk kişiler-

⁶⁷¹ Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 65-67.

⁶⁷² Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 6/222.

⁶⁷³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/315.

⁶⁷⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/510.

⁶⁷⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/9.

⁶⁷⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/279, 280.

den olmasıdır.⁶⁷⁷ İbn Cezerî ise sadece İbn Ebî Tayyibe'ye yaptığı talebelikten bahsetmiş diğer özelliğine değinmemiştir.⁶⁷⁸

Abdurrahman'ın Kûfe ehlinde olduğu bildirilen Muhammed b. el-Hasen b. Yûnus en-Nahvî⁶⁷⁹ isimli bir talebesinden de bahsedilmiştir. Abdurrahman, Verş'in öğrencisi olan Mısırlı hocasıyla o kadar hemhal olmuş ve ders yapmıştır ki halk arasında "Dâvûd b. Ebî Tayyibe'nin arkadaşı" namıyla şöhret bulmuştur. Kayrevan'da uzun yıllar kıraat eğitimi veren Abdurrahman'ın vefat tarihiyle alakalı da bilgiye rastlanmamaktadır.⁶⁸⁰

Alî b. Muhammed b. Mervân el-Müeddib (ö. 400/1009)

Kıraat âlimi Alî b. Muhammed'e sadece Poinssot'un kaleme aldığı bir Kayrevan araştırmasında değinilmektedir. Hoca ve talebelerine değinilmemiş, onun 400/1009 senesinin Rebûlevvel ayında Kayrevan'da vefat ettiği ifade edilmiştir.⁶⁸¹

Ebu'l-Fadl b. Abdü'l-Hakem b. İbrahim el-Karevî (ö. ?)

Ebu'l-Fadl İbn Hayrûn'un arkadaşı ve aynı zamanda talebesidir. Mısır'da Ebû Bekr b. Seyf ve Muhammed b. Saîd el-Enmâtî'den⁶⁸² Verş rivayetini İbn Hayrûn ile birlikte aldığı ifade edilmiştir.⁶⁸³ Ebu'l-Fadl'ın İbn Hayrûn'dan kıraati nerede aldığına dair bir bilgi olamamakla beraber, Kayrevan veya Mısır seferinde gerçekleştiğine dair varsayımda bulunulmuştur.⁶⁸⁴ O ayrıca Nahhâs ile Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî'nin öğrencisi olan ve Verş'in talebesi Abdussamed'in en meşhur arkadaşlarından olan Ahmed b. Hilâl'in⁶⁸⁵ (ö. 310/922) ders halkasında bulun-

⁶⁷⁷ el-Berrî, *el-Kur'ân ve ulûmuhû fi Mısır*, 232.

⁶⁷⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/364.

⁶⁷⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/125, 126.

⁶⁸⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/364.

⁶⁸¹ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/310.

⁶⁸² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/364.

⁶⁸³ Dâni, Ebu'l-Fadl'ın Ebû Bekr b. Seyf'ten ders almasının sabit olmadığını ifade etmiştir. Bk. İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/360

⁶⁸⁴ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 310.

⁶⁸⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/74, 75.

muş ayrıca Ahmed b. İsâ el-Mekfûf'ten kıraat dinleyerek Verş rivayeti hususunda imam konumuna gelmiştir. Ebu'l-Fadl hayatının büyük bir bölümünü hali hazırda Cezayir topraklarında olan Bicâye vilâyetinde geçirmiştir. Talebeleri arasında Abdullâh b. Muhammed el-Kudâî'nin⁶⁸⁶ bulunduğu Ebu'l-Fadl'ın vefat tarihi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁸⁷

Ebû Hafs Ömer b. Müsennâ (ö. ?)

Bahsi daha önce geçmiş olan el-Cebenyânî'den kıraat talim etmiştir. Ebû Hafs'ın birçok ilme hâkimiyetinden, Kur'ân ilimlerine olan yatkınlığı ve özellikle Verş rivayeti konusundaki uzmanlığından bahsedilmiştir. İlmî kişiliğini zühd ve vera gibi manevi vasıflarla da birleştirdiğinden dolayı insanlar ondan ilim tahsil edebilmek için büyük bir rağbet göstermişlerdir. Önemli medrese ve mescidlerde uzun yıllar kıraat dersi veren Ebû Hafs'ın doğum ile vefat tarihine dair net bilgi bulunmamaktadır.⁶⁸⁸

Kerdem b. Abdillâh b. Ebî Ziyâd el-Kastîlî (ö. ?)

Doğum ve vefat tarihiyle ilgili kaynaklarda bilgiye rastlanmayan Kerdem'in Yûnus b. Abdî'l-A'lâ'nın ders halkasında kıraat okuduğu ve Muhammed b. Süfyân'ın da Kerdem'den ders aldığı aktarılmıştır.⁶⁸⁹

Ebû Bekr b. Yûsuf el-Huzâi el-Müteabbid (ö. ?)

Biyografi eserlerinde onun Kur'ân ilimlerinde çok yetkin bir âlim olduğu, özellikle tefsîr, kırâât, nâsîh-mensûh alanlarındaki maharetinden bahsedilmiştir. Hocalarına ve talebelerine değinilmeyen Ebû Bekr'in ilmî yönünün yanı sıra kerametlerinden de bir hayli bahsedilmiş, tasavvufî yönüne değinilmiştir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/456.

⁶⁸⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/359, 360.

⁶⁸⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/627.

⁶⁸⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/32.

⁶⁹⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/121-123.

Ebu'l-Hasen Alî b. Humeydis el-Müeddib (ö. 403/1012)

Kıraat ilmindeki yetkinliğiyle beraber edebî kişiliğiyle de öne çıkan Ebu'l-Hasen'in hoca ve talebeleriyle alakalı bilgi bulunmamaktadır. Ebu'l-Hasen Kur'an tilavetine olan düşkünlüğü ile meşhur olmuştur. Kaynaklarda onun Kur'an'ı her gün bir kez, Ramazan ayı günlerinde ise günde üç kere hatmettiğinden, takvâsından ve ibadete düşkünlüğünden söz edilen Ebu'l-Hasen 403/1012 senesinde vefat etmiştir.⁶⁹¹

Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevanî b. el-Kâbisî (ö. 403/1012)

Hicrî 324 yılının Recep ayında Kayrevan'da dünyaya gelmiştir. Kâbisî ismiyle maruf olan kıraat âlimi Kayrevan'ın önemli ulemâsındandır. Amcası, sarığını Kâbisîliler gibi sardığından dolayı Kabîsî diye anılmaktaydı. O da amacasına nisbetle bu isimle çağırılmış ve meşhur olmuştur. Bu nisbeyle anılmasının diğer bir sebebi olarak da Kâbisîli (Tunus) olması gösterilmiştir. Onun Meâfirîn isimli bir kasabadan olduğuna dair de rivayetler aktarılmış; hatta Meâfirîn'de bulunan meşhur Sîdî Alî camisine ismini veren Alî adlı kişinin Kâbisî olabileceği belirtilmiştir. Kıraat ilmine olan hâkimiyetinin yanında hadis ve fıkıh alanında da uzmanlaşmıştır.⁶⁹²

Kayrevan'da Zîrîler ve Fâtımîler yönetiminde yaşamasına rağmen bu siyasî yönetimle mücadele eden Mâlikî bir çevrede büyüdü. 352/963 yılında Doğuda birçok ilim merkezini dolaşmış ve ardından Hac farızasını yerine getirerek memleketine geri dönmüştür. Mekke ile Mısır'da hadis ve kıraat dersleri görmüştür. Onun eğitim aldığı hocaları arasında İbn Mücâhid'in de hocası olan Ahmed b. Abdilazîz b. Bedhen el-Bağdâdî, İbn Kesîr kıraatında uzman olan Muhammed b. Mûsâ ez-Zeynebî,

⁶⁹¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134.

⁶⁹² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134-143.

İbyânî, İbn Ebî Zeyd, Assâl, Derrâs el-Fâsî, Ebû Zer el-Herevî gibi önemli ulemâ bulunmaktadır. Görme yetisi zayıf olan Kâbisî'ye ders notları alma ve telif ettiği eserleri yazma hususunda talebelerinin yardım ettiği bildirilmiştir. Kendsinden ders alan önemli kişiler arasında ise Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû İmrân el-Fâsî, Dânî, Berâzî, Mühelleb b. Ebî Sufre gibi âlimler bulunmaktadır.⁶⁹³

Kâbisî'nin Kayrevan'da kıraat okutma faaliyetleri devam ederken Şiî yönetimin bu konudaki sorgulamalarıyla karşı karşıya kalmak istememesinden dolayı fıkıh ve hadis ilmini merkeze aldığı ve kıraat eğitimine ara verdiği ifade edilmiştir. Bu vesileyle fıkıh, kelam ve hadis alanlarında da büyük bir ilmî derinliğe sahip olarak eser verecek düzeye erişmiştir. Dönemin büyük fakîhi İbn Ebî Zeyd vefat ettikten sonra Mâlikî fıkhında bir otorite haline gelmiştir. Hatta sorumluluğu fazla olduğu için ilk aşamada kabul etmese de o makama daha münasip birini göremediği için ve halkın da yoğun isteği üzerine fetvâ verme görevini üstlenmiştir. Fâtûmî yönetimini kabulmediği anlaşılan Kâbisî'nin sultan ve idarecilerle alakasını kestiği, idarî merkezlere girip çıkmadığı, davetlere icabet etmeyip ikramları reddettiği rivayet edilmiştir. Onun bu tutumunun Kayrevan'da dönemin Mâlikî ulemâsının birçoğunda görüldüğü rivayet edilmiştir. Kâbisî'nin cömert, merhametli, kanaat sahibi, zorluklara sabırlı bir zat olduğu, onun tasavvufî ve manevî cephesini gösteren birçok menkîbesinin de halk arasında yayıldığı ifade edilmiştir.⁶⁹⁴

Kâbisî'nin kıraat sayısını yedi ile kayıtlama gibi bir gayreti olmuştur. Bunun sebepleri olarak da bu kıraatler etrafında bir güvenilirlik oluşturarak insanları ona teşvik etmek ve Kayrevan'ın Mısır, Mekke gibi diğer şehirlerden uzaklığından

⁶⁹³ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134-143.

⁶⁹⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 7/92.

kaynaklanabilecek yedi kiraatin dışındaki bazı şaz okuyuşları bölgeye sokmadan uzaklaştırmak gibi gerekçelere dayanmıştır. Ayrıca onun bu yedi kiraat içerisinde Sahnûn'un kitabındaki ifadeye atıf yaparak Nafi'nin kiraatini istihsan ettiği ve insanlara önerdiği rivayete edilmiştir.⁶⁹⁵

Kâbisî'den birçok önemli kişi ders almıştır. Ondan kiraat almak için ders halkasına oturan bazı âlimler Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kayrevânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süfyân el-Mukrî el-Fakîh, Ebû İmrân Mûsâ b. Ebî Hâc el-Ğafcûmî ve Ebû Bekr b. Ebî Tâ'ah'dır.⁶⁹⁶ Birçok eser telif eden Kâbisî daha çok hadis, fıkıh, kelim gibi konularda telif vermiştir. O *er-Risâletü'l-mufasssıla li-ahvâli'l-müte'allimîn ve ahkâmî'l-mu'allimîn ve'l-müte'allimîn* adlı eğitime yönelik eserinde ise Kur'ân-ı Kerîm'in faziletine, onu okutmanın ehemmiyetine ve anne-babanın bu hususta üzerlerine düşen görevlere dair önemli ifadeler yer vermiştir. Kâbisî 403/1012 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁹⁷

Ebu'l-Kâsim Abdirrahman el-Ğâfikî (ö. 407/1016)

Ebu'l-Kâsim kiraati Kayrevan'ın iki önemli kurrâsı olan İbn Hayrûn'un öğrencisi Ebû Bekr Yahyâ b. Halfûn el-Hevârî'den ve Ebû Bekr Muhammed b. el-Feth es-Savâf'dan almıştır. Onun memleketi dışına rihle yaptığına dair bilgi olmayıp sadece Kayrevan'ın bu iki âliminden ders aldığı anlaşılmaktadır. Hadis ve fıkıh eğitimi gördüğü de ifade edilen Ebu'l-Kâsim 407/1016'da vefat etmiştir.⁶⁹⁸

Abdullah b. Hamdûn el-Müeddib (ö. 412/1021)

İsmine sadece Kayrevan'a yönelik batılı bir kaynaktan rast-

⁶⁹⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkıye*, 312.

⁶⁹⁶ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134-143; İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/567.

⁶⁹⁷ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 7/92; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134-143; İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/567.

⁶⁹⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/151.

lanmaktadır. Hocaları ve talebeleriyle alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kayrevanlı kıraat âlimi 412/1021 senesinin Şaban ayında vefat etmiştir.⁶⁹⁹

Ebû Muhammed Muhriz b. Halef b. Ebî Razîn et-Tûnisî
(ö. 413/1022)

Ebû Muhammed ilim ve ahlakı birleştirmiş önemli bir âlimdir. O, Kur'ân, hadis ve fıkıh alanlarında kendini geliştirmiş ve önemli bir konuma gelmiştir; ayrıca Tunus bölgesinin en önemli fukahâsından biri sayılmıştır. Öyle ki onunla Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayrevanî arasında ilmen ve amelen kıyas yapılmış, Ebû Muhammed'in özellikle amel hususunda el-Kayrevanî'nin fevkinde olduğu belirtilmiştir.⁷⁰⁰

Ebû Muhammed'in Kur'ân ve ilimlerine olan düşkünlüğü onun Kur'ân ahlakını insanlara öğretme arzusunu beraberinde getirmiştir. Bu sebeple uzun yıllar hem Kur'ân ve kıraat ilimlerini insanlara öğretmiş hem de onun ahlakıyla talebelerini ahlaklandırmayı amaçlamıştır. O Mısır'da Kur'ân ilimleri ve kıraatle şöhret bulmuş olan Alî Ebî Bekr b. el-Üdfüvî'nin ders halkasında yetişmiştir. Birçok Kayrevanlı ve İfrîkiyeli gibi o da yedili kıraat sistemine sadık kalmış, onun eğitim ve öğretimi için büyük bir emek sarfetmiştir. Ebû Muhammed'in kıraat eğitim-öğretiminde öne çıkan yönü ise insanlara Kur'ân ahlakını büyük bir iştiaqla öğretmek ve bu hususta büyük bir ihtimam göstermesidir. Hatta onun hâfızlarla alakalı "Kur'ân hâfızı aynı zamanda İslâm sancağının taşıyıcısıdır. Vaktini boş geçirenlerle vakit geçirmez, hevasına kapılanlarla hemhal olmaz ve boş konuşan kimselerle muhatap olmaz"⁷⁰¹ şeklindeki sözü darb-ı mesel haline gelmiştir.⁷⁰²

⁶⁹⁹ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/344.

⁷⁰⁰ Kâdî 'İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 7/264.

⁷⁰¹ İfadenin orijinali "حامل القرآن حامل راية الاسلام لا يلهو مع من لها ولا يسهو مع من سها ولا يلغو مع من لغا" şeklindedir. Bk. Şelebî, *el-Kirâât bi-İfrîkiye*, 318

⁷⁰² Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 68, 69.

Ebû Muhammed, İfrîkiye bölgesinde sabah namazından sonra Kur'ân okunma adetini başlatan ilk isim olarak kayıtlara geçmiştir. Onun bu çabasının insanları Kur'ân ile biraz daha meşgul ederek günaha bulaşmamalarını ve iç muhasebe yapmalarını temin etmek olduğu söylenmiştir. 413/1022 senesinde Tunus'ta vefat etmiştir.⁷⁰³

İvaz b. Tâhir en-Neccâr el-Müeddib (ö. 415/1024)

Kayrevanlı kıraat âlimi hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Sadece batılı bir Kayrevan kaynağında bu isme rastlanmaktadır. İvaz b. Tâhir 415/1024 senesinin Rabûlevvel ayında vefat etmiştir.⁷⁰⁴

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Süleymân el-Kelbî el-Ebbî (ö. 420/1029)

Ebû Abdillâh Kayrevan'ın şehrin merkezine üç günlük yürüme mesafesinde olan Ebbe köyünde dünyaya gelmiştir. O, ilim tahsili için Mısır'a gitmiş ve orada dilci kıraat âlimi Ebû Ahmed Abdillâh b. el- Hüseyin es-Sâmirî⁷⁰⁵ (ö. 386/996) ile diğer bazı şeyhlerden kıraat almıştır. Okuma yazma bilmeyen bir âlim olan Ebû Abdillâh'ın çok kuvvetli bir ezber kabiliyetinin olduğu hatta hocası Ebû Ahmed'den dinleyerek bir kitap ezberlediği ve onu insanlara ezberinden okuttuğu aktarılmıştır. Kayrevan'ın Ebbe köyünde kıraat dersleri veren ve kendisine talebelik yapanlar arasında bir dönem İbn Süfyân'dan ders görmüş Abdullah b. Sehl'in de bulunduğu Ebû Abdillâh, 420/1029'da Tunus'un Erbes şehrinde vefat etmiştir.⁷⁰⁶

Ebû Bekr b. Muhammed el-Latîf el-Müeddib (ö. 421/1030)

Terâcim eserlerinde hakkında bilgi bulunmamakta sadece batılı bir araştırma olan Paris baskılı *Inscriptions arabes de*

⁷⁰³ Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 68, 69.

⁷⁰⁴ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/354.

⁷⁰⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/415-417.

⁷⁰⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/179.

Kairouan isimli kitapta ismi zikredilmektedir. Kıraat ilmine hâkimiyeti ile bilinen Ebû Bekr 421/1030 yılının Zilkâde ayında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁷⁰⁷

Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî el-Ezdî el-Mukrî eş-Şâfiî el-Kayrevanî (ö. 427/1035)

Ebû Ca'fer, Ebu't-Tayyib Abdü'l-Mün'im b. Ğalbûn'dan⁷⁰⁸ ders almak için Mısır'a gitmiştir. Kayrevan'da kıraat dersleri veren âlimin talebeleri arasında İbn Sehl⁷⁰⁹ bulunmaktadır. Kayrevan'da 427/1035 yılında vefat etmiştir.⁷¹⁰

Ebû İmrân Mûsâ b. İsâ b. Ebî Haccâc el-Ğafcûmî el-Fâsî el-Kayrevanî (ö. 430/1038)

Ebû İmrân 368 senesinde Fas'ta dünyaya gelmiştir. Neredeyse hocası Hasen el-Kâbisî'nin şöhretine ulaşmış, hıfz ve ilim kuvveti bakımından kendisine darbu meseller yapılacak kadar nam salmıştır. Fas'ta doğan kıraat âlimi daha sonra Kayrevan'a göç etmiş, burada Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'den kırâat ve fıkıh; Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zevîlî'den ise Kur'ân ilimlerine dair dersler almıştır.⁷¹¹

Kayrevan'da kendini birçok ilim dalında ve özellikle kıraat konusunda geliştiren Ebû İmrân Kurtuba'ya rihle gerçekleştirmiş, oradan Mısır'a giderek Alî Ebi'l-Hasen Abdulkerîm b. Ahmed b. Ebî Ceddâr'dan, Mekke'de Alî Ebi' İshâk Ubeydillâh b. Muhammed b. Ahmed es-Sarakustî'den dersler almıştır. Daha sonra Irak'a giden âlim orada Ebû Bekr en-Nakkâş ile Ebû Bekr b. Miksem'in talebeleri olan Alî Ebi'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Ömer el-Hammâmî'den kıraat almış; Bağdat'ta ise Hasen b. Ahmed el-Hevvârî'nin öğrencisi Muhammed b. Ahmed

⁷⁰⁷ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/390.

⁷⁰⁸ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/470.

⁷⁰⁹ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/421.

⁷¹⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 215.

⁷¹¹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 7/243; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/159-164.

b. Ebî'l-Feth b. Ebî'l-Fevâris el-Bağdâdî'nin ders halkasına katılmış ve Ebû Bekr el-Bakillânî'den çeşitli alanlarda ders görmüştür. Ebû İmrân'ın Bağdat'tan 399/1009 yılında döndüğü ve orada bulunduğu sırada kiraatle meşgul olarak bu alanda dersler verdiği söylenmiştir.⁷¹²

Ebû İmrân ilim rihlelerinden döndükten sonra Kayrevan'da uzun yıllar tedris faaliyetleri yürütmüş, Kayrevan halkına yedi kiraat çerçevesinde dersler vermiş ve onlara tecvid ahkâmını öğretmeye gayret etmiştir. Eğitim öğretim metodu olarak da hocası Kâbisî'nin yolundan gitmiş ve yıllarca kalabalık ders halkalarıyla alakadar olmuştur. Ebû İmrân da daha önce bahsi geçen hocası Ebu'l-Hasen el-Kâbisî gibi kiraat ve Kur'ân ilimleri okuturken Şîî yönetimin bu konudaki sorgularına maruz kalmamak için zamanla hadis ile fıkıh ilimlerine yönelmiştir. Kiraat tedrisinden sonra odaklandığı hadis ve fıkıh alanında kitaplar da yazmıştır.⁷¹³

Kayrevan'da ve genel olarak Mağrib'te Ebû İmrân'dan birçok kişi ders almıştır. Onlardan bazıları Ebû İshâk İbrahim b. Hasen b. Yahyâ el-Meâfirî et-Tûnisî, Ebû Bekr Atîk es-Sûsî el-Fakîh el-Hâfız ez-Zâhid, İbn Süfyân'ın da talebeliğini yapmış olan Ebu'l-Kâsim Abdi'l-Hâlik b. Abdi'l-Vâris et-Temîmî'dir. Malikî mezhebi ile Eş'arî kelam ekolünün Mağrib ve Kayrevan'da yerleşip yayılmasında mühim bir etkisi olan Ebû İmrân kiraat ve fıkıh ile birlikte hadis alanında da önemli bir yere sahip olmuştur. Hatta hadis ulemâsı onu hâfız kabul etmiş ve müksirûndan addetmişlerdir. Onun rivayette bulunduğu âlî hadislerin tamamının yüz varak büyüklüğündeki bir eseri kaplayacak yeküne ulaştığı ifade edilmiştir.

Vefatından kısa süre önce yeniden Mekke'ye sefer yapan Ebû

⁷¹² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/312; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/321, 322.

⁷¹³ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzhheb*, 2/337; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157.

İmrân el-Fâsî orada Abdullah b. Ahmed b. el-Herevî ile görüşmüş ve onunla da ilim alışverişinde bulunmuştur. Ebû İmrân Kayrevan'a döndükten sonra 13 Ramazan 430 tarihinde vefat etmiştir. Cenaza törenine Zîrî hükümdarı Muiz b. Bâdîs'in de içerisinde bulunduğu çok büyük bir topluluk katılmıştır. Kendi evine defnedilen el-Fâsî'nin kabri kısa zaman sonra önemli bir ziyaret mahalli olmuştur.⁷¹⁴

Ebû Hafs Ömer b. Hüseyin el-Mukrî b. en-Nefûsî (ö. ?)

Hakkında terâcim kitaplarında çok fazla bilgi bulunmayan kıraat âlimiyle ilgili sadece İbn Hayr'in verdiği kısa bilgiler mevcuttur. Ebû Hafs, Kayrevan'a bağlı Mehdiye şehrinde kıraat faaliyetlerinde bulunmuştur. Kendi sorumluluğunda olan bir mescidde Kur'ân dersleri veren Ebû Hafs doğum ve vefat tarihiyle alakalı bilgi yoktur; ancak 432 yılının Zilkâde ayında kıraat okutma faaliyetleriyle meşgul olduğu aktarılmıştır.⁷¹⁵

Ebû Hafs Ömer b. Hüseyin el-Mukrî b. en-Nüfûsî (ö. ?)

Doğum ve vefat tarihleri ile alakalı net bir bilgi yoktur ancak onun 432/1041 senesinde Kayrevan'a bağlı Mehdiye şehrinde kıraat okuttuğu söylenmiştir. İbn Süfyân'ın yetiştirdiği talebelerdendir. Ebû Hafs ondan *Kitâbü'l-Hâdî'*yi okumuştur.⁷¹⁶

Ebû Muhammed Abdî'l-Ğaffâr b. İsâ (ö. 434/1042)

Hakkında sadece batılı araştırmacıların eserinde birtakım bilgiler bulunmaktadır. Onun Kur'ân ilimleri ve kıraatle meşgul olduğu ayrıca Arap diline hâkimiyet hususunda öne çıktığı aktarılmıştır. Muharrem ayının başlarında 434 senesinde vefat etmiştir.⁷¹⁷

⁷¹⁴ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 329.

⁷¹⁵ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 25.

⁷¹⁶ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 25.

⁷¹⁷ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 2/522.

Ebu't-Tayyib Abdî'l-Mun'im b. Muhammed b. el-Kindî
(ö. 435/1043)

Ebû Abdillâh b. Süfyân'dan ve Kâbisî'nin arkadaşı olan Ebû Bekr Ahmed b. Abdirrahmân'dan kıraat dersleri almıştır. Kıraat ilmindeki yetkinliğinin yanında fıkıh, hadis, nahiv, lügat, kelim, matematik, hendese gibi alanlarda da parmakla gösterilen bir âlim olmuştur. Zühd ve veralı olmasıyla da bilinen el-Kindî, bahsi geçen birçok ilme dair telifler vermiş ancak hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. 435/1043 senesinde vefat etmiştir.⁷¹⁸

Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Kasrî (ö. 436/1044)

Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin arkadaşlarından olan Ebû Bekr'in bir kıraat âlimi olması haricinde detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Ebû Bekr 436/1044 senesinde memleketi Kayrevan'da vefat etmiştir.

Ebû Bekr b. Ebî Tâ'ah (ö. 438/1046)

Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin talebelerindedir. Kâbisî'den Kur'ân ilimleri ve fıkha yönelik dersler görmüştür. Fakîh ünvanına da sahip olan âlim, kıraat alanında da söz sahibi olmuş, kıraat rivayetlerinin tarihlerine dair hâkimiyetiyle öne çıkmıştır. Tasavvufî yönden söz sahibi olmuş ve bu yönü sebebiyle Kayrevan Camisi'nde imamet görevi yapmıştır. Ebû Bekr Kayrevan'da 438/1048 yılında vefat etmiştir.⁷¹⁹

Ebû İshâk İbrahim b. Hasen b. Yahyâ el-Meâfirî et-Tûnisî
(ö. 443/1051)

Kıraat alanında mahir olan Ebû İshâk'ın esas şöhret bulduğu alanın fıkıh olduğu ve bunun sebebinin de Ebû İmrân el-Fâsî'den bu sahada gördüğü dersler olduğu ifade edilmiştir. Kıraat alanında dersler ve icazetler veren Ebû İshâk 443/1051 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁷²⁰

⁷¹⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/184, 185.

⁷¹⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/172, 173.

⁷²⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/177; *Şeceratü'n-nûr*, 1/161.

Ebû Bekr Afîk b. Ahmed b. İshâk et-Temîmî el-Kasrî (ö. 447/1055)

Mukrî Ebû Süfyân'ın talebelerindendir. Kırâat ilminin tüm inceliklerinin ondan öğrendiği ifade edilmiştir. Kayrevan'da yıllarca kıraat okutma faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Biyografi eserlerinde tüm talebelerinin ismi beyan edilmese de onun öğrencilerinin adedinin diğer birçok öğreticiye kıyasla belirgin oranda fazla olduğu söylenmiştir. Örneğin onun ders halkasında Kayrevan'dan İskenderiye'ye göçmüş ve orada yıllarca kalmış olan *Telhîsu'l-ibârât bi- letâifi'l-işârât* sahibi Abdullah b. Bellîme el-Kayrevanî; Nâfi' kıraatiyle diğer yedi kıraat hususunda önder olan Abdulğânî el-Husrî bulunmuştur. Hatta Husrî'nin Ebû Bekr'e tam yetmiş kez hatim dinlettiği vurgulanmıştır.

Ebû Bekr'den ilim talep edenlerin çok fazla olması kuşkusuz onun ilmî derinliğine ve tedris hususundaki cazibesiyile ilgilidir; ancak bu gerekçenin yanında onun bu kadar öğrencisinin olmasının diğer bir sebebinin de ders talimi yaptığı saat dilimlerinin olduğu ifade edilmiştir. Onun gün içindeki derslerini iki bölüme ayırdığı, birinci dersini gecenin altıda birinden başlayarak kuşluk vaktine dek sürdürdüğü, ikinci dersini ise ikindi vaktinden yatsı vaktine kadar devam ettirdiği aktarılmıştır. Bu zaman dilimlerinde yapılan derslerin daha çok talebeye ulaştığı anlaşılmaktadır. İlmî şahsiyetini fazilet ve takvâ ile de birleştiren Ebû Bekr Kayrevan Câmîsi'nde imamet görevi de üstlenmiş ve 447/1055 senesinde memleketi Kayrevan'da vefat etmiştir.⁷²¹

Ebu'l-Kâsim b. Muharriz el-Mukrî el-Kayrevanî (ö. ?)

Ebu'l-Kâsim'in doğum tarihiyle alakalı bilgi bulunmamaktadır. Kayrevanlı kıraat âlimi, Ebû Bekr b. Abdirrahmân, Ebû

⁷²¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/180; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/185.

İmrân ve Ebû Hafs'tan dersler almıştır. Kıraatin yanı sıra fıkıh alanında da derinleştiği ve bu hususta teliflerinin olduğu belirtilmiştir. Kesin senesi bilinmese de hicrî 450'li yıllarda cüzzam hastalığına yakalanarak vefat ettiği ifade edilmiştir.⁷²²

Ahmed el-Hicrî (ö. ?)

Hakkında detaylı bilgi olmasa da hem İbn Cezerî'nin hem de Zehebî'nin biyografi eserinde kendisine yer verilmiştir. Onun meşhur kıraat âlimi Alî Ebî Abdillâh b. Süfyân'ın ders halkasında bulunduğu ve İskenderiy'e'de uzun yıllar yaşayan Kayrevanlı âlim İbn Bellîme'nin yetişmesinde katkısı olduğu ifade edilmiştir. Mahir bir kıraat âlimi olan Ahmed el-Hicrî'nin Kayrevan'da tedris faaliyetlerinde bulunduğu söylenmiş ancak doğum ve vefat tarihleriyle ilgili bilgi zikredilmemiştir.⁷²³

Ebû Alî Hasen b. Hasen b. Hasen b. Hamdûn el-Celûlî el-Mukrî (ö. ?)

Doğum ve vefat tarihi net bilinmeyen kıraat âlimi, Ebû Abdillâh b. Süfyân'ın talebelerindedir. Ondandır rivayeten ve dirayeten kıraat talimi yapmıştır. Vecihleri sunma ve tilavet yönünün de kuvvetli olduğu beyan edilmiştir. Ebû Alî'nin öğretim yönünün de kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır. İbn Bellîme ve Ebu'l-Hasen Abdulğanî el-Husrî gibi döneminin önemli âlimleri ondan kıraat dersleri almışlardır.⁷²⁴

Ebu'l-Âliye el-Bendûnî (ö. ?)

Kayrevan'ın meşhur öğrencilerinden olan Ebû Abdillâh b. Süfyân'ın talebesidir. Kayrevan'da uzun süre kıraat tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. İbn Bellîme onun önemli öğrencilerindedir. Doğum ve vefat senesiyle alakalı bilgi bulunmamaktadır.⁷²⁵

⁷²² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/185; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcî'l-müzheb*, 1/153.

⁷²³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/153.

⁷²⁴ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/186; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/226.

⁷²⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/617.

Ebû Muhammed Abdi'l-Hak el-Cellâd (ö. ?)

Ebu'l-Âliye gibi o da İbn Süfyân'ın önemli talebelerindendir. Kıraat öğretim sahasında önemli bir âlimdir. İbn Cezerî, Ebû Muhammed'in biyografisini aktarırken onun için "şeyh" lakabını kullanmıştır. Kayrevan'da kıraat öğretim faaliyetlerinde bulunan âlimin talebeleri arasında da İbn Bellîme bulunmaktadır. Doğumu yahut vefatıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.⁷²⁶

Abdurrahmâb b. Alî el-Karevî (ö. ?)

İbn Cezerî onu "mukrî" ve "şeyh" olarak vasıflandırmıştır. Hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte talebeleri ve hocalarından bahsedilmiştir. O kıraati İbn Mücâhid'in arkadaşlarından Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Muaddil ve Üdfüvî'nin ders halkasında bulunmuş olan Abdülcebbâr et-Tarsûsî el-Mısırî'den ahzetmiştir. Bu bilgiye dayanarak onun ilim rihlesi maksadıyla Mısır'a gittiği çıkarımı yapılmıştır. Kayrevan'a nihaî olarak döndükten sonra uzun yıllar kıraat okutma faaliyetlerinde bulunmuştur. Ünlü gezgin âlimlerden Ebu'l-Kâsim el-Hüzelî'nin de ondan kıraat dersi aldığı ifade edilmiştir.⁷²⁷

Ebû Abdi'l-Azîz b. Muhammed el-Bekrî el-Mukrî b. Ühay Abdülhamîd (ö. ?)

İbn Ühay Abdülhamîd kıraat ve fıkıh ilmi hususunda insanların kendisine itibar ettiği döneminin meşhur ulemâsından biri olmuştur. O, kıraat eğitimini zamanının meşhur kurrâsından olan İbn Süfyân'dan almıştır. Döneminde kıraat alanında insanların en mahirlerinden olarak gösterilmiştir. Kendisinden birçok kişi ders almıştır. Kayrevan'ın meşhur kurrâsından Husrî de onun ders halkasına oturan âlimlerdendir. Doğum ve vefatı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır.⁷²⁸

⁷²⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/359.

⁷²⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/375.

⁷²⁸ Debbâğ, *Me âlimü'l-îmân*, 3/186; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/550.

Ebû Abdillâh b. el-Haddâd el-Akda' (ö. ?)

Biyografi eserlerinde Ebû Abdillâh'a özel bir başlık bulunmamaktadır. Onun ismine Yahyâ b. Muhammed b. Hassân el-Kale'î'nin (ö. 512/1118) biyografisinde rastlanmaktadır. İbn Cezerî, Endülüslü kıraat âlimi Yahyâ'nın Kayrevan'a bağlı Mehdiye beldesine geldiğini ve orada kıraat âlimi Ebû Abdillâh'tan ders aldığına değinmiştir. Bu bilgi ile Ebû Abdillâh'ın belli bir dönemde Kayrevan'da kıraat dersi verdiği anlaşılmaktadır. Doğum ve vefat tarihi bilinmemektedir.⁷²⁹

Ebû Muhammed Abdillâh b. Semrân el-Karevî (ö. ?)

İbn Semrân Ebû Abdillân b. Süfyân'ın talebelerindendir. Kayrevan'da uzun süre kıraat okutmuştur. Doğum ve vefat tarihi bilinmeyen kârînin talebeleri arasında Ebu'l-Kâsim b. el-Hüzelî bulunmaktadır.⁷³⁰

Abdülmelik b. Dâvûd el-Kastallânî (ö. ?)

İbn Süfyân'ın talebelerindendir. Kıraat hususunda yetkin bir mertebeye ulaşmıştır. Doğum ve vefat tarihiyle ilgili bilgi yoktur. İbn Cezerî'nin "şeyh" olarak vasıfladığı Kastallânî'nin öğrencileri arasında Kayrevan'ın yetiştirdiği önemli kıraat âlimlerinden İbn Bellîme bulunmaktadır.⁷³¹

Ebû Bekr Atîk b. Abdillâh (ö. ?)

Tunus'ta Alî b. Haccâc'dan kıraat dersleri almıştır. Doğum ve vefat yılıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Kıraat ilminin yanında fıkıh, hadis dallarında da meşhur olmuş ayrıca zühd ve vera sahibi olmakla insanların rağbetini kazanmıştır.⁷³²

Ebû Amr Osmân b. Bilâl ez-Zâhid (ö. ?)

İbn Süfyân'ın talebelerindendir. Ona, *Kitâbü'l-Hâdî'*yi dinletmiştir. Doğum ve vefat tarihiyle alakalı bilgi bulunmayan Ebû

⁷²⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/377.

⁷³⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/421.

⁷³¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/468.

⁷³² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/181; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/500.

Amr'ın birçok talebesi olmuş, İbn Bellîme'nin yetişmesine de katkıda bulunmuştur.⁷³³

Ebu'l-Hasen Alî b. Haccâc et-Tûnisî (ö. ?)

Döneminin önemli kıraat âlimlerinden olan Ebu'l-Hasen Mısır'a rihle yapmış, zamanının meşhur alimlerinden ve aynı zamanda Kayrevanlı Mekki b. Ebî Tâlib'in de hocası olan Ebu't-Tayyib Abdî'l-Mun'im b. Ğalbûn'dan ders almıştır. Hatta İbn Ğalbûn'un arkadaşı olarak tanınmıştır. Mısır eğitiminden sonra Tunus'a dönen âlim burada uzun yıllar kıraat okutmuştur. Talebeleri arasında Ebû Bekr Atfık b. Abdillâh ve Mağrib kıraat hocalarından Fettâh b. Abdillâh b. el-Bâbûs b. Ebî Muhammed et-Tûnisî bulunmaktadır.⁷³⁴

Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Ğâlib el-Mehdevî (ö. ?)

Hakkında bilinen en net bilgi onun Mısır'a giderek İbn Ğalbûn'dan kıraat dersi almasıdır. Doğduğu ve vefat ettiği tarihle alakalı bilgi yoktur. Ömer b. Ebi'l-Hayr el-Harrâz'ın ise onun talebesi olduğu aktarılmıştır.⁷³⁵

Ebû Hafs Ömer b. Ebi'l-Hayr el-Harrâz el-Kayrevanî (ö. ?)

İbn Cezerî onu öncü bir kıraatçi olarak vasıflamıştır. İsmine "mukrî" ve "şeyh" ifadelerini de ekleyen İbn Cezerî onun el-Mehdevî'nin ders halkasına katıldığını söylemiştir. el-Mehdevî'den kıraat eğitimi alan Ebû Hafs aynı zamanda İbn Bellîme'nin de bu alanda yetişmesine katkı sunmuştur.

⁷³³ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/501.

⁷³⁴ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/529.

⁷³⁵ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/560, 561.

SONUÇ

27/648 yılında Abâdile Savaşı ile ilk kurulum hareketleri başlayan, 50/670'te Ukbe b. Nâfi' tarafından resmî olarak tesis edilen Kayrevan, 449/1057'de Benî Zîrî yönetiminin yıkılmasına dek ilmî sahada merkezî bir hüviyet taşımış, dinî, siyasî, askerî, iktisadî, mimarî, kültürel olarak pek çok çeşitlilik ve hareketliliğe ev sahipliği yapmıştır.

Sahâbe ve tâbiînün yoğun olarak fethine ve tesisine katkı sağlaması, sahâbenin batıda son fethettiği topraklar içerisinde yer alması, yerli halk olan Berberîlerin İslâm'a girerek ilim talebi hususunda iştiaklı davranmaları, doğu ile batı arasında kritik bir mevkide bulunması, ticaret ağının gelişmiş olması, siyasîlerin rağbet etmesi, hilâfet merkezine uzak olması gibi sebepler Kayrevan'ın bir ilim merkezi olmasını sağlamıştır.

Kayrevan şehrinin kıraatlerle ilk teması İfikiye topraklarının fetih sürecine dayanmaktadır. Fetih hareketine iştirak eden sahâbe ile tâbiîn ve beraberindeki Müslümanların talem-terbiye faaliyetleri, Kayrevan'da kıraat ilmine yönelik ilk tohumların atılmasındaki temel faktör olmuştur. Sözü edilen bu dönem daha ziyade ihtiyaç merkezlidir. Bundan dolayı günümüzdeki şekliyle kıraat eğitimi ve birikimden bahsedilememektedir.

İfrîkiye bölgesinin merkezi olan Kayrevan'da halk İslâm ile müşerref olduktan hemen sonra ilk icraat olarak Kur'ân eğitimi öncelmiştir. Bölge halkı, Kur'ân'ı öğrenme ve öğretme konusunda ciddi bir gayret ortaya koymuş, bu süreç sahâbe ve tâbiîn eliyle sistemli bir şekilde yürütülmüştür. Erken dönemde kıraat eğitimi, belli bir kıraate bağlı kalmaksızın ve kayıt altına alınmaksızın, doğrudan rivayet temelli bir biçimde icra edilmiştir. Ancak zamanla kıraat alanında şehir merkezli ekoller belirginleşmiş ve bu durum, İfrîkiye ve Kayrevan üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Özellikle Kûfe, Basra ve Medine kıraat ekolleri, bölgedeki kıraat anlayışını şekillendirmiş; bu şehirlerin etkisi, Kayrevan'daki kıraat eğitimine de yöne vermiştir. Bu bağlamda, ilk hicr asırda sahâbe ve tâbiîn'in ilmî mirası doğrultusunda şekillenen Kayrevan'ın, kıraat alanındaki teşekkül süreci bakımından doğudaki önde gelen merkezlerle büyük ölçüde benzer bir gelişim sergilediği açık biçimde görülmektedir.

Hicretten sonraki ikinci yüzyılda, Kayrevan ve çevresinde kıraat ilmi üzerinde etkili olan iki önemli isim olarak Yahyâ b. Sellâm ile Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî öne çıkmaktadır. Bu iki âlimin kıraat ihtiyarı bulunan kişiler olması, Kayrevan kıraat geleneği açısından büyük bir önem arz etmektedir. Söz konusu dönemde Kayrevan, doğudaki ilmî merkezlerle kıraat alanında paralel bir gelişim göstermeye devam etmiştir. Zira doğuda on meşhur kıraat imamının yanı sıra başka birçok kıraat ihtiyarı etkinlik gösterirken, Kayrevan bölgesinde de Yahyâ b. Sellâm ve Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî'nin ihtiyarları etkili olmuştur.

Her ne kadar on kıraat imamından hiçbiri doğrudan Kayrevan'da yetişmemiş olsa da adı geçen iki kıraat âliminin görüşleri bölgede yaygınlık kazanmıştır. Bu durum, İfrîkiye halkının başka merkezlerden kıraat alma arayışına girmemesine ve bölgedeki kıraat geleneğinin belirli bir istikrar içinde devam etmesine vesile olmuştur. Nitekim sahâbenin okuyuşlarıy-

la birlikte bu iki âlimin katkıları, bölge halkı için yeterli görülmüş; böylece diğer şehirlerde öne çıkan kıraat tercihlerini benimseme yönünde güçlü bir eğilim oluşmamıştır.

Kayrevan'da Nâfi' kıraati hicrî ikinci asrın sonlarında İmam Sahnûn'un da etkisiyle iyice yayılmaya başlamıştır. Öncesinde ise Hamza kıraatinin yaygınlığına dair işaretler bulunmaktadır. Kûfeliler ilk yüzyıllarda fikhî yönden İfrîkiyyeliler üzerinde önemli bir tesir alanı oluşturmuşlardır. Fikhî anlamdaki bu etki, Kayrevanlı İfrîkiyyelilerin kıraat tercihlerini de önemli oranda belirlemiştir. Bu durum büyük ölçüde Kayrevan'dan Kûfe'ye giderek Hanefî fikhını ve Hamza kıraatini talim eden Kayrevanlı ulemâ kanalıyla gerçekleşmiştir. Özellikle bu noktada hem kıraat alimi hem fakîh hem de İmam Hamza'nın talebesi olan Süfyân es-Sevrî'nin etkisi büyüktür. O, çeşitli beldelerden gelen yüzlerce talebeyi kıraat ve fıkıh sahasında eğitmiş, Kayrevan kurrâsına da tesir etmiştir. Ayrıca Kûfe'nin Hamza kıraati noktasındaki etkisi mushaf yazımında seçilen kıraatlerde de görülmektedir. Kayrevan'da Hamza okuyuşunun bu yaygınlığı Hicaz tesiri gölgesinde Mâlikî mezhebinin yayılması ile nihayet bulmuştur. Nâfi' kıraati ve Mâlikî mezhebi arasında da benzer bir alaka bulunmaktadır.

Hicrî üçüncü asırla birlikte Kayrevan'da kıraat ilmi sahasında belirgin bir canlanma yaşanmış, bu sürecin öncülüğünü İbn Bergûs ve Muhammed b. Hayrûn gibi önde gelen kurrâ üstlenmiştir. Her iki âlimin en dikkat çekici yönü, Kayrevan Camisi'nde uzun yıllar boyunca çeşitli kıraat ihtiyarlarını okutmuş olmalarıdır. Ancak dönemin siyasi otoritelerinden olan İbn Tâlib'in yönlendirmesiyle yalnızca Nâfi' kıraatinin tedrisi sürdürülmüş, böylece Kayrevan'da kıraat çeşitliliği yerini tadrîcen tek kıraate dayalı bir yapıya bırakmıştır. Aynı zamanda bu gelişme, Kayrevan'daki kıraat geleneğinin yalnızca ilmî bir süreç olmadığını, dönemin yöneticilerinin de bu sürecin şekillenmesine etki ettiklerini göstermektedir.

Söz konusu asırda İbn Hayrûn'un Kayrevan'daki kıraat birikimine olan katkısı da oldukça açıktır. Her ne kadar aslen Kayrevanlı olmasa da bu şehri kendisine vatan edinmiş ve kıraat eğitim-öğretimini burada sürdürmüştür. Kayrevan'da kıraat ilminin tam anlamıyla yerleşmesinde onun önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Nitekim *el-İbtidâ ve't-temâm* adlı eserini de burada telif etmiştir. Bu çalışmasıyla birlikte, üçüncü hicrî asırda İfrîkiye genelinde ve özellikle Kayrevan'da kıraat faaliyetleri önemli ölçüde gelişmiş, şehir doğudaki kıraat merkezleriyle rekabet edebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu yönüyle İbn Hayrûn, Kayrevan kıraat geleneğinin kurumsallaşmasında öncü bir konumda yer almıştır. Onun ilmî ağırlığı, Zehebî'nin de dikkatini çekmiş; bu sebeple Zehebî, Kayrevanlılar arasında ilk olarak İbn Hayrûn'u zikretmiştir. Öte yandan, bu dönemde doğu İslâm dünyasında yedi, on ve on dört kıraatle okuma pratikleri yaygınlık kazanırken, Kayrevan'da bu kıraatlerin eğitimi yapılmakla birlikte, fiilî kıraat uygulamaları büyük ölçüde Nâfi' kıraatıyla sınırlı kalmıştır. Bu tercihin doğrudan İbn Hayrûn'un Nâfi' kıraatini önceleyen tutumuyla da ilişkili olduğu sonucuna. Onun tilavet hususunda Nâfi' kıraatine bağlı olması Kayrevan'da diğer kıraatlerin saf dışı bırakılması manasına gelmemektedir. Kıraat tedrisinde Nâfi' okuyuşu dışında kalan ve yedili veya onlu sistemde bulunan diğer kıraatlerin de tedrisi oldukça rağbet görmüş, özellikle yedi kıraat içrikli köşe taşı eserler telif edilmiştir.

Kayrevan'ın ilmî bir merkez olduğu dört asırlık süre içerisinde kurrânın teliflerinde yedili sistemin dışına çıktıklarına rastlanmamış, on veya on dördü sistemle ilgili eser verildiğine dair bir bilgi görülmemiştir. Bu durum şehrin doğu İslam merkezlerine olan uzaklığıyla ve Kayrevanlıların imam ve yöneticilerinin önerdikleri kıraate sıkı bir şekilde bağlı olmalarıyla açıklanmıştır.

Kayrevan şehri, özellikle üç ve dördüncü asırlarda Medine'nin ilmî mirasına sıkı bir şekilde bağlı kalarak söz konusu ekole büyük bir ilgi göstermiştir. Medineli âlimlerin fıkıh ve kıraat alanındaki etkisi, Kayrevan'da Mâlikî fıkıhı ve Nâfi' kıraatinin benimsenmesine vesile olmuştur. Özellikle Medine'nin manevi üstünlüğü, Kayrevan'daki ilmî hareketliliğin yönünü belirlemiş ve bu bölgedeki âlimler Medine ekolünü takip etmişlerdir. İmam Mâlik ve imam Nâfi' arasındaki güçlü ilişki, mevzubahis iki ilmin yayılmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır; çünkü her iki imam da birbirlerinden ders almış ve ilimlerini birbirlerine karşılıklı olarak aktarmışlardır. Medine'den Kayrevan'a dönen ilim yolcuları, Mâlikî fıkıhı ve Nâfi' kıraatini birlikte öğrenip öğretmiş, bu da her iki ilmin bölgede yayılmasına ve aralarında güçlü bir bağın oluşmasına vasıta olmuştur.

Yöneticiler, görevdeyken tercih ettikleri fıkıh ve kıraat ekollerini yaymak için kadıları kendi mezheplerine göre atamış ve bu şekilde ilmî disiplinlerin yayılmasına tesir etmişlerdir. İmam Sahnûn'un Kayrevan'daki etkisiyle Nâfi' kıraati ve Mâlikî fıkıhı, bölgedeki yöneticiler tarafından teşvik edilerek geniş bir alanda kabul görmüştür. Kayrevan'da, İslam toplumunun dinî ve toplumsal birliğini pekiştirmek amacıyla kıraat ve fıkıh alanlarında istikrar sağlanmış ve yöneticiler ile halk bu sürecin devamını temin etmek için gayret göstermiştir. Nâfi' kıraati, Kayrevan'da yaygın olarak kabul edilmiş ve farklı kıraatlere karşı mesafeli bir yaklaşım sergilenmiştir.

Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin intişarı ve istikrar kazanmasında çeşitli etkenler rol oynamıştır. Hicaz'a yapılan ilim yolculukları, Medine'nin fıkıh ve kıraattaki önderlerini incelemek, imam Nâfi' ve imam Mâlik arasındaki sıkı alaka, ilimleri intikal ettirenlerin Mâlikî fıkıhı ile Nâfi' kıraatini birlikte nakletmeleri, idarecilerin teşvik ve müdahaleleri, fikri anlamda batının do-

ğudan ayrı olma isteği ve batı Müslümanlarının kıraatte birlik gayreti bu faktörler arasındadır.

Kayrevan'da kıraat ilminin gelişiminde altı çizilmesi gereken en önemli etken rihledir. İlme olan derin alaka ve bağlılık, âlimlerin bilgiye ulaşmak için yaptığı uzun yolculuklara, yani rihlelere dönüşmüştür. Rihleler, sadece bir yerden başka bir yere yapılan seyahatler değil, aynı zamanda İslam dünyasında bilgiye ve hikmete olan özlemi simgeleyen, ilmî altyapıyı zenginleştiren ve farklı kültürleri birbirine yakınlaştıran süreçlerdir. Bu yolculuklar, ilmî birikimin artmasında, bilgilerin doğru şekilde aktarılmasında ve farklı disiplinlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle kıraat âlimlerinin yaptıkları rihleler söz konusu sahanın gelişmesinde ve şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kıraat uleması, bu yolculuklar sırasında kıraat konusunda kendilerini geliştirerek, çeşitli kıraat ve rivayetlerin öğretildiği ders halkalarında bulunmuşlar, farklı okuma yöntemlerini öğrenmişlerdir. Ayrıca öğrendikleri ilmi memleketlerinde ve gittikleri muhtelif şehirlerde öğretmiş, kıraat ilminin daha geniş bir alanda yayılmasına katkı sağlamışlardır. Kayrevan kurrâsı özelinde de durum pek farklı değildir. Diğer İslam coğrafyasında olduğu gibi Kayrevanlı kurrâ da kendilerini memleketlerinde belli bir seviyeye kadar geliştirdikten sonra daha fazla bilgiye ulaşmak ve farklı hocalardan dersler alabilmek gayeleriyle rihleler tertip etmiş ve bu rihleler kıraat ilminin aktarımında bir köprü vazifesi görmüştür.

Kayrevan'da alınabilecek tüm ilimleri ahzeden alimler, Kayrevan dışındaki İslamî merkezlere gitmiş ve orada alaka duydukları alanlar ile ilgili eğitimlerini devam ettirmişlerdir. Bu alimlerin bir kısmı, gittikleri şehirlerde yıllarca eğitim alırken, bazıları ise birden fazla şehri belirli aralıklarla ziyaret etmişlerdir. Rihle yapanların çoğu nihai olarak Kayrevan'a dönmüş, fakat bazıları gittikleri beldelerde vefat etmişlerdir. Rihle, eğitim

merhalelerinin üçüncü kısmı olarak addedilmiş, günümüzdeki lisansüstü faaliyetlere benzetilmiştir. Kayrevan'dan çeşitli ilim merkezlerine gerçekleştirilen rihlelere ek olarak, farklı şehirlerden Kayrevan'a gelen pek çok alim de olmuştur.

Kayrevan batı ile doğu arasında bir geçiş güzergahında bulunduğu için gerek İslâmî ilimler ve gerekse pozitif bilimlerde sayısını tespit etmenin oldukça zor olduğu bir rihle hareketliliğine ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca eğitim sürecinin en son ve en yüksek aşaması olarak kabul edilen rihleler, Kayrevan'da kıraat alanının büyüüp gelişmesine birincil olarak tesir etmiş, şehirdeki kıraat kültürü de bahsi geçen yolculuklarla eş zamanlı olarak teşekkül etmiştir.

Kayrevan'da rihle zenginliğinin oluşmasındaki önemli etkenlerden biri de onun coğrafi konumudur. Doğu ile batının ortasında kritik bir noktada olan Kayrevan, Mağrib şehirlerinden ve Endülüs'ten doğu tarafına yolculuğa çıkanlar için uğrak bir mevki olmuştur. Bu özelliği sayesinde batıdaki alimlerin ve talebelerin Kayrevan ilim adamlarından ders almaları veya onlara ders vermeleri kolaylaşmıştır.

Kayrevan ilim yurdunun kıraat birikiminin teşekkül etmesinde çeşitli İslâmî merkezler rol oynamıştır. Hicaz'ın Kayrevan'a kaynaklık etme hususunda fakih imam Mâlik ile kârî imam Nâfi' arasındaki alakayı irdelemek gerekmektedir. Zira bir dönem her ikisi aynı anda Mescid-i Nebevî'de tedris faaliyetleri yürütmüşlerdir. Durum böyle olunca özellikle Mâlikî fıkhnı talim etmek isteyenlerin, aynı zamanda Nâfi'den de kıraat aldıkları aktarılmıştır. Ders almasalar bile daima Nâfi' okuyuşunun mevcut ve yaygın olduğu bir ortamda uzun süre kalmışlar, o kıraate vukufiyet kazanmış olarak yurtlarına dönmüşlerdir. İşte çeşitli vesileler ile Hicaz'a giderek Nâfi' kıraatini bizzat kendisinden yahut onun talebelerinden alan Kayrevanlıların, yurtlarına dönerek sözü edilen okuyuşu yayma ve kıraa-

te dair öğrendiklerini orada öğretmeleri, kastedilen kaynaklık hadisesini oluşturmaktadır. Bu ve benzeri saiklerle Hicaz'a giden birçok Kayrevanlı kurrâ Mekke-Medine etkisini Kayrevan'a taşımışlardır.

Kayrevan'a kıraat yönüyle kaynaklığı olan diğer yer ise Mısır'dır. Mısır'ı nicel manada Kayrevanlı kurrâya hocalık yapma hususunda en çok temayüz eden ülkelerdendir. Hicaz'ın Kayrevan kıraat birikimine kaynaklığı, Kayrevan'da tercih edilen kıraate direkt olarak etkisi nedeniyle "şöhret bulan kıraate yönelik kaynaklık" olarak değerlendirilmiştir. Mısır'ın Kayrevan'a yönelik kaynaklığı ise "tedrisat yönüyle kaynaklık" olarak tanımlanabilir. Zira Kayrevanlı kurrânın kahir ekseriyetinin Mısır'da eğitim aldığına yahut hayatlarının bir döneminde orada bulduklarına dair birçok bilgi bulunmaktadır.

Bağdat da kıraat yönüyle Kayrevan'a kaynaklık etmiştir. Bu durumun önemli sebeplerinden biri ise 130/748 yıllarında Abbasilerin Emevilerden hilâfeti devralması ve Bağdat'ın yeni merkez olarak seçilmesidir. Bağdat'taki kültürel, bilimsel ve kentsel gelişim, oraya daha çok rağbet edilmesine ve dolayısıyla Kayrevan ulemâsının da orayı daha çok tercih etmesine vesile olmuştur. Bağdat'ın kaynaklıkta öne çıkan yönünün ise telif türüne yönelik olduğunun ifade edilmesi makul görünmektedir. Bağdat ulemâsından İbn Mücâhid'in yedili kıraat sistemini her imama ikişer râvî belirleyerek aktardığı *Kitâbü's-Seb'a* isimli kitabı "telif türüne yönelik kaynaklık" tespitini tayin etmede büyük önemi haizdir. Kayrevanlı kurrâ tarafından her ne kadar bazı noktalar eleştirilse de bahsi geçen tasnif ve telife yönelik bu coğrafyada tezahür eden kuvvetli bağlılık Bağdat'ın Kayrevan kıraat birikimine kaynaklığındaki türünü desteklemektedir. Bağdat kaynaklığını elbette yalnız *Kitâbü's-Seb'a* münderecatı ile açıklamak yeterli değildir. Aslen Bağdatlı olup Kayrevan'a yerleşmiş ve orada kıraat faaliyetlerine yön vermiş

birçok ulemâdan bahsedilmiştir. Kayrevan'a kaynaklık etme özellikleriyle öne çıkan diğer Irak şehirleri ise Basra ve Kûfe'dir.

Çalışmamızın önemli sonuçlarında biri de Kayrevan'ın sadece etkilenen konumda olmayıp tesir eden özelliğinin de bulunmasıdır. Nitekim bu meyanda Medîne, Mısır, Bağdat, Basra, Kûfe gibi bölgelerden kıraat noktasında etkilenen Kayrevan, Endülüs'ü ise etkilemiştir. Endülüs'e kıraat ilmi yönüyle kaynaklık ettiğine dair birçok veri bulunmaktadır. Endülüs'ün Kayrevan'daki kıraat birikiminden beslenmesinin coğrafi temelli olduğu tespiti yapılabilir. Zira Kayrevan doğu ile batı arasında bir konumda bulunduğu için doğuya ilim yolculuğu tertip eden Endülüs ulemâsının çok uğradığı bir şehir olmuştur. Hatta doğu şehirlerine girmek isteyen Endülüslülerin Kayrevan'ın da içerisinde bulunduğu İfrîkiye bölgesinden geçmesinin coğrafi güzergah açısından zorunlu olduğu görülmektedir. Böyle olunca ilmî ve siyasî başkent olan Kayrevan, Endülüslü birçok ilim erbabına ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle Kayrevan'ın Endülüs'e coğrafya kökenli bir kaynaklığından söz edilebilir.

Endülüslü âlimler birçok Kayrevanlı ulemâdan faydalanmışlardır. Ayrıca aslî olarak Kayrevanlı olup sonradan muhtelif sâiklerle Endülüs'e yerleşen ve orada kıraat ilminin önemli simaları arasında yer alan kurrânın varlığı da Kayrevan'ın Endülüs kıraat tarihi bakımından ne kadar önemli bir yer olduğuna işaret etmektedir. Kastedilen Kayrevanlı kıraat âlimlerinin çoğu Mısırlı kurrâdan da ders almışlardır. Gerek Kayrevan'da yetişip Endülüs'e göç eden ve orada uzun süre bulunun Kayrevanlı kıraat âlimleri, gerekse Endülüs'ten Kayrevan'a rihle tertip ederek kıraat ilmini tahsil eden ve tekrar memleketine dönerek aldığı birikimi hemşerilerine aktaran Endülüslü kıraat ulemâsı vesilesiyle her iki bölge arasındaki bağlantı teşekkül etmiştir. Kayrevan'da yetişip temel eğitimlerini burada alan daha sonra

Endülüs şehirlerine giderek birikimlerini orda aktaran Ebu'l-Abbas Mehdevî, Mekkî b. Ebî Tâlib, Husrî, İbn Hayrûn ve daha birçok kurrâ sözü edilen kaynaklık hadisesi çerçevesinde zikredilebilir. Coğrafi olarak bakıldığında Endülüs'ün bir şehri mesabesinde olan Kayrevan'ın, bahsedilen yöreye kaynaklığı çalışmanın önemli sonuçları arasındadır.

Ezcümle Kayrevan şehri hicrî ilk dört buçuk asırda çok önemli ilmî faaliyetlere sahne olmuştur. Bağrında yetişen çok önemli kurrâ, çeşitli telifleriyle öne çıkmış ve kıraat sahasına kıymetli katkılar sunmuşlardır. Muhtelif şehir, bölge veya ülkeler ele alınarak kıraat ilmi yönüyle araştırılması oldukça önemlidir. Bu sayede tabakât eserlerinde saklı kalmış kurrâya ve farklı şehirlerle yapılan ilmî bağlantılara temas edilebilmektedir. Bu noktada, kıraat bakımından henüz ele alınmamış mahallerin tespit edilerek üzerlerinde çalışılması araştırmacılara tavsiye niteliğinde aktarılabilir. Kayrevan özelinde de çok detaylı araştırmaları yapılmamış; ancak çok kıymetli telifleri olan ve kıraat sahasında etkili olmuş ulemâ spesifik olarak ele alınabilir veya Kayrevanlı kurrâ kendi arasında kıyas konusu yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Abderî, Ebû Abdillâh el-. *Rihletü'l-Abderî*. thk. Alî İbrâhîm Kürdî. Dımaşk: Dâru Sa'deddîn, 2005.
- Abdulvehhâb, Hasan Hüsnî. *Bisâtu'l-akâik fi hadâirati'l-Kayrevan ve şâiruhâ İbn Ruşeyk*. Tunus: Mektebetü'l-Menâr, ts.
- Abdulvehhâb, Hasan Hüsnî. *Şehîrâtü't-Tûnisiyye*. Tunus: Matba'atü Tûnisiyye, 1966.
- Abdulvehhâb, Hasan Hüsnî. *Varakât ani'l-hadâirati'l-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnisiyye*. Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965.
- Abdurrazzâk, Muhammed İsmâîl. *el-Havâric fi bilâdi'l-Mağrib hattâ muntasîfi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*. Fas: Dâru'l-Beydâi'l-Mağrib, 1985.
- Abdülbedî', Lütfî. *Fihrisü'l-mahtûtâtî'l-musavver*. Kahire: Ma'hed İhyâi Mahtûtâtî'l-Arabî, 1954.
- Acar, Mehmet Maşuk. *Kıraat İlminde Şaz Meselesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.
- Acar, Mehmet Maşuk. "Kıraatlerin Sınırlandırılmasının Şaz Kıraatler Üzerindeki Etkisi". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023). <https://doi.org/10.5281/zenodo.7513491>
- Akaslan, Yaşar. "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 34 (2020).
- Akbaba, Ahmet Arif. *İbn Cüzeyy'in Kıraat İlmi Meselelerine Yaklaşımı ve Ferşî Farklılıkları Anlamlandırma Biçimi*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Akbaba, Ahmet Arif. "Kayrevan'da Kıraat İlminin Teşekkül Süre-

- ci (Hicrî İlk Beş Asır)". *Dergiabant* 12/2 (2024). <https://doi.org/10.33931/dergiabant.1539809>
- Akkan, Kenan. "İbâzîlerin Yedi Harf ve Mushaf İstinsahı ile İlgili Yaklaşımları". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2024). <https://doi.org/10.5281/zenodo.13799837>
- Akkan, Kenan. *Kıraat Farklılıklarının Vakf ve İbtidâya Etkisi Secâvendî ve Üşmûnî Örneği*. Ankara: İlahiyat Yayınları, ts.
- Akyüz, Hüseyin. *Kavram Atlası Hadis I*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Ali Şevah İshak. *Mu'cemü musannefâtî'l Kur'ani'l-Kerim*. Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1. Basım, 1983.
- Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdi'l-Mevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1989.
- Askalânî, Şihâbüddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer el-. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hindistan: Dâiratü'l-Mearif en-Nizâmîyye, 1909.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârîfin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1951.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmî'l-kütübî ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.y.
- Başal, Abdülhalim. *Endülüs Kıraat Ekolü; Tarihi, Kaynakları ve Yöntemleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Başal, Abdülhalim. "Şâtübî'nin (öl. 590/1194) Hırzû'l-emânî'de (eş-Şâtübîyye) Taż'if Ettiği Vecihler ve Bu Vecihlerin Günümüz Kıraat Tedrisatı Pratiğine Yansıması". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022). <https://doi.org/10.18505/cuid.1147097>
- Başal, Abdülhalim - Uludaş, İbrahim. "Kur'ân Bağlamında Dâr Kelimesi". *Diyanet İlmi Dergi* 58/2 (2022). <https://doi.org/10.61304/did.1027846>.
- Bekrî, Ebû Ubeyd el-. *el-Mağrib fi zikri bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib ve huve cüz'ün min kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1857.
- Berrî, Abdullah Hürşid el-. *el-Kur'ân ve ulûmuhû fi Mısr*. Dâru'l-Mearif, 1970.
- Bosat, Sait. "Kıraat İmamlarında İhtiyar Olgusu". *Hikmet Yurdu Dergisi*.
- Buhârî, el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebir*.

- thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-Debbâsî. Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 2019.
- Cezâirî, el-Mu'tesimillâh Tâhir b. Sâlih b. Ahmed. *Kitâbü't-Tibyân li-ba'di'l-mebâhisi'l-müte'allika bi'l-Kur'ân 'alâ tariki'l-itkân*. Mısır: Matba'atü'l-Menâr, 1916.
- Chmiliar. "Multiple-case designs". *Encyclopedia of case study research*. USA: SAGE Publications, 2010.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Çetin, Nihat. "Abderî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre. *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. nşr. Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî. Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Sa'îd ed-. *el-Mukni' fi resmi mesâhifi'l-emşâr*. thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Kâhire, ts.
- Dânî, Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-. *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*. thk. 'İzze Hasen. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1986.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddîn. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.
- Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Üseydî. *Me'âlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Kayrevan*. thk. İbrahim Şebbûh. Tunus: Mektebetü'l-Atîka, 1978.
- Demirci, Nur Kübra. *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Alimlerinin Etkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. el-Bennâ. *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kırâati'l-erbe'ati aşar*. thk. Enes Mehra. Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011.
- Ebû Bekr el-Mâlikî, Ebû Bekr b. Abdullâh b. Muḥammed. *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulema'î'l-Kayrevan*. thk. Beşîr el-Bekûş. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994.
- Ebû Zur'a ed-Dimeşkî, Ebû Zur'a Abdurrahmân b. 'Amr. *Târîhu Ebî Zur'a*. thk. Ni'metullah el-Kûcânî. Dimaşk: Mecmeu'l-Lüğati'l-Arabiyye, ts.
- Ebu'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-

- İfrikî. *Tabakâtü ulemâ-i İfrikîyye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1920.
- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensârî Ebû'l-Berekât Kemalüddin. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtî'l-üdebâ*. thk. İbrahim es-Sâmerâni. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, III., 1985.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Genan, Betül vd. "Şam Evrakı Koleksiyonu'nun Teşekkül Ettiği Kadim Bir Arşiv: Kubbetü'l-Hazne ve Tarihi". *İslam Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2024). <https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1385826>
- Gökdemir, Ahmet. "Hicrî İlk Beş Asırda Endülüs'te Kıraat İlminin Durumu". *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2 (2017). <https://doi.org/10.33931/dicd.3515108>
- Günerhan, Uğur. *İslam Eğitim Tarihinde Bir Metot Olarak Rihle*. Ankara: DBY Yayınları, 2020.
- Hamduh, Abdulmecîd b. *el-Medârisü'l-kelebiyye bi-İfrikîyye ilâ zuhûri'l-Eş'ariyye*. Tunus: Dâru'l-Arab, 1987.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- Hamîtü, Abdulhâdî. *Kırâatü İmâm Nâfi' inde'l-meğâribeti min rivâyeti Ebî Sa'îd Verş*. Fas: Menşûratü Vezâratî'l-Evkâfi ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2003.
- Harb, Zübeyr b. *İlm*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah. *Cezvetü'l-muktebis fî târihi ulemâ-i Endülüs*. Tunus: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 2008.
- Husrî, Alî b. Abdilganî el-Fihri el-Kayrevânî. *Kasîdetü'l-husrîyye fî kırâati Nâfi'*. thk. Tevfîk b. Ahmed el-Abkarî. Mısır: Mektebetü Evlâdi's-Şeyhi li't-Türâs, 2002.
- İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh Muhammed. *el-Kâfi fî fikhi ehli'l-medîneti'l-Mâlikî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Bellîme, Ebû Alî el-Hasen b. Halef b. Abdillâh el-Herrâzî el-Melîlî el-

- Kayrevanî. *Telhîsu'l-ibârât bi-latîfi'l-işârât fi kirâati's-seb'*. thk. Sübey' Hamza Hâkimî. Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1988.
- İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kâsım. *Kitâbü's-Sıla fi târîhi eimmeti'l-Endülüs ve ulemâhim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim*. 2 Cilt. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2010.
- İbn Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Müncidü'l-mukriîn ve mürişidü't-tâlibîn*. thk. Alî b. Muhammed el-İmrân. Mekke, 1998.
- İbn Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü'd-dîn Ebû'l-Hayr. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü'd-dîn Ebû'l-Hayr. *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1933.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh. *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*. thk. Abdullah el-Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1995.
- İbn Ebbâr, Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kâdî el-Belensî. *et-Tekmile li Kitâbi's-Sile*. thk. Abdusselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1405/1995.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu'l-Mesâhif*. thk. Muhammed b. 'Abduh. Kahire: Dâru'l-Fârûki'l-Hâdîsiyye, 1423/2002.
- İbn Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *İdâhu'l-vakf ve'l ibtidâ'*. thk. Muhyî'd-Dîn 'Abdurrahman Ramadân. 2 Cilt. Dımaşk: Matbû'âtu Mecma'î'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1390/1971.
- İbn Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târih*. thk. Umar Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997.
- İbn Faradî. *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvât bi'l-Endülüs*. Mısır: Mektebü Neğri's-Sikâfe li'l-İslâmiyye, 1954.
- İbn Faradî, Ebû'l-Velîd 'Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdî. *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrâhîm b. Ali. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1972.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. *Fethu'l-Bârî bi-şerhi'l-Buhârî*. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1970.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân. *Mukaddime-i İbn Haldûn*. thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. Dimeşk: Dâru Ya'rub, 2004.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü eb'nâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-a'yân*. Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî. *el-Fehrese*. thk. Muhammed Fevâd Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akerî Ebû'l-Fellâh el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbn İzârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed el-Merrâküşî. *el-Beyân'ul-muğrib fî ahbâri'l-Endelus vel-Mağrib*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Kahire: Dâru's-Seâde, 1407/1986.
- İbn Kıfdî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986.
- İbn Kunfûz, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Hasen b. Alî el-Kustantînî. *Kitâbü'l-Vefeyât*. thk. Âdil Nüveyhiz. Beyrut: Dâru'l-Evkâfi'l-Cedîde, 1983.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfi'î. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993.
- İbn Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebî Bekr el-Bağdâdî. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Süfyân, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kayrevanî. *el-Hâdî fi'l-kırâati's-seb'*. thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd. Dâru İbâdü'r-Rahmân, 2011.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî. *en-*

- Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire. 16 Cilt. Dâru'l-Kütüb, 2010.
- İbnu'l-Eşîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Îsâ, Muhammed Abdulhamîd. *Târîhu't-ta'îm fi'l-Endülüus*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Kâdî 'İyâd, Ebû'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvît et-Tancî vd. 8 Cilt. Mağrib: Matba'atu Feddâle, 1983.
- Kalkaşandî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî el-. *Subhu'l-a'sâ fi smâ'ati'l-inşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. 'Abdullâh Hâcî Halîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941.
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifîne't-tûnisiiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Alî İbn Sâlim. *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye*. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2003.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşârî. *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-iklîm*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1991.
- Makdisî, Ebu'l-Kâsım Şihâbuddîn Ebû Şâme. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sadr, 1975.
- Makkarî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed et-Telemsânî. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endülüsi'r-ratîb*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1968.
- Mâlikî, Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah. *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiyye ve zehâdîhim ve ubbâdîhim ve nesâkihîm ve seyrun min ahbârihim ve fedâilihîm ve evsâfîhim*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1983.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Kıraatlerin İntişarında Fıkhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1998).
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: OTTO, 2016.
- Mehdevî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Beğânü's-sebebi'l-mûcib*

- li'htilâfi'l-kirâat ve kesreti't-turuk ve'r-rivâyât.* thk. Ahmed Faris Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2006.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Hicâü mesâhifi'l-emsâr.* thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Birleşik Arap Emirlikleri (Şârika): Dâru İbnü'l-Cevzî, 2009.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Şerhu'l-Hidâye.* thk. Hâzim Saîd Haydar. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1996.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni 'ulûmih.* thk. eş-Şâhid el-Bûşihî. 13 Cilt. Şârika: Mecmu'atu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sunne, 1429/2008.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât.* thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî. Mısır: Dâru'n-Nahda, 1977.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kirââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hücecihâ ve mekâyisi'n-nahvi fihâ.* thk. Muhyiddin Ramazan. Dımeşk: Mücme'u'l-Lüğati'l-Arabiyye, 3. Basım, 1974.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kirââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hücecihâ ve mekâyisi'n-nahvi fihâ.* thk. Abdurrahim et-Tarhûnî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kirââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hücecihâ ve mekâyisi'n-nahvi fihâ.* thk. Ahmed Mehdelî. Lübnan: Kitâb Nâşirûn, 2011.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *et-Tebşıra fi'l-kirââti's-seb'.* thk. Muhammed Ğavs en-Nedvî. Hindistan: ed-Dâru's-Selefiyye, 1982.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *et-Tebşıra fi'l-kirââti's-seb'.* thk. Muhyiddin Ramazan. Kuveyt, 1985.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *İhtisâru'l-kavli fi'l-vakfi 'alâ "kellâ" ve "bellâ" ve "ne'am" fî kitâbillâh.* thk. Ahmed Hasan Ferhât. Kahire: Dâru Ammâr, 2001.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *İhtisâru'l-kavli fi'l-vakfi 'alâ "kellâ" ve "bellâ" ve "ne'am" fî kitâbillâh.* thk. Hüseyin Nassâr. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'l-Medîne, 2003.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *Temkînü'l-meddi fî etâ ve âmene ve âdeme ve şibih.* thk. Ahmed Hasan Ferhât. Kuveyt: Dâru'l-Erkâm, 1984.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *er-*

- Ri'âye li-tecvîdi'l-kirâ'e ve tahkiki lafzi't-tilâve*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Amman: Dâru 'Ammâr, 3. Basım, 1417/1996.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. el-Kaysî Ebî Tâlib. *el-İbâne an me'âni'l-kirâât*. thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî. Mısır: Dâru'n-Nahda, 1977.
- Merriam. *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2013.
- Meşînî, Mustafa İbrahim. *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endülü's*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1986.
- Muhaysin, Muhammed Muhammed Sâlim. *Mu'cemü huffâzi'l-Kur'ân 'ibra't-târîh*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- Mûnis, Hüseyin. *Fethu'l-Arab li'l-Mağrib*. Mısır: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Mûnis, Hüseyin. *Meâlimü târihi'l-Mağrib ve'l-Endülü's*. Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1997.
- Mutvî, Muhammed el-Arûsî el-. *Sîratü'l-Kayrevan risâletühe'd-dîniyye ve's-sikâfiyye fi'l-mağribi'l-İslâmî*. Libya: ed-Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kütüb, 1981.
- Müncid, Salâhuddîn. *Dirâsât fi târihi hattî'l-Arabî münzü bidâyetihî ilâ nihâyeti'l-asri'l-Emevî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1972.
- Nâsirî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid. *el-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-mağribi'l-aksâ*. Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, 1997.
- Neyfer, Muhammed. *Hüsnü'l-beyân ammâ beleğathü İfrîkiyye fi'l-İslâm mine's-satveti ve'l-ümrân*. thk. Muhammed Muhtâr Neyfer. Tunus: Matba'atü Tûnusiyye, 1934.
- Neyyâl, Muhammed el-Behlî. *Mektebetü'l-eseriyye bi'l-Kayrevan*. Tunus: Menşûrâtü Dâru's-Sikâfe, 1963.
- Nuveyrî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. 'Abdilvahhâb b. Muḥammed b. 'Abdiddâim el-Ḳureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nuveyrî en-. *Nihâyetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-veşâiku'l-Ḳavmiyye, 1423.
- Özkuyumcu, Nadir. "TDV İslam Ansiklopedisi". *Kayrevan*. C. 25. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Özmen, Kerim. "A'meş ve Kıraatinin Özellikleri". *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Pektaş, Kadir. "Sîdi Ukbe Camii". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, ts.

- Pektaş, Kadir. "Zeytûne Camii". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Roy, Bernard - Poinssot, Paule. *Inscriptions arabes de Kairouan*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1950.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Tüzki Mustafa. Beyrut: İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Sahnûn, Muhammed b. *Âdâbü'l-muallimîn*. thk. Hasan Hüsni Abdulvehhâb. Tunus: Şirketü Tûnisiyye li Fünûni'r-Resm, 1972.
- Salihoğlu, Alaaddin. "Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi' Kıraati ve On Tarîki". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (2023).
- Subhî, Abdurrahman es-Sâlih. *Ulûmu'l-Hadîs ve mustalahuhû*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984.
- Subhî, Sâlih. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1977.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn. *Hüsnü'l-muhâdara fi târihi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1967.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Mektebetü'l-Asriyye, 1965.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1974.
- Şebbûh, İbrahim. *Siclün kadîm li-mektebeti Câmî'u'l-Kayrevan*. Kahire, 1957.
- Şelebî, Hind. *el-Kırâât bi İfrîkiyye mine'l-fethi ile'l-muntesi'fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983.
- Şevât, Hüseyin b. Muhammed. *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevan mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Riyad: Dâru'l-Âlemiyyeti li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1990.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Târihu'r-rusul ve'l-mulûk*. thk. Muhammed İbrahim Ebu'l-Fadl. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1967.

- Talas, Muhammed Es'ad. *et-Terbiyetü ve't-talîmi fi'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014.
- Tâzî, Abdülhâdî et-. *Rihletü'r-rahelâti Mekke fi mie rihle mağribiyye ve rihle*. thk. Abbas Sâlih Taşkendî. Riyad: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-Arabî, 2005.
- Venşerîsî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-. *el-Mi'yârü'l-muarrab ve'l-câmiü'l-muğrib an fetavâyi ulemâi İfrîkiyye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib*. Fas: Neşr-u Vizâratî'l-Evkâf ve's-Şüüni'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1981.
- Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed Endülüsî. *el-Hulelü's-sündüsiyye*. Tunus: Matba'atü'd-Devleti't-Tûnusiyye, 1970.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-udebâ = İrşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk el-. *el-Buldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- Yiğit, İsmail. "Münestîr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-İber fi haberin min şaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mizânü'l-i'tidâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâati ve'n-Neşr, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârûkî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993.

Zeytûn, Muhammed Muhammed. *el-Kayrevan ve devruhâ fî'l-hadâirati'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 2007.

Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Zührî, Muhammed b. Sa'd ez-. *et-Tabakâtü'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001.

Günümüzde Tunus ülkesinin sınırları içerisinde bulunan Kayrevan şehri, hicretin ilk dört buçuk asrında birçok ilmî sahada öne çıkmıştır. Doğu ile Batı arasında bir geçiş güzergahında olması hasebiyle ilim yolcularının uğrak bir şehri olmuş, çeşitli sahada birçok ulemânın ömrünün tamamını ya da bir kısmını geçirdiği kritik bir mekân haline gelmiştir. Kıraat ilmî hususunda da seçkin bir yere sahip olan Kayrevan'da özellikle hicretin üç, dört ve beşinci asırlarında çok kıymetli kıraat ulemâsı yetişmiştir. Ayrıca bağrında yetişen bazı kıraat âlimleri, büyük ses getiren telifler kaleme almışlar ve İslâm dünyasının farklı yerlerine rihleler yaparak çok sayıda talebe yetiştirmişlerdir. Bu çalışma, Kayrevan şehrinin kıraat ilmindeki yerini ve rolünü çeşitli yönleri ile ele almaktadır. Buna göre; hicri 50 yılında tesis edilmesinden başlayarak, ilmî merkez olma vasfını yitirdiği 449 senesine kadar kıraat ilminin Kayrevan'daki tarihî serencamı detayları ile tetkik edilmiş, gelişmesini sağlayan faktörler etraflıca işlenmiştir. Ayrıca Kayrevan kıraat birikiminin kaynakları, tercih edilen kıraat ve rivayetlere de detaylarıyla değinilmiş, nihai olarak da bu coğrafyada yetişmiş kurrâ tespit edilerek kıraate yönelik telifleri ve kıraat sahasına katkıları analiz edilmeye çalışılmıştır.

ISBN 978-625-8731-85-9

9 786258 731859